

УЛУЗ-ЖЕМ

31

ЧЕЧЕН
ЧОГАЛ
АЛЬМАНАГЫ

КЫЗЫЛ • 1972

ТЫВА АССР-НИҢ ЧОГААЛЧЫЛАР
ЭВИЛЕЛИНИҢ БАШТААР ЧЕРИ

УЛУЗ-НОМ

31

ЧЕЧЕН
ЧОГААЛ
АЛЬМАНАГЫ

ТЫВАНЫҢ НОМ
ҮНДҮРЕР ЧЕРИ
КЫЗЫЛ — 1972

Доржу КУУЛАР

УЛУСТАРНЫҢ НАЙЫРАЛЫ—ТЫВА ЛИТЕРАТУРАНЫҢ ӨЗЕК ТЕМАЗЫ

Совет Эвилелинин бүгү улустарының аразында найыралының болгаш кады ажылдажылгазының быжыкканы болза, социализмнің кайгамчыктыг чаалап алышкыны, СЭКП-ниң үзүктел чок боттандырып турар ленинчи национал политиказының амыдырал бооп хуулганы болур. Бистиң делгем чаагай Төрээн чуртувуста найыралды көөр дизе, ырак-узак аянчорук-даа кылбайн, айлар, чылдар иштинде хайгаарап-даа олурбайн, Россияның чечектелип турар булуну, ооң хеймер дуңмазы — Тыва Автономнуг Совет Социалистиг Республиканың амыдыралы-биле бир-ле шак хире үеде таныжарга-ла илдең апаар. Ону республиканың Статистика эргелелинин кылын-кылын дептерлеринде саннардан-даа, албан, бүдүрүлге, өөредилге черлеринден-даа көрүп ап болур.

Шагның дөрт үезинде мөңгүн бөргүн бажындан ужулбас сыннар-биле хүрээленген, чылыг үеде малгаш-баларлыг, соокта хөртүк-дүжүмелдиг арттар эртер берге оруктарлыг чурттуг-даа бол, тывалар кезээ шагда кожа-хелбээ улустар-биле харылзаазын үспейн чорааны билдингир. Октябрьның ачызында улусчу революцияның тиилээн үезинде Тывага чүгле тыва, моол, алтай, хакас, орус, бурят, кыдат, татар улустарның төлээлери чурттап турган. Амгы үеде Тыва республика тос оруктуң белдири, тозан аймактың чурту болу берген дизе хөөрем чок. 1970 чылдагы статистикалыг көргүзүглөр ёзугаар алырга, республикада сезен хире аймак-сөөк улустарның төлээлери Ак-Довурак, Хову-Аксы, Терлиг-Хая комбинаттарын, Тываның хоорай, суурларын тутчуп ажылдап, чурттап турарлар-дыр. Ленинчи национал политиканың амыдыралчызының бир боттуг чижээ бо-дур.

Ынчаарга СЭКП-ниң ленинчи национал политиказы чоннарның бурун шагдан бээр күзеп чораан күзээшкиннеринге үндезилеттинген болгаш оларны эртемге даяндырып сайзыраткан деп чүвени билир бис. Моон тептингеш көөр болзувуса, ленинчи национал политикада тываларның өндүр күзели база сиңген. Ону тыва аас чогаалын өөренип, ооң идея-

ларын ленинизм-биле шылгап тура билеп ап болур бис. Тыва маадырлыг тоолдарда бистиң ада-өгбелеривистиң кожа-хел-бээ чурттар-биле, чоннар-биле акы-дуңма найыралдыг чурттаарын дээди сорулгаларның бирээзи кылдыр көрүп чоранын көөр бис. Чижээлээрге, «Хан-Шилги аъттыг Хан-Чеңгей» деп маадырлыг тоолда Хан-Чеңгей чиге барыын чүкче бар чорааш, орук ара сес оран эртип, ол черлерниң сес мөгези-биле өң-тала бооп алгаш, Пат-Паралчын хаанның Алдын даңгыназы дээш кылган адаан-мөөрейге тиилеп үнер. Бо тоолда кол-ла чүве мөгелерниң үргүлчү демнежип, сүмележип турары болур. Мында тываларның найыралды философчу ёзу-биле көргени илереттинген дизе частырыг болбас. Улустуң аас чогаалының үүрмек хевирлеринде найыралды алгаан-мактаан одуруглар, куплеттер кайы хөй. «Демниг сааскан теве тудуп чиир», «эжишкилер найыралы эртине дагны тургузар», «Торлаа дег өнер болзун, тос кожуун төрелдиг болзун!» дээн чижектиг улустуң чечен сөстериңиз утказы кымга-даа билдингир.

Ленинизмниң идеялары хүн бүрүде боттанып турар амыдыралды чураан, аас чогаалының буянның чаңчылдарын уламчылаан тыва чечен чогаал тыптып кел сал-ла кижилерниң найыралчы сеткилдеринде болуп турар хөгжүлдени, ооң утказының чаартынып турарын ырлай берген. Чээрби, үжен чылдарның чогаалдарыңа-ла тыва литератураның бир кол угланышкыны — тыва болгаш орус улустарның революсчу болгаш амыдырал харылзааларын алгаан-мактаан, деткээн, суртаалдаан хөөннер, аяңнар, аргалар элбеп келген.

Бир-ле дугаарында янзы-бүрү улустарны каттыштырып турар найырал деп күштүң тыптып үнүп турар чаа дөзүн көргүзеринче баштайгы тыва авторлар чогуур кичээнгейни салып, ону марксизмде, ленинизмде деп чуруй бергеннер. Улустуң сураглыг ырызының одуругларын солаан, революстуг үеде чогааттыңан дараазында одуругларны билбес кижилер бөгүн чок:

Каш-ла сөөктү каттыштырган
Карл Маркс, Ленинни.
Улус чонну каттыштырган
Улуг башкы Ленинни.

Бо одуруглар он-он нацияларның аразында чаа үеде төрүттүңен найыралдың дазылдары кайыын боттанып келгенил дээрзинге эң-не шын харыыны бергеннер-дир. База Марксты, Ленинни найыралдың эң-не шынчы өңнүктери, ону дээш демиселчилерниң баштыңнары деп көргүскенин көөр-дүр бис.

Тываларның кожа-хелбээ турар улустары-биле эп-харыл-

зааларының иштинден оларның орус чон-биле найыралын алгап-мактап ырлаарын тыва литература бодунуң бирги үе-чадазында-ла эң чугула сорулга кылдыр көре берген. Оон ужуру чоннуң чүвени баш удур, оранчок бурунгаар, үе-шагны мурнай көрүп билиринде. Тыва улус чаа орукту шилип ап тура-ла, сайзыралдың бедии Россияда, депшилгениң оруу совет улустуң изеп бар чыдар оруу ол деп билген. Оон эл кылган түңнели чечен чогаалда илереттинген.

Ынчан бижиттинген шүлүктерде, чечен чугааларда, ишилдерде ССРЭ биле ТАР-ның, совет улус биле тыва арааттарның эки-дуңмалышкы найыралын тускайлаттыңган овор-хевирлер дамчыштыр бистин чогаалчыларывыс чуруй бергеннер. С. Токаның баштайгы чечен чүүлдеринде-ле бичии тыва улустуң оолдарын ССРЭ-ниң хамаатыларының байырымныг, сонуургалдыг хүлээп ап турарын, оларга дуза чедиреринге, культураның бедик чадазынче оларны өрү тыртарынга беленин, амыдыралга болгулаан барымдааларга даянып тургашы көргүскен.

Теманың үнген дөзү илсреттинген төлээде, ону амыдыралдың тодаргай барымдааларынга үндезилеп көргүзери негеттине берген. Аныяк литератураның мурнунга туруп келген сорулганы чогаалчылар «Самбукайның чугаазы», «Бичии дургун», «Херээжен», «Эрге-шөлээ бисте турда» дээн ышкаш чогаалдарга боттандыраын оралдашканнар. А. Пальмбах, С. Тока өске чогаал үлегерлеп бижээн бирги тоожузуңуң маадырлары Самбукай биле Аракпайны алдын уургайының орус ажилчыннары-биле найыралдашкаш, чаа амыдырал дээш демиселче киргеннер деп чугаалааннар. Ол болза революстуг үениң идеяларынга тываларның ужурашканын реалистиг ёзу-биле бүзүрениг көргүзериниң бир оруунуң тывылганы ол болур-дур.

«Бичии дургун» деп автору билдинмес чечен чугаада болгаш С. Токаның «Херээжен» деп шиизинде Намчак болгаш Долуманың орус эмчилер-биле найыралының өөскүп келгенин чечен чураанын көөр бис. Бо чогаалдарда найырал гемазын тодаргай овор-хевирлер-биле чуруурун улам сайзыраткан. Ол-ла чылдарда тыва шүлүк чогаалы бодунуң тускай чечен аргалары-биле орус, тыва улустарның найыралының быжыкканын бадыткап, ону алгап-йөрээп турган.

Туттунарда дыттыг Саян
Тура дүшпейн ажа-ла бээр,
Дузалаарда эптиг ССР
Дужуп бодап чеде-ле бээр.

Салдаарымда шапкын Каа-Хем
Сайлыктадып бады-ла баар,

деп, Москвага өөренип тургаш, найыралдың изиг тыныжын ылап билген чогаалчы С. Сарыг-оол ырлап үнген. Бо одуругларда «салгажырда», «дузалаарда» деп сөстөр найыралды чоннуң өмүнээзинден, ону ооң билиринге даянып көргүскен. Улуг, биче ийи улустуң бот-боттарынга ынаныжын ыры онза илереткен.

Совет Эвилелиниң Ада-чурттун Улуг дайыны бистиң улустарның найыралынга дээди шылгалда болган. Ол хыналданы хөй националдыг Совет күрүне төөгүнүң мурнунга чайыннандыр тудуп эрткеш, марксизм-ленинизмниң найырал дугайында идеяларының күш-ажыл кижилеринге чоогун, билдингирин көргүскен. Тыва улус ол чылдарда салым чолунуң совет улус-биле тудужун, бодунуң амыдыралчы, дайынчы найыралга хая көрүш чок бердингенин көргүскени билдингир. Чонунуң ол мөзү-шынарының дошкун үеде илерээнин ооң талантылыг оолдар, кыстары уран сөстөр сиилбип каан. О. Саган-оолдуң «Тываның арат чонунуң мурнундан», С. Сарыг-оолдуң «Саны-Мөге», «Хорлуу кадай», «Белек», С. Пюрбюнуң «Кызыл кош», «Тулчуушкунче» дээн ышкаш он-он чогаалдарда революстуг демиселге болгаш кады ажылдажылгага каннаттынган бистиң улустарның найыралынын фронтуда база тыйлда дайзын-биле месилдежиپ турарын көргүскүлээн. Найыралдың идеялары бо чогаалдарның маадырларының сагыш-сеткилиниң, бодалынын, чаңчыл-сүзүүнүң үнген дезү деп көргүскен.

Ынчангаш 20—30 чылдарда болгаш дайын үезинде тыва литературага найырал темазы улуг черни ээлеп турганы бо каш барымдаалардан-на көскү-дүр.

Тываның Совет Эвилелинге эки тура-биле каттышканы дээрге, тыва, совет улустарның найыралының бир дээди көстүүшкүнү, мурнуку үелерде чыылган эп-найыралчы сеткилдерниң улуг хөлзээшкени дизе чогуур. Ол төөгүлүг болуушкунуң бир улуг түңнели тыва литератураның найырал темазынын, интернационализмниң темазы болуп, чаа шынарже, чадаже шилчээни ол деп болур. Ол болза бистиң амыдыралывыска, ооң аайы-биле литературавыска болган төөгүлүг болуушкун-дур.

Бир эвес мурнунда чылдарда тыва чогаалчылар чонунуң орус, украин, казах, хакас улустар-биле найырал харылзааларын чуруп тургулаан болза, совет үеде ол тема канчаардаа аажок алгып, утка талазы-биле байып келген, чечен-мерген талазы-биле бүзүреничиг апарган. Бөгүн бистиң литературавыс тываларның орус, украин, белорус, грузин, кыргыз, уз-

бек, алтай, казах, хакас, якут, бурят, татар болгаш өске-даа совет акы-дунма улустар-биле база моол, болгар, испан, индий, бирма, вьетнам, куба, көрей дээн ышкаш бистиң социалистиг чуртувус-биле эп-найыралдыг чоннар-биле найырал харылзааларын алгап-мактап ырлап турар. Оларнын чижээ кылдыр С. Токанын «Араттын сөзү», Ю. Кюнзегештин «Мээң аалчыларым», «Украинага», «Дүнеки Москвага чораш...», «Сээң чүрээң Элладада», «Гаитиден келген аалчы», «Назым Хихметтин келгенинге», О. Саган-оолдун «Төрөөн кижилер», С. Сарыг-оолдун «Аалдап чордум», «Лариса Сахьянова», «Ильичини көрүп чор мен», «Алдын-кыс», «Аңгыр-оолдун тоожузу», С. Пюрбюнуң «Москваның чогаалчыларынга», «Үем болгаш үе-чергем дугайында», С. Сүрүн-оолдун «Ырла, ырла, Цэсэгсүрэн», «Өнүктөргө кыйгырыг», К. Кудажынын «Ырак булут», А. Даржааның «Василий дугайында баллада», «Кожагарда кижиге», Б. Хөвөнмейнин «Сайн байна», «Өнүктөргө-биле кады», М. Кенин-Лопсаңнын «Оттук» деп чогаалдарын кирип болур. Үстүндө чыскаай адаан бо чогаалдарнын лириктиг маадырлары-даа, овуру-хевирлери, характерлери-даа совет тургузугун, амыдыралдын сонуурганчыын, сорунзалыын, чараш чаагайын илеретпишаан, ол бүгүнү болбаазырадып турар күш найырал деп чугаалап турарлар. «Араттын сөзүнүң» маадырының мээ-медерелинин, амыдырал-дуржулгазының өзүлдезинге оон орус хөлечиктер-биле болгаш коммунистер-биле найыралы шиитпирлиг болган дээрзин көөр бис. А Оттуктуң, Аңгыр-оолдун чаа үениң кижизи болу бээринге орус эртемденнернин, башкыларнын, эмчилернин кириген үлүү улуг.

Тыва чогаалдарда найыралды болгаш интернационализмни совет улустун тилелгелеринин кол дөзү, оон хей-аыг кирикчизи, кандыг-даа доктар-моондактарга боолбас улуг күш кылдыр чогаалчылар көргүскүлээн. Оон уламындан төрөөн черинин, чонунуң чедишкиннерин бистиң чогаалчылар найыралга «шамнап» ырлап турарлар. Бир-тээ чечен чогаал кижиге дугайында эртем болган төлээде, чогаалчылар боттарының үе-чергезинин аажы-чаңында, психологиясында улуг өскөрүлүшкүннерни көргүспүшаан, оларнын чылдагаанын тодарадырынче дилээшкүннерни чорудуп турарлар. Чогаалчы бодалдын ол уун Ю. Кюнзегеш «Чөөн чүктүн кижизи мен» деп шүлүүндө онза чараш, чечен сөглээн:

Чөптүг хоойлу херелденген
Чөөн чүктүн кижизи мен.
Ада-чуртум делгеминге
Өөредилге, ажил-биле
Өңүктөжип чаңчыккан мен.

Анай кара чажымдан-на
Ынакшылдың, найыралдың
Ырын ырлап доруккан мен.

«Ынакшылдың ырызы», ооң тыныжы лириктиг маадыр-ның ажыл-чорудулгазының утказы, сагыш-сеткилиниң кол аялгазы ол ышкажыл! Ынчангаш бистиң чогаалчыларывыс «найырал» деп сөстүң утказын кайы хире ханы билири бо одуруглардан-на илден.

Тыва литературада найырал болгаш интернационализм гсмаларын чогаалчылар чүгле алгап-йөрээп турар эвес, а оларны суртаалдап, камгалап база турарлар. Бо өндүр чаагай темаларны ханы билбес, доскут сеткилдиг, думчуун бо-растаан, кызыгаарланчак үзелдиг кижилер чоннуң аразында эвээш-даа бар. Ындыгларны бүзүредир, оларны эдер со-рулганы чогаалчылар утпайн турарын демдеглезе артык эвес. Бо айтырыгга чечен омур-хевир дамчаан харыыларны С. Токаның «Боттанган күзел», С. Сарыг-оолдуң «Саны-Мэ-ге», С. Үрүң-оолдуң «Ынакшыл-дыр», М. Кенин-Лопсаң-ның «Херээженниң чоргааралы» деп чогаалдары берип турар. Бо чогаалдар кижилерниң өндүр чырык сеткили — найырал-дың оруунда моондактар эвээш эвес, олар-биле чаныш чок демисежир деп кыйгырып турарлар. Ол дээрге чечен чогаат төрөөн чуртунуң патриоттары, найыралдың талалакчылары, партияның национал политиказының камгалакчылары дээш демисежиң турары ол-дур.

Ынчангаш хөй националдыг Совет Эвилелиниң тургустун-ганындан бээр 50 чыл оюнга тыва литература улустарның найыралын бадыткаар, суртаалдаар, алгап-йөрээр талазы-биле тодаргай чедиинкинерлиг ужуражып турар. Моон соң-гаар бистиң чогаалчыларывыс литератураның болгаш амы-дыралдың өзек темазы — найыралга тураскааткан ханы ут-калыг улуг хемчээлдиг, чечен-мерген хөй-хөй чогаалдарны чонга бараалгадыр дээрзинге бүзүрээр бис. Чүге дээрге бар-ык дөртен чыл иштинде кылдынган ажыл чогаалчыларга ук теманы шинчилээрде кайнаар углуг дилээшкиннер чо-рутса экил, кандыг жанрлар, чечен аргалар эң-не таарым-чалыгыл дээрзин биле берген.

Найырал болгаш интернационализм — тыва литература-ның өзек темазы болу берген болгаш моон ыңай-даа улам-на амыдыралчы, кедилиг өндүр-чаагай тема бооп чоруур. Ооң ындыг келир үезин чон чүс-чүс чылдарда күзеп чораан, аас чогаалында сирип каан. Чоннуң ол өндүр күзелин бистер коммунизм деп адап турар бис. Аңаа чурттаар салгал найы-ралдың делгерээнин көөр, аңаа өпейлеттирер.

СОВЕТ УЛУС НАЙЫРАЛЫН ЧОГААЛЧЫЛАР ЫРЛАЖЫП ТУР

Константин СИМОНОВ

ТӨРЭЭН ЧУРТ

Талыгырже херлип-шөйлүп чапты берген
Далай чедир хоорайларын чадывыткан,
Меридианнар четкизинде шуглаттынган
Мээң улуг төрөөн чуртум амыр чоргаар.

Эжен сүлде, ынчалза-даа салым кончуг,
Эң-не сөөлгү гранатаң холга туткаш,
Чангыс тыныш аразында эргий бодап,
Чай чок кадын ырак аалың сактып кээр сен.

Ындыг өйде калбак, делгем төрөөн чуртту
Катай хаара кижги сактып четпес чүве.
Ырбыска чаш үенден-не өскөн чериң
Карааң уунга чанында дег көстүп келир.

Саарлып турар элезинниг эриктерлиг,
Чавыс хаактар бүргөп алган хемчигежин,
Агараннаан бөкпек-бөкпек хадыңнарлыг
Арыг кежир таныыр орууң тода көстүр.

Бөгүнге дээр чырык черге чурттап чорааш,
Бөмбүрзектин арнын танаан черивис бар.
Шак ол черге төрүттүнгөн кежиивис дээш,
Чаалыг шөлге могаг билбейн тулчуп чор бис.

Изигни-даа, соокту-даа шыдап эртип,
Ижин куруг, ашка-чутка чалынмаан бис.
Чаштан танып, көрүп өскөн черивис дээш,
Чаага бо-ла өлүм-биле көржү бээр бис.

АДАЛАРНЫҢ ОРУУ-БИЛЕ

Автору билдинмес. Өлүмнүң лагери — Захсенхаузенниң бузундуларының аразындан тывылган шүлүк.

Аргаларның шимээн-даажын дыңнаар дээштиң,
Ак-көк, шапкын хемнериңни көөр дээштиң,
Адаларның кокпа оруун эдерер дээш,
Алызында чеде бээр мен, Россия.

Эзиминге элээн үр-ле ырлададым,
Эргим хемге база үрде эжинмедим.
Улуг сандан дөзүн орта чалыы шаамда
Уруг эжим — ынаам-биле олурбадым.

Караам шимгеш, бодалдыва дүлнү бээр мен,
Карам уруг каттыраңнап көстүп келир:
Кокпа-биле хөлчүк эрини өрү-куду
Кожа базып хөөрежип чоргулаар бис.

Аргаларың шимээн-даажын дыңнаар дээштиң,
Ак-көк, шапкын хемнериңни көөр дээштиң,
Адаларның кокпа оруун базар дээштиң,
Алызында чеде бээр мен, Россия.

Михаил СВЕТЛОВ

ГРЕНАДА

Тулчуушкунче шивеннедир
Тулчуп кирип турар шагда
Аянныг ыр «Яблочко»
Аксывыстан дүшпейн чораан,
Ындынналган шак ол ырның
Ындын алган үнү катпаан.
Хову чечээ ам-даа утпаан,
Хомдузунда шыгжаттыңган.

Ынчалза-даа мээң өңнүүм
Ындыг эвес, өске ырны
Эзериниң коңгазынга
Эзиннелдир ырлап чораан.

Төрээн черин эргий көөрге,
Төктүп келир сәстери бо:
«Гренада, Гренада,
Гренада, төрээн черим!»

Шак ол ырны шээжи-биле
Шаанга киир-ле ырлап чораан...
Иштин долган мунгаралдын
Испан уктуу кайын келген?
Харыылаңар, Александровск,
Харьков база харыылап көр:
Чүү деп шагдан испан ырга
Чүрээнерни туттурдуңар?

Украина, сөглөп берем,
Улуг оглуң Шевченконун
Бөөдей бөргү тарааң-биле
Бөлгүмнежи чыдар магат.
Кадыг өңнүүм, мындыг ырны
Кайын бодап алганың ол:
«Гренада, Гренада,
Гренада мээң черим!»

Хары чер дээш сырыннаан эр
Харыызыңга далашпады:
— Адаанывыс кыдыг черни
Ашкан номдан тыптым, дунмам.
Кидирээштиг Испан чурттуң
Гренада можuzu бар —
Сагыжымдан ыравастаан,
Чараш аттыг, чаагай оран!

Гренада байлак черин
Кижилерге чаалап бээр дээш,
Аал-чуртум уттум, кагдым,
Актыг чааже аъттаныптым.
Акы-дунмам, менди-чаагай!
Адам-ием, менди чаагай!
Гренада, Гренада,
Гренада, мээң черим!»

Үгер-боолар сөнү хойлап,
Үнмерлежи олурбас дээш,
Кадыг-дошкун тулчуушкунче
Харамдыктыр кирипкен бис.
Дүннер, хүннер сүржүп алгаш.

Дүвү-далаш эртип турган.
Хову шөлге шапкан аъттын
Конну безин кошкап калган.

Ынчалза-даа «Яблочко»
Ырвыыстан чарылбаан бис,
Дошкун шагның хөңнүн чазаан
Дошпулуур бооп артып калган...
Ынак өңнүүм, ылап өңнүүм,
Ыяңгылыг ырың кайыл:
«Гренада, Гренада,
Гренада, мээн черим!»

Үүле сүрген час октар
Үттүг-таарлап кааптарга,
Эргим эжим бир-ле дугаар
Эзеринден чайлып калган.
Айдың айның херелинде
Агаргылаан эриннери:
«Грена...» деп сөөлгү катап
Кигирт кылдыр сымыраган.

Дыка ырак можу черже,
Дываажан дээр орандыва
Ынак өңнүүм биеэ ырын
Ынчаар алгаш, олчаан барган.
Оон бээр-ле төрөөн чери
Ооң ырын дыңнавастан:
«Гренада, Гренада,
Гренада, мээн черим!

Экер эрниң өлүрткенин
Эжи-өөрү эскербээн бол,
Аянныг ыр «Яблочко»
Ара дүшпээн, соксаш дивээн.
Чүгүрүүнде кирген хүннүң
Чүзүн-бүрүн херелинге
Бүдүү чаашкын дамдылары
Бүлдөңейндир дүжүп турган...

Шаа кээрге, амыдырал
Чаа ырыны бодап алган...
Ыры бажы када бээр деп,
Ырмазыраан херек чок ийин.
Херек чок ийин, херек чок ийин,
Херек чок ийин, өңнүктерим...
Гренада, Гренада,
Гренада, мээн черим!

САЯНДА ОРУК

Урянхайдан Минусинскиже
Улажыпкан коштар шуушкан.
Дыннар туткан бир-ле уруг
Тыва ырны шөйүп чораан.

Кайы шагдан төктүп келген
Карак чажы кургаза-даа,
Араттарның сеткилинде
Ажыг-шүжүг шыгжаттыңан.

Хөөмей-биле каргыраага
Хөөннешкен уян ыры
Хары черниц сырынынга
Харын сергеп турган ышкаш.

Орус улус өске чоннуң
Очалаңын эки билир.
Ырак тайга орук черге
Ыржым кежээ дүжүп орган.

Шуушкан коштар хайызында —
Шушьче барган орук орта
Ленинни танываан чон
Ийи-биле эртип чыткан.

Ийи орук белдиринге
Ильич үр-ле көрүп турган.
Харын демги аялганы
Кады ырлап турган-даа боор.

Чаны-биле удур көржүп,
Шаг чок эрткен тыва арат
Октябрьда хосталга дээш
Ооң тугун тудар магат.

Бичии чурттар дугайында
Бир-ле катап чугаазынга
Саян оруун Ленин башкы
Сактыры-даа чадавас боор.

Ленин ынчан талыгырже
Имирерти кайгагылааш,

Өөрүшкүлүг келир өйнү
Өттүр көрүп, билип турган:

Ядамыкай коштар эвес,
Ярославль чычааннары
Саянда бо орук-биле
Чаржып турар хүннер келир...

Максим РЫЛЬСКИЙ, украин шүлүкчү

МЕН — СОВЕТТЕР ЧУРТУНУҢ ОГЛУ МЕН

Бурун шагдан ынак чуртум оглу-дур мен.
Бурган-чүдээн дээргилери дыңнап көргөр.
Төөгүзүнүң сүзүү-биле чолум тудуш,
Төрээн ием арыг ханын сатпас дээн мен.

Шаажылакчы, өлүрүкчү чоруктарны
Чалбыыш болган оду-биле оя чирткен
Ындыг өйде — Тиилелгениң хүннеринде
Ынак чуртум алдар-адын эскерген мен.

Уран сөске сөглеттинмес качыгдалдын,
Уё-човуур хилинчектин шактарында
Эргим чуртум мени бүргээн сагыш човаа
Эргин-дөрге хаяаландыр көстүп келир.

Ооң делгем шөлдөринге үнгөн тараа
Ыдыктардан артык ыдык үнемчелиг.
Ооң харлыг, чыварлыг соок кыжы безин
Ырактан-на чылыг час дег сагындырар.

Тиилелгениң шактарында оолдарын
Диптер депший динмиредир уткуп келген.
Улустарга хосталганы чаяап турар
Улуг совет, Төрээн чуртум оглу-дур мен.

Дайзыннарны хылыш-биле ширбип каапкан,
Таан ынак, совет чуртум оглу-дур мен.
Ооң оруу бергелерден хостуг эвес,
Ону база ам-даа кады үлежир мен.

Дайын-чааның халап-өртү катап кыпса,
Дайзын база өлүр хөөрүн боду тывар.
Совет чуртум чырык өйүн көрүп тур мен,
Шынын база чалгын кылдыр эдилээр мен.

Микола АВРАМЧИК, белорус шүлүкчү

БЕЛОРУС ХАДЫ

Хөмүр казар уургай ишти
Белоруста хады чыттыг.
Хөнү, кызаа кокпа-биле
Белен эвес кылаштаар сен.
Чавыс уургай дээвиирлерин
Чаңгыс эвес оорга туткан.
Шыргай черде чуксуг хады
Шыгырткайнып турган-даа дег.
Хая-дашка базыртыпкан,
Кадыг черге хөмдүрүпкен,
Хөмүр-даштың чүс-чүс каъды
Хөй-хөй чылда ынчаар чыткан.
Ынчалза-даа өжеш, хөнү,
Ынай чуктан дериткен дег,
Белорус хады баганалар
Мээң ишчи өңнүктерим.
Хөмүр-дашты казып турда,
Чаштанчылар кызаңнажыр...
Хөнү сынныг белорус хады
Чаныш дивес, сыныш дивес.
Черниң каъдын бедик тудуп,
Черле меңээ айыыл дээртпес.

АЙБЕК, узбек шүлүкчү

УЗБЕКИСТАН

Шак ол дээрге, алдын-биле чечектелген чурт-тур.
Шак ол дээрге, кижичок дег, ырлап чыдар чурт-тур.
Шак ол дээрге, делгемнери хүннээректээн чурт-тур.

Шак ол дээрге, уйгузундан оттуп келген чурт-тур.
Аас-кежикче орук доктарын ол чаза шапкан.
А ону: «Өжеш, аарыг, күш чок сүлделиг» деп турган.
Эрги тоожу, дамчыр чугаа шагда уттундурган!
Чок, ол байлактыг чер төттүнмес күш чыгдынган.
Судур, йөрөөл шыгжамырын, ыштыг элдээ хөрүүн
Совет Чөөн чүк,— чаа тип,— ыйбаландыр өртединкен
Сүрлүг Чөөнче көрем— амыдырал боду кыпкан!
Күш-ажыл аас-кежи чуртка шыдал берген,
Күчүлүг ол чуртка төөгүже орук чаттылган.
Курлавырын чер ажыткан. Хөрээн делгем херипкен.
Хувискаалчы чурт чалгынын хостуг хөндүргөн.
Чылан дунчезун мөңге чаза шаап, узуткаан.
Чыл сана хинчек көргөн ооргазын хертейтипкен.
Үе чүктээн бөдүүн кижи бөгүн чоргаар ырлаан,
Узбекистанда төөгүнүн чаа хүнү дээп келген.
Улуг иш ырында өөрүшкү, чол чаңгыланган!
Шак бо чуртта машиналар шөлдер кезий маңнаан,
Шаттар эртинези-биле талыгыр шөйүлген,
Қылыр иш, хосталганың аас-кежи карактарда,
Қырганнар ам джигиттер, тутсуп турда, хартыга-ла.
Кижилерниң тура-соруу, чидиг селеме-ле,
Хинди хөөрден чарлып, катап туруп албас силер.
Хеп-сывында эрткен үе — балар, коргунчуг хүннер!
Кежээки дүн... дагыл чыры... Үс эвес, карак чажы...
Эрткен үе тоожун — бус дег шагда хайлы берген!
Эри-шаажы аарыын мээң чонум уттуп каапкан.
Угаан — үе-шагда эртемнерниң хааны болган.
Электрон зарядын дүүнгү хойжу өөренип,
Уруглар ам университет сургуулдары болган.
Эш Маркстың «Капиталын» өөренир дээш
Эргим чалыылар дүн-хүн оргаш турбас болган.
Бистиң өйде, хуулгаазынныг үевисте, чап-чаа
Билди-билиг берип турар судур бижиттинген.
Ону хаварыктыг ажыл-ишчи холдап бижээн.
Оон келир үе чазын чалыылар ырлап үнгөн.
Ооң угааны улуг, чечектиг чер кырын чаарткан.
Аялгазы — заводтар медээзи, кыстың каткы, ыры.
А ону билип ал! Ооң ады — аныяк Узбекистан!

ШУХРАТ, узбек шүлүкчү

АЧАМНЫҢ ЧҮРЭЭ

«Аврора» дааштаашкыны чүрээвиске
Алыс мөңге чалбырааш бооп артып калган.

Черниң чолун камгалаар дээш тура халаан

Шериг-биле ачам база кады чораан.

Чырык хүн дээш чалданыш чок маадыр тулчуп,

Чыгап келген өлүм-биле месилдешкен,

Чонга ынак, хосталгага бүзүрелдиг

Чоргаар чүрөөн чалбыраажы менде хып чор.

Ленинниң ыдык адын мөңгөжиткен,

Ие чурттуң аас-кежиин бедик сагаан,

Улуг чаагай келир үем бүрүн чыраан

Уттундурбас ачам чүрөөн алгап тур мен.

Динмиттелген дааштаашкындан оттуп келгеш,

Тиилеп үнер, чыргалаңны чаалап аар дээш,

Хайыралыг авам-биле байырлашканы,

Кавайлыг чаш мени ошкааш, чорупкан сен.

Орус, казах өөрүнгө каттышкаштың,

Опаң-чипең адыгжы боон дайылдаштың.

Кызыл сылдыс чалбышталган шырайыңдан

Хыктыг дайзын коргуп-иргип, дезип турду.

Улузувус кызыл тукту мөгөш кылбаан,

Улам чайнаан, черни бүргей хөлбеңнеп тур.

Алыс бодал, соруу чаңгыс өөрүң-биле

Ачам сени орнукшуткан хөөрүңде

Маны даштан тургузуп каан тураскаалың

Ыдык сагыр хүндүткелим болу берген.

Ынчан дүжөп, сактып чораан күзелдериң —

Магаданчыг амыдырал чогуп бүткен.

Узун уйгуң шөлөөн таваар уду, ачай.

Улус чонуң маадыр херээң утпайн чору.

Изеп кагган орууң-биле сээң оглуң

Илдик чокка идегелдиг базып олур.

ГУЛЬЧЕХРА, узбек шүлүкчү

ДЭЭР

Өртемчейниң тыптып келген хүнүнден бээр

Өңгүр көк дээр бисче көрүп хүлүмзүрөөн,

Хамык сылдыс хааннарга гаремнеткен *

Кадын кыз дег ырак дээрге чаштып чораан.

Өгбелерниң тоолунга шынзыкпайн,

Өглеривис аразы дег чайлыг бодап,

* Гарем — хаанның хөй кадайларын ажаар-тежээр өргээзи.

Кудус оолдар, чараш кыстар аалдап баргаш,
Кудай-дээрни дагын катап ажыткан бис!
Чадра кетпес, чаагы кызыл кыстар ышкаш,
Чайнаан дээрниң чажыттарын шинчилээн бис.
Көк дээр үнгеш, черивиске эеп кээрге.
Хөрээвиске сылдыс кадап каастанган бис.

Кенесбай РАХМАНОВ, узбек шүлүкчү

ЫНАКШЫЛЫМ

Ынакшылга алыскан оол
Ынаа кыска кулзуй бээр деп,
Шүлүкчүлөр бижирежип,
Чүү дишпээн чүве дээрил...

Ынчалза-даа чуртум сенээ,
Ынакшылым хосталганың
Деннеп болбас дээжизи,
Дээди-ле дээн оду чүве.

Черде, дээрде тудушкан дег
Челээштелген чиргилчининиң
Чалбыыш ышкаш хаяа эвес,
Чазык-чаагай шырайың ол.

Ирик ёзу турар шагда
Имистелген оран турдуң.
Ильичиниң сайгылгааны
Чайнап кээрге, амырадың!

Амыдырал кокпазынга
Адың немеп, ужурашкан,
Аксын кежи ындыг улуг,
Авыралдыг черим-дир сен.

Даглар, хемнер, хову-шөлдер,
Далай ышкаш үнүш, дүжүт
Сени шимеп алгап турар
Сээң өнчүң, сээң байлааң!

Ындыг күштүг чуртту ээлээн
Ишчи холдуң кижилери

Мунгараар деп чүве билбес,
Буянынлар бүлези-дир.

Ажы-төлүң школада
Намдарыңны көрүп турар...
Машинаның тынын тудуп,
Башкарышкан чаа салгал
Иези сээң чагыг-сөзүң
Идегелдиг боттандырар.

Эмирлернин, хааннарнын
Эге көңгүс дүжөвээни
Кайгамчыктыг фонтаннарны
Харын Устюрт сенээ шаңнаан.

Дазыр шөлге садтар чаяар
Талантылыг кижиг турбаан...
Тахиаташтың херел-чыры
Дээрде хүнден тудавастаан.

Өскөн чуртум, найыралдың
Өөрүшкүлүг уязы сен!
Сенээ ынаам тендиш дивес,
Сээң-биле кады чоруур.

Базып ораар оруумдан мен
Башкаланып чарылбас мен.
Энерелдиг күзелимниң
Эчизинге чеде бээр мен.

Музафар АЛИМБАЕВ, казах шүлүкчү

ХООЧУН КОММУНИСТКЕ

«Силер» дивейн, «сен» дээн дээштиң,
Силер мени өршээңерем.
Шериг ёзу чаңчыл-биле
Черле билбейн, ынча дептим.
Чүректиң үнү
Чүгле ынча диди —
Шүлүкчүлөр шупту
Сүлде-ле бо, ындыг улус.

Дайын шөлүнгө
Таптыг дыннаарың дег,
Ону база ожаап,
Орта билип ал көр.
Бисти улуг төрөл
Биргээр каттыштырып,
Бистер ам чаңгыс
Биле-демниг болдувус.

Сан-түңү чок
Чаагай төрөл,
Чүс-чүс чылда
Чү-даа ындыг турбаан.
Ынчалза-даа
Чырык черде сеңээ
Ындыг кижиги
Шынап чер тывылбас.

Меңээ сен хин кескен
Адам дег сен.
Мени дээштиң
Амың бээр белең сен.
Өлгүже туржур
Даңгырак бердим.
Өлүм билбес
Дайынчың болдум...

Қаржы болгаш дошкун
Хайыра чок болган,
Қадыг-дошкун чылдар
Қандыг хинчек чедирбээн.
Шак ол чылын
Төрээн чуртум чолу
Төлү мээң
Салымымга дөмей
Чарылбайн тудушкан.

Чылдан чылче
Шылгалданы эртип,
Улуг шуурган, ядаралга
Удур туржуп келдим.
А сен мени
Кажан шагда
Төрөл чону-биле
Кады болуру деп
Аас-кежиң бар деп,
Айтып берип чордун...

Бодуң чымыжың
Бодуңга чедер.
Ынчалза-даа оглуң
Ытпак «2» апса,
Сеңээ берге болуп,
Сени бакка киирзе,
Сеткилиң ажыы
Сени хөме алыр.

Мен чер ындыг эвес —
Меңээ шуут бүзүре.
Чүрээм арыг болгаш
Чүден чырык.
Кезээде дыш билбес,
Хей-аъдым хевээр.
Сеткилиң хомудавас,
Сээң чагыың билир мен:

От шугумунга
Кезээде чоруп,
Олут билбес салгал-биле
Кезээде кады базар...
«Сен» депкен дээш өршээ,—
Партия-биле,

Базым-биле,
Сеткил-биле
Кады төрөл
Халышкы бис!

Паоло ЯШВИЛИ, грузин шүлүкчү

ЧАА ГРУЗИЯГА

Азия хаалгазы! Ногаан отта
Айыраң садтар холужуп тур.
Туктарыңга эрткен үе тоожузу
Туттурбас үн хэөнү болуп чангыланган.

О Грузия! Кулдамыктан чалданмаан сен.
Өске хааннар тергииделин күзевээн сен!
Оранчок дээр эргим болгаш өршээл берип,
Өртемчейниң чырыы-биле хептеп чорду.

Кезээ шагда хостуг болуп артып каар сен!
Иран, римлян азы абректин
Кедээшкинин, халышыкынын ойтур берип,
Ирик-балар шак бо векти ширбий шаавыт!

Аъттарыңны, бооларыңны, октарыңны
Актыг чаага дүрген ылап белеткеп ал:
Кеди чолду күштүг Кызыл Москва-биле
Кезээ шагда халышкы бооп мөңгежидээл.

Азияның хаалгазы! Ногаан отга
Айыраң садтар холужуп тур.
Тугувуста алдын үжүк херелденип,
Тулган байыр — Майның Бири динмиреп тур.

Самед ВУРГУН, азербайджан шүлүкчү

АЗЕРБАЙДЖАН

Дуруяалар эндевели булактарны
Туруглардан, шынаалардан харап чордум.
Талыгырдан кулузуннар шимээргээнин,
Таваар баткан Араксты дыңнааладым...

Кажан-даа бол чүлдү-чүрек оорлаттынмас!
Хайыралыг амы-тыным, чуртталгам сен!
Хоорайларың мурнумда бо чатты берген,
Азырап каан оглуң-дур мен, Азербайджан!

Буурул даглар сүттен артык агарарган,
Буруттарга думаалай дег шуглаттырган,
Түмөн чылдар кырың-биле халдып эрткен,
Түрегделден сээң бажың көгөрсөргөн.

Алдарыңны бүдүүлүктөр бужартадып,
Ажыг-шүжүг муңгаралга чорзунза-даа,
Авыралдыг алдарың ам чедип келген,
Ажы-төлүң өндүр-бедик болу берген!

Билбезим-даа аалчывыс Баку-биле
Миллион хүн, дүне-даа бол хөөрөшсин.

Эстеннээн хат сургаларга эде бээрге,
Элезинниг делгемнерге чаңгыланыр.

Кажан-даа бол ие, чашты чарып болбас!
Хайыралыг амы-тыным, чуртталгам сен!
Ажык шөлде хоорайларың чатты берген,
Азырап каан оглуң-дур мен, Азербайджан!

Мөңгүн Каспий салгын-хады сыгырышкан,
Ногаан чүглүг өдүрөктер кылаңнашкан.
Аян-чорукчу ынакшааннар моорлап келзин,
Ах, амыдырал кыска-ла-дыр, орук узун!

Кашпалдарга тараан херел солужарын
Кайгап көөрүн муң-даа чылда күзээр-дир мен.
Эдертипкен анайжыктыг иви халааш,
Эдип-эдип, шорааннарже ажыт кирди.

Аян-чорук шүлүкчүзү, эрте одун!
Астара-даа, Ленкорань-даа мурнунда бо.
Өөрүшкүлүг ыры-шоорлуг айлаң-куштар
Египеттен, Индиядан ужуп кээрлер.

Колхоз сады лимоннардан саргаргылаан,
Кожуг чимис будуктарны ээй тырткан.
Салгын-хатка ишчи чонун дыш ап алзын,
Сарыг шайың хайындыргаш, кудуп көрем.

Чурумалдыг чечектер-даа Ленкораньда,
Чуртувустуң кыстары дег чараш-ла-дыр.
Дагда хар дег, аккыр хөвөң чайынналган,
Тавычалаан виноград суу көвүктөлгөн.

Арагаже шилчип кирбээн чулук сугну
Ам-даа далай одунмаанда, иже каавыт.
Күчү-шыдал мага-ботка чыгып келир,
Хүннүң күжү — ажыл-ишке эвилел боор!

О чурттум, аялганың чурту-дур сен!
Омак ырың чайын бышкан чимистер дег!
Чараш чүүлдүң мөңгүннелген кавайы сен!
Чаагай хөгжүм — бистин муң-муң чүрээвисте!

Бурунгу чер эргим ынак чеченнери
Физули-даа, Насими-даа өлүм чоктар,
Ындыг улус ам-даа биске төрүттүнер,
Ылап эргим, черниц оду олар болгай.

Кажан-даа бол ыры черле үзүктөлбөс!
Хайыралыг амы-тыным, чуртталгам сен!
Ажык шөлде хоорайларың чатты берген,
Азырап каан оглуң-дур мен, Азербайджан!

Альгимантас БАЛТАКИС, литва шүлүкчү

ЧҮРЕК БИЛЕ ТӨРЭЭН ЧУРТ

Төрээн чуртум делгем-даа,
Төнмес, көвөй күштүг-даа.
Ынчалзажок чүрээмге
Ыяк сыңнып кире бээр.

Чүктөр шупту ылгал чок,
Чүрээм ээлеп чурттап чор,
Чалбак чурттуң көрүжү
Чаңгыс ында синниккен.

Ооң ногаан шынаалары,
Ооң бедик даглары-даа,
Эки сериин кежээлери
Эгел хевээр чуруттунган.

Хөртүк харлар, садтар болгаш
Хөлбөң шыктар — бодалымда.
Шак бо чуртта, чүректе-даа
Чараш ырлар чаңгыланган.

Улуг чуртта, чүректе-даа
Улус шупту найыралдыг.
Оларымның буян кежиин
Срук санай билип чор мен.

Чүрээм-биле төрээн чурттуң
Чүүлдешкен согуушкуну —
Чайынналган чырык ышкаш,
Чаңгыланган үннер ышкаш.

Амылыымда оон мени
Аңгылаптар күчү турбас.
Чуртумайда дамды безин
Шупту меңээ херек, херек!

Ооң ногаан шынаалары,
Ооң бедик даглары-даа,
Эки сериин кежээлери
Эгел хевээр чуруттунган.

Эгиттинмес салым-чолум,
Эртенги чырык үем база
Чүрээм иштээн Ада-чуртта
Чүмү-биле сиңе берген.

Ынчангаштын харын аңаа
Ыт чок бол, чаңгы дээрин,
Чырык чок бол, чайнай бээрин
Шынныг эртем бадыткап каан.

Андрей ЛУПАН, молдав шүлүкчү

СЫЛДЫС

Кайыын тура көстүп турар
Хавак кыры бедик черде
Кырын орта
Кызыл сылдыс чайнап кыпкан,
Эриин дургаар
Эриг хаактар салбалчыңнаан,
Чалыы оолду мөңгөжиткен
Чараш шиник тураскаал бар.
Чечек хадаан шак ол черге
Шериг оолду дайзын боолаан.
Ады-сывы билдинмейн
Аңаа күжүр бажын салган...
Хөөкүй молдав херээженнер
Оолдуң аңаа
Хөөрүн каскаш, хүнүн бижээш,
Орнукшуткан.
Ол-ла сылдыс, виноград,
Обелиск хевээр туру.
Дайынчыны сактылыңар.
Далажыңар, өргүн чонум,
Дамыракты аксылыңар.
Аныяк оол тынын берген
Аал-чурту шак бо черге
Арбай тараа чалгып чытсын,
Амыдырал мөңгөжизин!

ОРУС УЛУСКА

Карактарың чедер шаанче ырак көөр сен —
Кайын тура славян сандан өзүп турар.
Чиңгир ногаан үнүштерниң аразында
Чидиг алдын чимистери кыптып турар.

Ында чараш тоолчургу куштар ырлап,
Ынаар ханы дамырак суг дагжап чыдар.
Чартык дээрни бүрүзү-биле сандан куржап,
Чарт дазылы черже ханы тутчуп кирген.

Эрус сеткил! Сээң буянныг чырыктарың
Эки чорук, шынче мөңгө кый деп турар.
Оглуң шүлүкчү бисти чаагай соруу-биле,
Эргим ынак чүрээ-биле хаара тудар.

Чону сагышсырак, чүрээ быжыккан
Эрус чери эптиң байлак болуп келдин.
Човаг хинчек көрзүңзе-даа шуурган соонда
Онза чараш чечектелип келир чордун.

Сенче халдап, бастып келген дайзыннарже
Селеменни каш-даа катап көдүргөн сен.
Човулаңның бергелерин дүжүр силгип,
Чолдуң оруун — хосталганы чедип алдын.

Муң-муң чылда үнмейн чытсынза-даа
Муңгаранчыг чимис-үнүш өзүп келген.
Ушчок чырык делгемнерже базып ор бис —
Улуг Ленин ону баштай тода көргөн.

Фашист бөрү чериң таптап, дорамчылап,
Бастып кээрге, дидим туржуп киришкен сен.
Карангыда оду чыраан октарындан
Калчаа дайзын хуюкталдыр өрттенип тур.

Хуусаа келир — дүмбей дүн-даа аязып кээр,
Октаргай шуут чап-чаа хевин кеттиниптер.
Кулдуң ужун тураскаалды хөөн чок көрүп,
Орус холдан хаварыктар читкилей бээр.

Үнө чок хан черже төктүр, ынчалза-даа
Үн чок арның чаалыг шөлде илдең чыдар.

Кажан көк дээр хаяа-биле чырый бээрге,
Хамнаарактар кырың орта ужуга бээр.

Өгбелерниң өнгүр хевин солуй кеткеш,
Өөр салгалың сени бүргей тургулаптар.
Бажыңыңга Тиилелгениң хүнү-биле
Байгы чонуң шыгырт долдур олуруптар.

Орус дылда, уран чүүлде күш, шын, бодал,
Оттуг чалбыыш, хосталганың казыргызы
Оранчоктан амга чедир чаңгыланган,
Ону Пушкин шүлүкчүдүп бижип кагган.

Дошкун чылда Россияның улустары
Доозазы, өөнчө чыылган арылар дег,
Хосталганың өңнүү болуп, сенче чыырлып,
Хортан дайзынны когун үзе узуткап каар.

Ол хүн ынчан демиселге өлгеннерге
Оңмас ногаан сан чок бүрү мөгөйжирлер.
Орус сандан тайбың, хостал күзээннерни
Оолдары дег, бодундува мөңгө кый дээр.

Камчи ДЖУКУСОВ, кыргыз шүлүкчү

АК-БУУРА

Шала часкаар эриктериң ажа халып,
Шаптыктарны чире чүткүп, изиг чажып,
Шакпын, чараш, хостуг, күштүг болу бээр сен.
Ак-Буура! Ак-Буура! Тевени дег мөгеннериң
Ажа халчып, демиселге күжүн мөөңнөп,
Амыр-дыш чок салым чолдуг болу бээр сен.
А мен бижип, сорук кирип ырлай бээр мен.
Чаагай, делгем болу берген, бурунгаар чүткүп,
Шала бораң агымнары ырлаан-даа дег,
Чалым диглээн чылан ышкаш, дырлаң аккан.
Шак ол күштү кандыг чүвө доктаадырыл?
Шак, хүн бүрү суглар дагжан, мөөрөп чыдар.
О Ак-Буурам, көвүктерден буурул-дур сен.
О Ак-Буурам, кезээде-ле чымыштыг бол,
Арыктарны бир-ле эвес долдурзуңза.—
Арбай тараа, чимис садтар хөлбөнней бээр.

Аныяк эр джигиттиң ишти холу
А сени эмдик аът дег чаажыктырар.
Алдын чемниг кызыл-тастар суунну ижер.
Ак хөвөннер күжүң дээштиң дүжүт шаңнаар.
Көрден — кайын тура хөвөн долган,
Көвей дүжүт үндезини шыгың ол-дур.
Харамнанмайн, шөлдеривис суггарып бер,
Амыдырал суг чок болза, гурбас болгай.
Хадың-биле мени база сериидедем.
Ак-Буурам, чалгыың даажы, бырлаңнарың
А мээң шүлүүмге хөөннү киирзин.
Ак-Буура! Сени мактааш кажан шагда эрикпес мен!

Мирсаид МИРШАКАР, таджик шүлүкчү

ЛЕНИННИҢ ШЕРИГЛЕРИ

Хорогка бир орус эмчи чурттап турган.
Ховар дирткен экииргек эш дижир чүве.
Көдээ суурнуң кижилери ынаар сырлыр,
Хелези чок эмнеткеннер кайы көвей.

Таджик дылга сөглеп орда, холумак чок.
Тааланчыг өткүт үнүн дыңнап ханмас.
Келген чон-даа идегелин шаңнап турган.
Кеди чолду, аас-кежин күзеп турган.

— Суурувусче дүмбей өйде чоруткан-дыр,
Сууравыс дилеп тур бис, харыылап көр.
Демиселге улуг хавыс чогуум кымыл?
Демин кадып кымнар биске болчуп кээрил?

Төре черле бузулбас дээш дарлаза-даа,
Төрөлзинип, уткуп алыр улус кымыл?
Ону силер билип алгар шиңме диггеш,
Орус эмчи онза чугаа бадырыпкан.

Хаан чазаан буза шапкан орустарны
Қалбак Памир чуртуңарже кыйгырыңар.
Ындыг эвес! Делегейни динмиреди
Ынак башкы Ленинни кыйгырыңар!

Түрөңгилер чөлеңгиижи, демиселчи
Түме чоннуң хосталгаже чырыткызы
Шак ол кижиги бистерни чер кажан кезээ
Сагыш ышкаш кагбас дээрзин билип алгар.

Кадыр даглар аразындан шынаадыва
Хамык улус чоорту шуужуп киривиткен.
Ленинниң шериглерин дилээн улус
Иштик черниң хеми ышкаш чалгып турган.

Хостуг хоорай — Ферганаже шуушкан улус
Коргуушкунга, аштаашкынга дүжүп бербейн,
Ажыг-шүжүг, кударалды, кулданыгны
Артынга каап, өөрлежипкен чоруп турган.

Бөдүүн улус келгеннерге байыр туткан...
Бөрү ышкаш дайзыннарның ишти ирип,
Даштыкылар ок-чемзээн хөлезилеп,
Дарызыг ыш үндүрерин күзеп турган.

Кулданыкчы дайзыннарның оптуун чүү дээр.
Кузум ышкаш кара сагыш хөрээн долган.
Өскерлип боор оруктарже черзи салып,
Өндүр черни мээңии-дир деп меннип турган.

Кежик чолче орук тыпкан кижилерни
Кенен сеткил мегелеп-даа кайын шыдаар.
Дүмбей дүнден чырыктыва чүткүп орган
Түрлүг чоннуң күчү-күжү тиилеттирбес!

Көвүрүглер, оруктарның дөгөрезин
Көвей кижиги танныылдааштың турувуткан.
Дайзыннар халдап келзе, шорuzu-ла —
Дашка баштар хорумналыр. Боданыңар!

Шыйлаңнашкан кокпажыктар даглар сана,
Шыны херек, орук көңгүс, кадыр, берттер.
Хөй-хөй чылдар мурнунда-ла сөктүп баткан
Көшкелерниң истери-ле көстүп чыдар.

Туман, булут думаалайын эштип алган
Туругларлыг Памир бажы дам-дум көстүр.
Мөңгө доштар, ыржы хемнер, хорум-хая
Мөге күштүг океанның чалгааны-ла.

Бойдустан хөй моондактары каржы-даа бол,
Болат каң дег шериглерни хүлүп чадаан.

Чону дээштиң чыда, боону туткан эрлер
Чоргаар сынны ынчаар артап, эртип алган.

Туруг, хая тиглеринге турумчааштын
Тулчуушкунга баш удур белеткенген
Орус оолдар чадаг кыштап, үнген тургаш,
Онза дидим сокчуп турган хүннери бар.

Төрелзинген улузу дээн ол-ла эрлер
Төктүр ханын харамнанмайн сокчуп турда,
Кайы-бири амызындан чарлып чыда,
Харлыг баштыг Памир сынны куспактаан-даа.

Акы болгаш дуңмалышкы леп шынның сөзү
Аас-кежик, өөрүшкүнүң байырмалы
Чараш чаагай чуртталгавыс дөннаштырып,
Чаа ырың чангыланган эгези ол.

Людвиг ДУРЯН, армян шүлүкчү

АЙАСТАН¹

Эрткен үең сагыжымдан балалбас-даа,
Эргим хүннүг келир үең төлгээ кирбес.
Дайзыннарның улдуңнары таптай баскан
Таан чараш ордуларың уттундурбас.

Аар, берге чылдар болгаш дайыннарың
Ажыын ажып сактыр дээштиң турувуттум...
Бөгүн дээрге, аастардан өске сөстөр ужуп үнген
Бөмбүрзектиң хүнү-биле хөрөк ишти дола берген.

Дүште-дүлде солун тоолду көргеним дег,
Дүндүүндө хун бүгүдени чассыдып тур.
Агыдырал база катап хөрөк долду
Арыг ханым чуртталга дээш хайныгып чор.

Талыгырже узун орууң айтып берген
Дарган кижичырыткывыс — Ильич ол!
Бөмбүрзекти дээскиндир ынакшылдың үрезинин
Бөдүүн чоңга чечектелдир үлөп берген баштыңчывыс.

¹ Айастан — Армения

Эгшинериң херивиткеш, кударалды аястырдың
Эрги шагда өске черже чорутканнар эеп келген
Байырлалдың ырын ырлап чоруп турлар,
Мактап ханмас ынак аалым — Аястан.

Рухи АЛИЕВ, туркмен шүлүкчү

ТӨРЭЭН ЧУРТУМ

Чогаалчы эш дайындыва октуг-боолуг
Чоруп турда, үдеп турдуң, сактып келем:
Солдат шинель, беш-адыр сылдыстыг бөрт,
Шонган хүннүң чыры ойнаан дайынчы гук...
Сенче дириг эргип келгеш, чуртгаар дээштиң
Чеже-чеже шаптык ажып эртпеди дээр.
Четкен-барган черимге-ле тандың харын,
Сеглеңнешкен садтарыңны көрүп чордум.
Сээң ладың (хөме халдап киргенимде)
Серииттендир сергеди хап кээп турду.
Балыглаткаш, дожаң харже ужуп чыда,
Бажың чоогу тулчуушкунга өлүм көргөш,
Черниң доң соок хөрзүнүн ап ошкааш безин
Сени — чаңгыс Туркмениямны сактып кээр мен.
Ангы өске хоорайга хевис көргөш,
Төрээн черже бодалдарым ужугупкан...
Алдар чаалап эккеп берген хевистериң
Дөстүндүрбес күзелдерим оттурупкан.
Чоргааралым улам-улам кыптып чорзун,
Туркмениям, чечектелип сайзыра-ла!
Чолдуг, чаагай алдар шыпкан чурттар хөй бол,
Туркмениям чүдөн эргим, ооң адын Русь дээр!

Дэбора ВААРАНДИ, эстон шүлүкчү

ЭСТОНИЯНЫ ЫНЧААР КӨӨР МЕН

О бодал, улам ырап, херелден-не,
Оруувусту хөглүг чырыт, ажыдывыт.

Туман өттүр чөлээш чечээн чайып бадыр,
Тулган дидим, чалгынныг бол, ужуган бол!

Эң бедикте сээң-биле кады тур мен.
Эстониям адышта дег көстүп чыдыр.

Көккүр-ногаан аърга, сугда чаңнап ойнап,
Көжгелиг хөлбегер көк чаттып чыдыр.

Черни оон-моон орук-чирик кескилеп каан,
Черле ынчаш, аърга-арыг шип-ле шимээн.

Хөлбөң оътта кодан малдар чатты берген,
Көөрге харын чыгып алган шериглер-ле.

Чиндиңнээштиг, ирип калган шалбааларлыг,
Чимизи чок, даштар-биле хорумналган,

Чеже чылдар дургузунда хинчек четкен
Черни кижичи очумдан ам тыппас болган.

Элезинде хөмдүрүпкен чаңгыс кодан,
Элбер хады ырактан ам көзүлбестээн.

А салгын, хөглүг болгаш сергек салгын,
Алдын тараа далайында ойнап чоруур.

Капелланың хылдары дег, тараа мажаа
Каң дег ырлап, салгын-биле чижиде даа бээр.

Ырак черде мотор даажы хириңайнып,
Ында-мында машиналар халчып турар.

Шөлдер сана үннер алчып. саарыглардан
Шөйлүп-шурап бугалар суу кылаңнашкан.

Ак-көк дээрде хамнааракпай самолётту
Ажыр ырлап, чишкен ышкаш, ужуп турар.

Бедик вольт суурганнары дистинчипкен
Белдер, шөлдер ажыр базап чоруй барган.

Черде ыры, чечекшилге, хөглүг үннер
Черле шупту чап-чаа-дга бол, эргим таныш.

Кайыже-даа чорупсуңза, сени улус
Кайын тура ажил-ишчи уткуп алыр:

Ырак ногаан агрохоорай чанынга-даа,
Ында садта эңмек дыйтын адаанга-даа,

Кодан ынды малдар сүрер одарга-даа,
Колхоз баштаар черинге-даа сандай салыр.

Каяа-даа бол, ажыл-ишчи уткуп алыр:
Калбак шөлде комбайн оожум эштип чоруур.

Хөлегедэ инек оожум кегженгилеп,
Хөглүг кыстар савазырап халчып турар.

Хоочуннар, хая ышкаш, быжыг улус,
Холу шевер, чүрээ чалыы, эрес улус!

Олар-биле дуржулгазын салгал дамчып,
Оолдар ышкаш, эри хайнып, чедип келген.

Аныяктар бисте дээрге, тергиин күштүг,
Ажыл-ишке изип-хайнып, кыптыга бээр.

Амыр-дыш чок чалыы чүрек отрядтары
Ада-чурттуң эртенинче базып орар.

Ажыл иште Эстониям көөрүмге,
Алыс чедер үе меңээ кызырлып кээр.

Гамзат ЦАДАСА, авар шүлүкчү

ОКЛЯБРЬ

Эртен, кежээ мөчүүр чыгааш,
Эрткен оруум сактырымга,
Элек эргин төрүтгүнүп,
Эки хуннер көрбээн-дир мен,

Октябрьның мурнунда мээн
Огулуг-ла билирим чүл?
Чажымдан-на өөде көрбейн,
Чаштыг караам чырык тыппаан.

Октябрь, сээң кыпсып кааның
Оран шыпкан чырың көрбейн,
Элек эргин хөөрже кирген
Эштеримге хомудаар мен.

АЖЫК ЧУГААЛАЖЫГ

Акшый бербээн — дөртөн харга четпезе-даа,
Өөрүмден улуг кылдыр көстүр-дүр мен:
Аныяк шаам ок-боолуг халдып турган,
Оранчокта Крым чедир базып эрткен;

Кадыг-дошкун үе кээрге, чалымы назым
Өскелерниң ооргазынга чаштып чорбаан...
Өжээтенге төрөөн черин чагыртпас дээш,
Каткан хлеб чип, айлар эртир чурттап келген.

— Сенден хөйүнү чурттааннардан кырган-дыр сен,
Сенден дээр өскеннер боор, шүлүкчү — дээр.
Олар мен дег берге көрбээн, демисешпээн,
Оларны мен кежиктиглер дивес-даа мен.

Алим КЕШОКОВ, кабардин шүлүкчү

АМЫДЫРАЛ АРЫГ ШЫНЫ

— Чалым-хая, сыннар бажы чүге агыл?
Яблоня чүге аккыр чечектигил?— деп,
Школага уруг-дарыг айтырарга,
Ынчан аңаа башкы ора харыылап-тыр:

— Ырак черде сыннар, даглар баштарының
Ыржым чыдар чылдагаанын билип алгар.
Башкы Ленин мөчүп калган кадыг өйде
Башкы харлар меңги кылдыр донуп калган.

Ынчалза-даа часкы өйде суглар агып,
Яблоня аккыр чечээ үнүп келир.
Чүге дээрге апрель деп часкы айда
Чүрекке чоок — Ленин башкы төрүттүнген.

Оон бээр-ле соок харлыг, чыварлыг кыш
Онза чараш яблоня-биле төрелдешкен.
Амыдырал арыг шынын Ленин башкы
Ада-төөгээ кезээ мөңгө арттырып каан.

Темурза ТХАЙЦУХОВ, абазин шүлүкчү

ТӨРЭЭН ЧУРТУМ

Делегейде чүрээм-биле
Деңнепки дег байлак чок-тур.
Алдын, мөңгүн ында сукпаан,
Аптаралаан эртине чок.
Чүгле чаңгыс Төрөөн чуртум
Чүрээм долдур шыгжап чор мен.

Чазыг ужун чүү-даа дижик:
Чаңгыс дамды, ходугур дыт,
Төккен тараа, борбак үзүм —
Чүрээмден мен ышкынзымза,
Чүрек боду сокпайн баар деп,
Төрөөн чуртум, билип ая көр.

Хаким ГИЛЯЖЕВ, башкир шүлүкчү

ХАРЫМ АМ-ДАА ОН СЕС ЫШКАШ

Халдып эрткен узун оруум сагындырып,
Хамык өөрүм бажың дүгү көгерген деп,
«Ынчалза-даа харың ам-даа он сес ышкаш.
Ындыг аа?— деп, менден бо-ла айтыра бээр.

Ийе, он сес...

Ынчаардагы дайын хады
Артын, мурнун көрдүнмейн шурап билир
Асқымчы аът бооп, чап-чаа чечектелген
Идер-чалыы үем таварты хадып эрткен...

Халап-дайын шөлдериңге кагбайн чораан
Каптагайга ынакшылым бар-даа чорза,
Аңаа чедир кандыг-даа кыс ошкап көрбөөн
Аныяк оол төрөөн черим ошкап чордум.

Оът-сигенни хөме чагган дамды саны
Караам чажы, төккен ханым харын ол-дур.
Ынакшылдың оду ам-даа менде хевээр,
Ынчангаштың харым он сес кижидир мен!

Михаил ЛЕБЕДЕВ, коми шүлүкчү

КОМИ ЧЕР

Колдуунда-ла тайга шыпкан
Коми черлеп базып ор мен.
Өндүр ындыг аргаларны
Өске черден кым-даа тыппас.

Ак-көк дээрже согунналдыр
Аажок узун хады үнген.
Чайын-даа көр, кыжын-даа көр,
Чаңгыс-ла аай ногаан өңнүг.

Шивилери хөнү болгаш
Шинчилери шириин, шириин.
Ынчалза-даа будуу селбер,
Ында куштар уя туткан.

Шарланнарны хумаагалай
Салбар пөштер хаажылаан.
Хадын, талдар ээгип алгаш,
Қара сугда серииттенген.

Ынак төрээн черимде дег,
Ындыг кежик кайда барыл?
Хоор чонум холун туткаш,
Коми черлеп базып ор мен.

Леонид ЛАПЦУЙ, ненец шүлүкчү

БҮЗҮРЭЭШКИН

Халаданчыг кинчи-бектер,
Хааннар-даа тайлып читкен.
Салымымга эрткен чутту
Чаяап келир чүү-даа турбас.

Амгы хөглүг чуртталгадан
Азып болур оруктар чок.
Ленинниң чагыын сагып,
Идегелдиг чурттап чор мен.

Давид КУГУЛЬТИНОВ, калмык шүлүкчү

ЫЛАП ОРУК

Ужар-хемээ олурупкан ышкаш болдум.
Улуг даглар, далайларны көрүп чор мен.
Кажарарган Соңгу Доштуг океандан
Калмык черде ховуларже ужуп ор мен.

Дүдүскектиг туман шыпкан делгем шөлдер
Дүн-хүн чокка улам шөйлүп бар-ла чыдыр.
Үрде манаан ындыг узак орук көөр деп,
Үүлемниң кежиктиинге өөрүп чор мен.

Оруум ыяап-ла Москваны дамчып эртер,
Орта чоор бе, өжегерээн чаяп каанзыг.
Кызыл өңнүг, беш-адырың көстүп турда,
Кыйы-биле ояр шаам чок, найысылал.

Эртер оруум, согун дег, дорт, уун часпас,
Эргим черим — калмык черже шыгаап алган.
Улус төрөл оруу база, мээнии ышкаш,
Улуг Москва дамчып эртер, бүзүрээр мен.

Николай БАЙТЕРЯКОВ, удмурт шүлүкчү

ЭЖИМГЕ

Эргим өңнүк! Тарааң көргөш,
«Алдын холдар ижи-дир» — деп,
Эге-ле хей чугаалашпас —
Ажыл-үүлең тергиини шын.

Изиг чайын, соок кыжын
Ижиң дигеш бердинер сей.
«Алдын чүрек ижи-дир» — деп,
Адаар болза — улам-на шын.

ЧЕРНИҢ КИЖИЗИ МЕН

Сылдыстарлыг делгемнерде
Сыылаткан ракеталарны,
Чечектелген Россиядан
Черниң кижизи ужуктурган.
Шапкын хемнер өскээр аксып.
Садтар ажаап, тудуг туткан
Чергелешкен хайым чонда
Черниң кижизи бодум бар мен.

Халап — атом диргелирин
Қажан-даа бол болдурбас бис.
Чечектелген келир өй дээш,
Черниң кижизи туржу бээр мен.
Коммунизм чыргалы дээш,
Коргуш чокка хүрешкен бис,—
Черивисте ооң чырыын
Черниң кижизи көрүп тур мен.

РОМАННАР, ТООЖУЛАР, ЧЕЧЕН ЧУГААЛАР

Кызыл-Эник КУДАЖЫ

УЙГУ ЧОК УЛУГ-ХЕМ

*(Романның бирги азы кара томунуң бирги болгаш
ийиги номнарындан эгелер)*

ДӨРТКҮ ЭГЕ

Төөгү талазы-биле алырга, он тос чүс чылдың төнчүзүндө Тывага эвээш чурттакчыларлыг орус суурлар тыптып эгелээн. Олар баштай орук аайы-биле Туран, Өөкке, ооң соонда Каа-Хемге, Танды эдээнге көстүп келгилээн. Оон сөөлзүредир Чаа-Хөлге, Шагаан-Арыгга, Хемчикке бар апаргылаан.

Саян артындан кээп турган орус кижилерниң колдуу-ла хостуг, хөлези чок чер сүрген тараачыннар болуп турган. Олар Тывага келгеш, мал ажылы сайзырадып, чамдыктары алдын уургайлары ажыдып чоруп турган.

Орус кижилерниң амыдыралы, тываларныы ышкаш, дески эвес. Чамдыктары баяаш, ядарааннарын дарлап, чамдыктары ядарааш, баяаннарынга дарладып турган. Бичии-ле балдырланы берген тараачын мурнундагы дарлакчызындан хоорлуп, аңаа хамаарышпастап, улам байып алыр дээш, сууржуурунга эптиг, чер ажылынга эки шөлдер, одар-белчирилер дилеп чоруптар.

Ынчан Инек чыл турган. Орус улус 1901 чыл дижир. Оон бээр дөрт чыл эрте берген.

Барык-Аксының адаанда Улуг-Хем кыдыында шынаа черге сарыг салдыг орус кижии чедип келгеш, доорбаш теректер-биле бажың туда берген.

Ону көрүп кааш, Барык кыргыстарының Маңгыр чейзеңиниң дөрт өкпези дөртөлээ тура халып келген. Ооң сумузунуң кодан-девискээринге шөлээ-чөпшээрел чок ыяш-даш кезип, бажың-балгат тудуп турар кымыл ол?

Хар шылбыртыңнап чыдар. Кадыр мээстерде карандылар ашты бергилээн. Чылып келгени сагышка өөрүнчүг болбайн, ынчалза-даа час кадыын кым билбес боор, ылаңгыя ядык-ядамык кижилер.

Маңгыр чейзең хураган кежи көк торгу додарлыг тонун кеткеш, чиңгир-көк чиңзелиг бөргүн бажыңга дыртыгыр салыпкаш, чыраа кара аъдын мунупкаш, Барык-Аксынга чын-

дыңнадып келген. Ооң соондан ийи дүжүмет хөрүк бастырып орган.

Сарыг салдыг орус кижиниң тывалаары шору болган. Тываларның аажы-чаңын-даа эки билир. Ол киж ийи эштиг болган. Аьтган дүжүп келген чейзеңниң ченнериниң адаандан ийи холу-биле дозуп чолуккан:

— Амыр-ла, таныш.

— Тывалаарын мооң — дээш, Маңгыр чейзең өөрүнчө көргөш, сынык дыл-биле орус кижиниң кырында-ла барган.— Сен чүге мында келген? Моон дораан чораан-дыр. Мында бистиң чер-дир.

— Мен мында бажың салган-дыр. Чер эки-дир. Тараа база тараан-дыр. Мен-даа, сен-даа күш таныштар болур эвеспе ол — деп, орус киж и аза-онак чугаалажырын оралдашкан.

Чейзең кызыл сөөскен сыптыг кымчызын сөөртүп алган, чинезин көгерендидир бажың чайган:

— Чок, чок. Бис таныштар эвес-тир. Сен моон чоруур. Сени борта чурттадыр болзумза, кожуун чызааны мени кончаан-дыр. Хоржок, хоржок.

— Мен Шагонарда үр чурттаан-дыр. Урянхай улусту күш билир-дир. Шагаачы чагырыкчыны база. Ол менде маңаа чурттаар разрешение берген-дир.

— Чүү дидир мооңар? Арашээйне диди бе?— деп, чейзең өөрүндөн айтырган.— Ол чүү дээри ол?

— Чөпшээрел берген дээри ол-дур — деп, дүжүметтерниң бирээзи дыл билр киж и бооп колчуургаан.

— Чок, чок. Мен боду Бээзи кожуун чызаандан кулак-биле дыннааш бүзүрээр-дир — дээш, Маңгыр чейзең часкы соокка кызыдыр доңа берген кулактарынче айыткан.

— Сен күш талаш-тыр. Баштай эки чугаалажыр-дыр, таныш — дээш, орус киж и хөй чүктүг, чагылыг шанаанда барган.— Бээр кээр-ле, чем чиир, чугаалажыр.

Сарыг салдыг орус киж и хал-савазының аастарын часкаш, төгерик сарыг хлеб, хаван чаа, дагаа чуургалары, дөр-белчин шилде арага уштуп эккелген. Чейзеңниң караа чүгүрүп турган, ынчалза-даа ынаар көрбезин оралдажып шаг болган.

— Көрдүң бе, кажарын, салы агбайган — деп, чейзең өөрүнчө химиренген.— Бисти көгүдөр деп турар-дыр.

— Бээр олулар-ла, таныштар — деп, салдыг киж и чугаалааш, шанаанче айыткан.

Чейзең дээрге уjur чок:

— Бисти аштаан деп бодаан бе? Тодуг-дур. Арага база чивес.

— Мен мында бажың тудар. Тараа тарыыр. Талкан база бар болур. Сен менде кээр. Тараа бээр, арага бээр, акша бээр.

— Хош, калчаарава. Мен сенээ көгүттүрбес мен — дээш. чейсең кымчызын ол кижиче караңнаткан.— Мен даарта кээр. Чорбаан болза, мен сенде кымчы салыр. Билдиң бе? Мыкылааш бээр мен.

— Чо-ок, кымчы хоржок, мыкылааш хоржок, таныш.

Маңгыр чейсең аъттангаш, ыңай болган. Өөрү база ооң соондан шимеш дээн. Сарыг салдыг орус кижиче шанаанын кырында олуруп калган.

— Чүү кончуг хейил, кижиче көгүдөр мен деп алган, садараан — дигилээш, Маңгыр чейсең химиренип-ле чораан.— Шагаачы чагырыкчыга барбас болза хоржок, ол орусту ынчаар амдажыдып болбас.

Бээзи кожууннуң Улуг-Хем кыдында сумуларында эн улуг дүжүмет Шагаачы чагырыкчының аалы Чаатыга турган. Ол чагырыкчы чүгле улуг эрге-дужаал туткан дүжүмет эвес, кожуунда эн тергийн байларның бирээзи болгай. Ынчангаш хөй мал-маганынга алыскаш (оларын өске кижилер кадарып, өстүрүп чоруур-даа болза), даңгаар-ла одар-белчириже тырта чурттап чоруур. Улуг чыыштарны Чааты-Аксынга Шагаан-Арыг чанынга эрттиргилээр.

Маңгыр чейсең ийи дүжүмедин ол хевээр эдерткеш, шала кезээликтей Чаатыга халдып келген.

Чейсеңниң килең-биле кылган хомудалын Шагаачы чагырыкчы бичини-даа херексевээн. Харын удур шоодуп каан:

— Сумуң чону чуртунга сыңышпас апарды бе, чейсең?

Бээзи кожууннуң улуг феодалы Шагаачы чагырыкчының өктерээн эт-хөрөңгизинин үнер дөзү чүгле мал эвес турган. Улус ооң дугайын чугаалашканда, хайырааты саарлып билир кижиче дижир. Шынап-ла ооң бодалы талыгыр, харын-даа бүгү Танды Тывазын эргий бодангылаар. Ол үеде чүгле чаңгыс Шагаачы эвес, Даа кожууннуң Буян-Бадыргы-даа, оюннарның Ажыкай-даа, тожуларның Токмит-даа, салчактарның Балчыймаа-даа ол дугайын бодап турганнар. Олар Самагалдайда амбын ноян болур Өлзей-Очурнуң өргээзинче Танды-Ууланы ажилдыр адааргал-биле хыйыртаар.

Шагаачы чагырыкчының шын-на сеткили-биле алырга, эрге-дужаалды чүгле алдын-мөңгүн-биле чедип алыр. Ооң оозу чөп болбайн аан, ындыг үлегерни Өлзей-Очур амыдырал кырынга көргүзүп каапкан турган болгай. Ол кончуг магачын бодунуң оглунга манчы-кыдат эрге-чагырга черлеринден амбын ноян дужаал садып бээр дээш, Хемчиктин Даа кожуунун хоозураткаш барган. Беш муң лаң баштадыр үнелиг баараннарны, алды-киш кештерин, мал-маганын Хемчиктин чо-

ну арай деп шүүдээн чүве-дир. Шагаачы чагырыкчы оон чыт тырткаш, Улуг-Хем унунун чонун сөөгүнгө киир хемдип, Шагаан-Арыгда, Чаа-Хөлде садыг-бүүзелер тудуп алган манчы-кыдат садыгжылар-биле кылын харылзаа тудуп алган. Баштай ол садыгжыларның анаа сууржуп-бактаарынга моондактап тургаш, хөй хээли ушта шаап алган. Ол хевээр-ле бодунуң дазылын ында ханыладып киире берген.

Даартазында дүш эрте бергенде, Барык-Аксында бажың туткан орус кижиге Маңгыр чейзең халдып келген. Мен ол орус-биле чааскаан чугаалажыр кижини мен дээш, өөрүн аалдарынче чорудупкан.

Бо удаада Барык кыргызтарының чейзеңи биле орус кижиниң аразында чугаа кончуг найыралдыг байдалга эрткен. Арага база ишкөннер.

— Сен эштер база арага чиир-ле — деп, чейзең чугаалаан.

— Чок, олар менде ажылдаар, арага чивес — дээш, сарыг салдыг кижини өөрүнгө бербээн.

Сарыг салдыг орус кончуг экииргек кижини болган. Чейзеңге элээн каш кыдат янчаалар, саазын орус акшалар база берген.

— Амдызында ол-дур — деп, орус кижини чугаалаан.— Соонда мен тараа-даа бээр, пөс-даа бээр. Сен менде үргүлчү кээр-дир. Менде мал азыраар, тараа тарыыр кижилер херек-тир. Мен күш эки төлээр-дир.

— Эки, эки, таныш. Мен хөлечик улус бээр-дир. Сен менде база келир. Маган-даа бар, арага-даа бар. Аныяк кыстар база бар-дыр.

Ийилээ чаза каттыржып, куспактажып шаг болганнар. Таарыштыр аяк долдур куткан орус водкага чейзең эзирип калган. Аъттанып чоруурда, орус улустуң чаңчылын өттүнер дээш, Маңгыр чейзең ол кижиниң сарыг салын өл-чараа кылдыр ошкап каан. Аалчызы аъдының кырынга чая олуруп алгаш, чырааладып чоруй баарга, орус кижини салын чуп-даа турган. Ынчалза-даа улуг херектиң эгези салдынган деп, ол таалап бодап артып калган.

Барык-Аксының адаанда кыйыгга Семен Домогацких дээр бай орус тараачынының бажың-балгады ынчаар туттунган. Баштайгы чылында түр чурттаар терек бажың, кажжа-хораа, ооң соонда хөй өрээлдиг дыт бажың, тараа аңмаарлары, чунар-бажың, хөлечиктерниң казанактары көстүгүлөп келгилээн.

Семен Домогацких (тывалар оон фамилиязын адап чадааш чүглө Севээн-Орус джигир) баштай Шагаан-Арыгга боду кулактарга хөлечиктеп турган. Оон күш-шыдал кирип, аът-хөлдүг апаргаш, боду тараа-быдаа тарыыр хостуг чер дилеп келгени ол.

Барык-Аксынга ооң көстүп келгенинден бээр беш чыл нүүрү апарган. Домогацких эгезинде Улуг-Хем кыдыында суггат чок шыктарга тараа тарып турган. Ооң дүжүдү чүглө дээрден хамааржыр турган — чаашкынныг чыл болза эки-ле, кандаашкынныг чылда оон чем эрээн дүжүк чок. Ынчап баарга, Барык унунда Бай-Даг баарынга шыктарга бичии бугалар казып, суггаттыг черлер ажыглап эгелээн. Тарылга шөлүн улгаттырган тудум, ооң кончаазы улгадып, ооң-биле кады Маңгыр чейзенниң алыр хээлизи өзүп турган.

Ынчан Маңгыр чейзең биле Домогацких аразындан суг өтпес өннүктөр апарган. Бот-боттарыңче үргүлчү аалдажыр. Маңгыр чейзең чунар-бажыңнаар деп тоол база тып алган.

— Бир дашка арага ижиң алгаш, чунар-бажыңнаарга тергиин-не — деп, чейзең үргүлчү хөөрээр.

Домогацких өннүү айтып берди ыйнаан, сөөлүндө-сөөлүндө кадайы-биле кады чунар апарган. Баштай ээжизи¹ ына-вайн шаг болган. Улус арны көрө албас, өөндөн үнмес турган. Оон чаңчыга берген, харын иде харап, чарлаттынып олурап болу берген. Бо бүгүнү оптуг Домогацких бодунга ажыктыг кылдыр доюлдуруп турган болгай аан.

Бай Домогацкихтерниң мал-маганын колдуунда тывалар кадарып турган. Чер ажылында — шупту-ла орус хөлечиктер. Чаңгыс-ла тыва оол бар, ооң адын Соскар дижир. Ол ынаар таварылга болуп кире берген.

Эрткен чайын Севээн-Орустуң хөлечиктери шанак ыяшта-ры эеп, дарганнаар хөмүр өжүрүп, терге дугуйлары чаар чыдыг-кара хайындырып тайга үнер деп барган. Орук баштап, пар дыттыг, хадыңныг чер айтып берзин дээш, оларга Маңгыр чейзең Сүлдем ашактың оглу Соскарны кожуп берген. Түрүүл хептиг, чер баспа ойбак идиктиг аныак оол бир чеже эгенгеш, ийи талазында, дыл билбезинге чөгенгеш, ой-талап турган. Ынчалза-даа чейзең ону албадапкан, чорбас арга чок апарган.

Соскар орус хөлечиктерни Чээнектин Үстүү-Сугга эдертип келген. Ынчан орта аалдар база чайлап турган. Орус кижилерден баштай улус сестип, оларга чагдавас, харын Сүлдем ашактың оглунуң кортпазын магадап тургулаан.

Чер билир, уйгу-чыдын чок боорга, орус хөлечиктер Соскарга баштайгы хүннерден-не ынак апарганнар. Харын артык-дудуу идик-хевин уштуп бергилээн. Ол чорук Соскарның сеткилин аажок доюлдурган. Сөс-домак билбес аныак эр ак сеткилдиг ажылдап турган. Бичизинден тура адазын эдериң, черге хонуп, тояап шаг болган болгаш, ол дыт ужурап,

¹ Ээжи — улуг дүжүмет кижиниң кадайын ыңчаар адаар.

хадьң тозу карттаар, одаг кыпсыр, аът-хөл ажаар талазы-биле орус хөлечиктерни шуут кайгаткан.

Орус хөлечиктер Үстүү-Сугга ай чыгы ажилдааннар. Өжүргөн хөмүр шоодайлар долган, хайындырып алган чыдыг-кара доскаарларда савазырап калган. Чинге сулагай хадьңнар-биле хөй шанак, дуга база ээп алганнар. Олар чорурда, суг кыдынга чыдыг-кара хайындырар чер (терге бар эвес, ону тывалар херекке албааннар), шанак, дуга кылыр ыяш станоктар арттырып кааш барганнар.

Сөөлүндө ол черлерге чамдык кижилер шанак, дуга ээл эгелээннер. Кыжын чүөк-биле, шырга-биле үрелдежириниң орнунга, черле чугула эттер-дир деп биле бергеннер. Бир эвес бир аът азы шары ийи-ле барба тараа чүктээр болза, ол-ла аът азы шары шанакты ажыглааш, оон үш-дөрт катап хөй чүөктү сөөртүп аппаар деп, орус кижилер база айтып берген.

Бир-ле кежээ майгынга чемненген соонда, хөлечиктерни баштап чоруур, сыралар дег, узун буттарлыг, багайтыр тывалар орус эр Соскарның эттин часкагылааш:

— Чаа, Соскар, бис даарта моон чораан-дыр. Ажыл төнгөн-дир. Бис күш хөй кылган-дыр — дээн.

Ындыг чугаа дыңнап кааш, чүге чүве ийик, Соскар харлыга бер часкан. Думчуунуң ишти ажыш-ажыш дээш, боостаазында борбак-борбак кара чүве чыдыпкан ышкаш болган. Чүве ыттаваан. Доңгаяр дээрге карааның чажы төктү бээр ышкаш боорга, хажызынче көрнү берген.

Ол узун орус эрни Александр Губанов дээр. Тывалар ону боттарының адаар аайы-биле Инек-Сагдырайн дижир. Өөрү-биле болгаш Соскар-биле үргүлчү хүлүмзүрүп чугаалажыр, чазык шырайлыг, кааң дээр дег, өңнүг карактарлыг, эринеринде база чаактарында кыйбыгыр сарыг салдыг ол эрге Соскар аажок ынак, ооң кыл дээн ажылын ол кажан-даа чажам дивес турган. Харын ооң айбы кылырын Соскар четтикпейн манап чоруур. Ол кижилер-биле ай чыгы ажилдап келгениниң дургузунда ийи-чаңгыс орус сөстөрни-даа биле берген. Ону кожазында тывалар кедергей магадап турганнар.

— Азы бистиң-биле кады чоруур-ла, Соскар — деп, Александр Губанов улам чазык хүлүмзүрөөн.— Бистиң кожай Семен Лукичиге бо черни билир, мал азыраар, тараа тарыыр улус херек-тир. Мен ында сени чугаалаан-дыр, ол билир-дир. Бис кады ажилдаан-дыр. Барык-Аксында келген Севээн-Орусту сен дыңнаан?

Соскар ам-на дидимнели берген:

— Севээн-Орусту мен билир, дыңнаан.

— Ынчаарга чоруур-ла.

Ээп алган шанактарын, дугаларын, өжүрүп алган хөмүрүн тергелерге чүдүргөш, орус кижилер чорупкан. Александр

Губанов Соскарны артында-ла бодунга кожа олуртуп алган.

Чээнек аргазының эдээнде Үстүү-Сугда кара-кара өглерниң, шаңда чадырларның ээлери, өл-чаш ажы-төлү чорууп турган улусту үглөп келген. Губанов улуг шоодайны көдуруп алгаш, артып калган сугарайын бичии уругларга үлөп берип турган. Ашактарга кадырып каан көк кылбыш бүрүлери-даа бергилээн.

Дугуйлары онгул-чиңгил черлерге кажырткайныг, күскү дуруяалар дег, дистинчип алгаш, тергелер ажыт кирип чорууй барган. Ында артып калган кижилерге сагышка эпчогу, чоктанчыы кончуг болган. Сактырга, Чээнектиң Үстүү-Суу ээине калган ышкаш. Орус чугаа-соот-даа дыңналбас, терге даажы-даа коңгуравас, кыйбык салдыг Инек-Сагдырайынның «сүт бээр-ле» деп үнү-даа алага барган. Өглерниң эр ээлери харын орус кижилерниң шанак, дуга эеп, чыдыг-кара хайындырып турган черлерин шинчилээн хевирлиг магадап, ээреңейндир кылаштакан тургулаан.

Үстүү-Сугдан үнгеш, элээн баткаш, Адыр-Кожаярлап чоруур орукче эеп чорда, Соскар хенертен алгыра берген:

— Ээ, Инек-Сагдырайн! Чок, чок, мен чорбас-тыр!

— Девин чоруур болган, ам чүге хоржок болган — деп, Губанов оон айтырган. — Сен эр кижини, ындыг болганда сөс чаңгыс болур херек.

— Мен ачай баар. Ында чугаалаар. Оон чоруур.

— Ындыг болза ындыг-ла. Кады баар-дыр.

— Чок, ынаар терге чорбас. Кадыр чер-дир. Силер мында турар, мен чадаг баар — деп, Соскар орус кижиниң багай тывалаарын өтүнүп чугаалаан. — Мени манаар, мен дораан келген-дир.

— Мен кады баар-ла — дээш, Губанов тергезинден дүже халааш, өөрүнге бир-ле чүвени бодунуң дылының кырынга чугаалаан.

Орус кижилер орта дыка үр чугаалашканнар. Аянын бо-даарга, олар аразында маргыжып турганнар. Өртени берген сарыг дыргактарлыг айтыр-салаалары-биле кылбыжын кодан чодазы дег кылдыр ораагылап алгаш, оларын буруладып тургаш чугаалажырга, холдары караңайнып, орус үннер, дүк каккан чүве дег, мидирткайнып турган. Соскар адыжы-биле хүн караан дуглап алгаш, манап шаг болган. Аъттар маасталып, чолдак кудуруктары-биле (орус кижилер аъттарының кудуруктарын даап алып улус болган) шырбанып, былгыр-жып каап турган. Адак сөөлүндө Губановтуң өөрү дүжүп берипкен ышкаш болган.

— Че, чоруур-ла — дээш, Губанов узун буттары-биле чер-чадаң хола-хараганныг шөлдү адыр-ыяш-биле дег хемчээп чорупкан.

Соскар ооң кылажынга четпейн, иезиниң соонда кызыр эмер богба дег, челиңгирлеп каап чораан.

— Сени алырга, Севээн-Орус кончуур, хоржок дээш, мээң эштер сени албас дидилер — деп, Губанов тергелерден элээн ырап келгеш, Соскарга чугаалаан.— Сен эки ажилдаар оол, мен күш билген-дир. Чалгаа улус болза мен хоржок-тур. Мен-биле тараа тарыыр-ла, черге кажаа тудар.

— Мен тараа тарып билир-дир — деп, Соскар Губановтун кылажынга четпейн, эгиштеп чугаалап чораан.— Бисте база бичии чер бар, тараа тараан. Суггарып база турган.

— Мен дарган база кижидир — дээш, Губанов хөрүк өттүнүп үрдүнгүлээн.— Демир кызыл болур, ооң соонда андазын бизи согар-ла.

— Мен база бичии-бичии билир. Маска-биле согар. Ачам бижек соккан-дыр, оттук соккан-дыр. Оон байларга садар-дыр, өртек күш бичидир.

Чээнектиң Алды-Сугда база элээн каш кодан самдар кара өглер бар болган. Каң-халыын чай. Оът-сиген куурартыр өрттенип калган. Кижиде кылаштаарга, шергилер ийи чара шуражыл-ла турар. Оларның үнүнүң үзүк чок шырылаажы чинге саарыг даажы-ла.

Губанов биле Соскар кызыл довурактыг чинге мойналыкты эрткеш, керзеңин хуюктааш, доңгайтыр салып каан хой төжү дег, куу дөң кырынга үнүп келгеннер.

— Мен өг бо — дээш, Губановту Соскар озалааш ийи өгнүң бирээзинге аппаратан.

Самдар кидис эжикти ажыткаш, өгже кире бергеннер. Ханаларның дораларын чанаштай адаккыларны өрү ажып каан болгаш, чыры кончуг болган.

Соскар-биле кады орус кижиде кирип кээрге, өг ишти шунту-ла чожуй берген: дөрде орган көгере берген дүктөрлиг кегегелиг ашак тудуп орган баг-шуун эде салгылаан; орун баарында алгы эттеп орган кадай шала өңнээн хой кезин орун кырынче салгаш, эдирээзин кедээр салып каан; бир ыяң чыгы чанаш-чанаш дөрт уруг орун бажында үзүкчө, динстен корткан бора-хирилээлер дег, сыңны берген.

Александр Губанов өггө кирип келгеш, бажы-биле ынааларга билбейн үскеш, боду база чожуй хона берген. Оон орталанып келгеш:

— Амыр-ла, таныш — дээш, дөрде орган ашак биле орун баарында кадайже үзейип каан.

Соскар ооң соондан хүлүмзүрүй аарак кирип орган: артында-ла орус эштиг, кайы хире-дир мен чээ, бродни идиктерлиг, ак-ак өөктөрлиг, узун хөйлеңниг-даа-дыр мен деп бо ыйнаан. Губанов чадагай от кыдыында хыралып калган өшкү кежи дөжекче көрүп алган, олурар чер тыппайн кезек када

турган. Оон ында чышкын дөргүлүг чүве баарында бала чытканын көрүп кааш, оң дөрт-булуңчук бажының кырынга сандайландыр олуруп алган. Оң узун буттары дээктелип, дискектери хөрээ-биле деңежип келгилээн.

— Амыр, амыр — дээш, Сүлдем ашак чаңчыккан аайы-биле хап, даңазын диленип, кирип келген кижилерже кай-гап көргөн: орустарга орук-чирик айтып берзин дээш, оглун Маңгыр чейзең сывырып апарган чүве болгай, ам оларны бээр чүге эдертип эккелгени ол.

Чугаа ооң-биле үзүктели берген. Орустарга даңза сунмас чүве дээни кай кылдыр бодааш, Сүлдем ашак боду хууда таакпылааш олурупкан.

Хамык чугааны Соскар эгелей-ле берген:

— Бо кижини салдыг болгаш ындыг улуг көстүр, аныак эрдир, ачай, даштын Саванды акымдан-даа бичини, чээрби шаала харлыг. Ооң адын Инек-Сагдырайн дээр. Кады ажылдаарга, кончуг эки улус-тур. Меңээ мындыг хеп база бердилер. Мен ам оларны эдерип чорууйн дээш келдим. Барык-Аксында Севээн-Оруска хөлечиктер херек чүве-дир. Бо Инек-Сагдырайн мени ап аар болду, ынчангаш ийилээ чедип келди-вис. Ооң өөрү Үстүү-Суг адаанда бисги манап турлар. Ам дораан чорааныыс бо...

Барып-барып орус кижиге куруг хымыраан канчап кудар боор, бистиң аяк-шынаавыстан ческинер-даа ыйнаан кылдыр бодааш, Соскарның иези Кежикмаа кадай хөрчээн уу-биле шыгырт олурупкан.

Шаанга киир дыңнап олуруп-олуруп, Сүлдем ашак оглунага мынча деп-тир:

— Инек сагдырайн-даа дээр болза, өшкү сагдырайн-даа дээр болза, ынаар барбас сен. Орус дыл-домак билир эвес сен, аңаа баргаш түрөй бээр сен. Хоржок, оглум.

Ынчан ам-на Губановтуң үнү үнүп келген:

— Сен Соскар күш эки ажылдаар-дыр. Мен база Севээн-Орус хөлечик, Соскар мен кады ажылдаар. Сенде балан хөй, Соскар дузалаар.

Сүлдем ашак бажын чайган:

— Хоржок, хоржок.

Губанов шын сеткилин чугаалаар дээш, оралдажып-ла орган:

— Соскар Севээн-Оруста ажылдаар, хөлөзи алыр. Сенде дуза болур эвеспе ол.

Сүлдем ашак орус кижиниң багай тывалаар сынык чугаа-зынга алзyp:

— Чок, Соскар ынаар барбас — дээш, олурупкан. — Мээң бир оол Маңгыр чейзенде чылгы кадарган, чүнү-даа бербестир. Бир херээжок уругну Чааты-Аксында кыдат бүүзеде ап-

парган, база чүү-даа чок. Байлар шупту дөмей-дир: тыва-даа кижиге, кыдат-даа кижиге, орус-даа кижиге. Чок, Соскар Севээн-Оруста барбас. Чүү херек, сен моон чоруур-ла, таныш.

Губанов шаг чок тургаш, чааскаан кылаштап чоруулан. Соскар ада-иези-биле маргыжып чыдып калган.

Тергелер чанынга чоокшулай бергенде, Губановтуң соонда кижиге алгырган. Көөрге, Соскар бо маңнап орган.

Хөй ажы-төлдүг Сүлдем ашактың үш дугаар оглу Соскар Домогацкихке ынчаар хөлечиктей берген чүве-дир.

СЕСКИ ЭГЕ

Барык-Аксының адаанда Улуг-Хем унунда шынаага монгуштар чурттап чораан. Олар ындыг-ла хөй эвес өреге, боттары кара-монгуштар бис дигир. Оларның эвээжей бергендинде база бир чылдагаан бар. Он тос чүс чылды төнчүлөдир Бээзи кожуунун ноян-дүжүметтериниң чарлыгы-биле монгуштарны Чадаанаже көжүрүп турган чүве-дир. Барык-Аксының монгуштарының хөй кезии ынаар албадаттырылган. Каш-ла өреге былдап чыдып калган. Сөөлүндө чамдык кижилер өскөн-төрөөн черинче дедир көжүп эгелээн. Ынчалза-даа Барык-Аксының монгуштары биеэгизи дег көвүдөп шыдаван.

Монгуштар Бүүрзек баарында алаактарга чурттап турган болза, оон кудулдур Ийи-Тал, Ээр-Терек ол ынчаар Улуг-Хая баарының шынааларына колдуунда, улуг-ховалыг бис дигир ховалыглар көжүп чорааннар. Оон ыңай кезек адыг-дүлүштер база бар.

Семен Домогацких Барык-Аксына көжүп кээрде, аңаа чаңгыс өргөн безин чок турган. Боду база ол чаңгыс өргөндөн улуг-ла дээрдевес. Домогацких Сибирьге хөй байлак сүрүп келгеш, ядараан помещик кижиниң оглу. Оон Таңды Тыва чуртунда хөй аң-өлүк, хостуг черлер бар деп сурагга элзээш, кадайы-биле Саян ажыр тояп келген. Аныяк өг-бүлө баштай үш түрегни көрүп, аш деп чүвениң кыдыг-кызыгаарына безин четкилеп каап турган. Хөлечик кижиниң калдыг-берге чымыжының ажыг дерин чаңгыс эвес аяк долдур үлежи ишкеннер.

Ынчан Домогацких ашак-кадай аныяк, адак-бышкаа чиик турган. Семеннун кадайы — Серафима ук-ызыгуурундан Сибирь чурттуг кижиге. Адазы эң шырак дээн байларның бирээзи. Серафима чажындан соңгу иезиниң холунга өскөн болгаш, адазының хөлечиктеринден өөнделиг амыдырал көрбээн. Уруу өгленип турда, аңаа өнчү кылдыр ооң бажыңга орун-дөжөөн, авазының арткан-калган эрги идик-хевин берип кааш: «Оон ыңайгызын бодуң бил, уруум» — деп адазы

чугаалаан. Соңгу иези дээрге биеэги кадыг-дошкуну, харам-хыныыры чок, Серафиманы кудага ошкап-чыттап шаан көргөн. Ол болза ийи арынныг, чагдынчак чорук-тур дээрзин Серафима билип турган. Соңгу иениң өөрүшкүзү дээрге, частың хар бажы чиир хары дег, шынап-ла хоозун көвүк болбайн канчаар. Ол бажыңындан база бир артык аасты эптиг-чөптүг үдеп үндүрүптөринден өске чүнү-даа сагынмаан. Серафима ол бүгүнү бодап келгеш: «Хенертен байый берген болзумза, бо кулугурларга ыдының деспизин дедир ызыртып-сымза» деп, кыртыжы хыралып-ла турган. Ынчангаш ашаа-биле аас-кежик дилеп, Саян ажыр чорупкан.

Домогацкихтерге аас-кежик бозага артындан дораан хүн-нээректеп келбээн. Олар Барык-Аксынга бажың-балгат тудуп, артыкшылдыг мал-маганныг, далган-тараалыг апаргыже хөй-ле кожайларның соок карактарын көрүп, сарай-кажаада саваң кырынга чаңгыс эвес дүне удааннар. Адак соонда, экизи көргөн, Өөкке тываларның Кара-Бачыылай дижири орус садыгжы-биле баглажы бергеннер. Баштай анаа-ла хөдөлдөр — ашаа аъттар ажаар, кадайы бажың ажылы кылыр. Чоорту каң хылдыг, үш-булуң баштыг дошпулуурну Семен эвес, Серафима ойнап эгелээн. Арага дээнде дашка илези арттырбас, аныяк херээженнер көргөндө, аштаан ыт дег, чараазын сыртынып олулар апаар бай садыгжы Серафиманың, ийи хойлаарак суп каан чүве дег, долу хөрээн, чаңгыс тудум чыгыы чинге белин, овуузуннуг хүргүл карактарын көрүп кааш, эзиртир хымыстың ажыын безин билбес апарган. Күжүр Серафима хайырга кирип келген кырган сыынны кайын салыр, ынаар кызыл-дусту дам-дам арбыдадыр төп, дошпулуурунуң хөөнүн улам кирип турбас чүве ийикпе.

Кара-Бачыылай Серафиманың дүлгээзининге бажы дескенип, дерги садыы кылыры-биле эвээш бараанны Семен Домогацкихке идегеп турар апарган. Оон эгелээш-ле, тарып каан ыяштың дазылдары ханылап кирипкен. Удатпаанда Кара-Бачыылайның садыының бир салбыры Шагаан-Арыгга турупкан. Ону Семен Домогацких уран-шевер башкарып турган. Шынап-ла уран-шевер, ашак кижиниң кажары-биле, аныяк кижиниң кашпагайы-биле садыглап турган.

Куш оглу ындыг. Баштай уязынга өзер, чалгыннарын быжыглап алыр. Оон соонда ада-иезинден дүргөн-не башкаланып алырын күзээр. Кандыг куш дооразындан киржилге чок-ла, хостуг ужуксакас боор.

Чалгыннары быжыгып, агаарга тутгунулар апаргаш, Домогацкихтер Кара-Бачыылай-биле арыг санажып алганнар. Садыг кылган кижии азы байыыр, азы ядараар. Эрткен шагынның чугаазы ындыг. Боттары бут кырынга тура бергеш, кожайларындан хуу башкаланып, Хайыраканның Үстүү-Шы-

наада бичии лаңгыыларын ажыдып алган Ак-Дыдыраш, Са-
рыг-Дыдыраш алышкылардан дора бис бе дээш, Домогац
кихтер Шагаан-Арыгдан Барык-Аксынче көжүп чоктай бер-
ген.

Домогацкихтер Барык-Аксынга кедергей бөдүүн чурттап
эгелээннер. Анаа-ла ажыл-ишчи кижилер. Оларның дузалак-
чылары узун Саша Губанов биле Ваня Жуланов дээр аныя
эрлер-даа (оларны Семен Шагаан-Арыгдан элзедип алган)
ажылдаар, Семен Лукич боду-даа ажылдаар, ооң кадайы Се-
рафима Мокеевна-даа ажылдаар.

Барык-Аксынга бажың-балгат-биле кады бичии огород шө-
лү, сугга хеме база көстүп келген. Ынчан Улуг-Хемниң ба-
лыы чүгле имилээр турган, четки-биле өйлеп уштур. Арыг-
Бажындан эгелеп алгаш, сайлыг хавак баарын өрү чоктааш
Чевеглиг-Алаактың бажында кара дашка чедир чер кажая-
зы база шөйлү берген. Араттар ону көргөш, черни, мал-ма-
ган дег кажаялаар чүве-дир аа джиңип, магадап турганнар.

Бир-ле чайын Губанов биле Жуланов Чээнек сыныңы
узаныр черге хөмүр өжүрүп, терге дугуйлары чаар чы-
дыг-кара хайындырып ап чорааш, тыва оол эдерттип эккел-
геннер.

— Семен Лукич, бо оолду ажылдадып ап көрүңер — деп
Александр Губанов кожайындан дилээн.

Домогацких харыы бээриниң орнунга, кадайын кыйгыр-
ган:

— Серафима Мокеевна, чаа хөлечик боду моорлап кел-
ген-дир. Кээп көрөм.

Аныяк херээжен кыяңнадыр кылаштап келгеш, Губанов
сугларның тоол шагда тенек Иванушка дег кылдыр кедирип
алганы — узун хончулуг бродни идиктерлиг, дискек караа чет-
кен хөлбегер хөйлөнниг, дирт кара оолду көргөш, кичигелеп-
кензиг чаза каттырган.

— Адың кымыл?— деп, ол орустап айтырган. Оозу харыы
бербес, карактарын бөрзеккилештир өскээр көөр боорга, бак-
ка-сокка тывалаан.— Сен ат бар?

— Чок, менде аът чок. Чадаг-дыр — деп, тыва оол ам-на
харыылаан.

— Аът эвес, адың кымыл дидирлер — деп, Губанов эди
чугаалаан.

— Аа. Соскар-ла.

— Оскар дидиң бе?— деп, Серафима Мокеевна сонуур-
гаан.

— Чок, Оскар эвес, Соскар.

— Соскар, Соскар — деп, Серафима Мокеевна катапта-
гылааш, сеткили ханып чугааланган.— Урянхайларда ынды
адаттыңгыр аттар база бар чүве-дир аа?

— Чүнү кылып билир сен?— деп, Семен Лукич айтырган. Соскар харыы бээр аайын тыппаан.

— Чер билири кончуг оол-дур — деп, Губанов тайылбыр-лаан.— Хөмүр өжүрүп билир кижидир. Тараа тарыи билир мен дидир. Малга эптии кончуг болгай аан, мооң.— Ол тайылбыр ам-даа эвээш ышкаш боорга, база немээн.— Өөрениичели кончуг төл-дүр, Семен Лукич, кандыг-даа ажылды айтып бээрге, дораан шиңгээди соп алыр. Кежээзи база кончуг. Уйгу чок.

— Каяа чурттаар кижил ынчаш?— деп, Семен Лукич айтырган.

— Бистиң-биле кады чурттаай аан — деп, Иван Жуланов чугаалаан.

— Ындыг-дыр. Чунар-бажындадып алыңар. Идик-хевинерден чүү бар чүвөл?— дээш, Семен Лукич чоруй барган.

Сүлдем ашактын оглу Соскар ынчан амыдыралында эңне баштай чунар-бажың деп ышкан, изиг бажыңга кирген. Соскар эгезинде идик-хевин уштурундан эгенип, аңгалап туруп берген. Губанов биле Жуланов каттыржып-каттыржып, Соскарны үпчүген чанагаштап каапканнар. Оон ооң караккулаан ажыдыр саваңнааш, кырынче изиг суг кудупканнар.

Ам болду ыйнаан кылдыр бодааш, Соскар эжикче бар чорда:

— Бээр кел — деп, Губанов кыйгырган.

Соскарны изиг бус бурулаан бичии өрээлче киригеш, бедик чадалар кырынче үндүрө бергеннер. Соскарның арны-бажы диртчийип, тыныжы бачыдап келген.

— Инек-Сагдырайн, ат болдум!— деп, Соскар алгырып, чылбыргай чаданы куду чүткүп эгелээн.

— Мени моон соңгаар Инек-Сагдырайн диве, эптии-биле Саша деп ада — дээш, Губанов чайын Чэенекке кадырып ап турганы хадын будуу ширбиили-биле чула улдап-ла эгелээн.

— Моон соңгаар Инек-Сагдырайн дивес мен, Саша дээр мен — деп, Соскар алгырып-ла чыткан.

— Жулановту Иван, Ваня дээр сен.

Моон соңгаар чунар-бажың деп изиг савазынче черле кирбес мен деп. Соскар иштинде даңгырагланып чыткан. Саша биле Ваня соок сугну хымыш долдур ускаш, сай дажы изидип каан демир доскаар иштинче чажарга, бус кедереп-ле турган. Олар оон чалданыр хамаан чок, химиренип ырлажып каап, суглуг ширбиилдер-биле кактынарга, Соскар ырмазы сынып, бо-даа кайын орта кижилер боор деп бодангылаан.

Чунган соонда аржыылдар-биле чоттунгаш, кеттинип эгелээннер. Соскарның дер-суу улам шаагайнып, албыгып-ла турган. Ынчан Саша биле Ваня Севээн-Орусту — Семен Лукич, ооң кадайын Серафима Мокеевна деп адаар деп, Соскарга айтып-айтып бергеннер.

Изиг чай. Ол хирезинде-ле, Соскар даштыгаа үнүн кээрге, ийи быктынче соолаш диген ышкаш болган. Сактырга, арыпкан чүве дег, идик-хеви хозалаш кылынган. Ындазында чииги кедергей. Ол-ла кылаштааш, Саша, Ваня суглар-биле казанак бажыңга чеде бергеш, ында бедик манзы орун кырынга чыдарга, тааланчыы кончуг болган. Аадып каан кавайда-даа чыдып алган чүве дег, уйгузу-даа келир. Ооң чүгле өкпези эвес, харын бүгү эът-кежи, буттарының тавангайлары безин тынып турган ышкаш. Чунар-бажың деп чүвези черле багай эвес казанак турган чүл аан деп, таалап бодап чыткаш, кум кынны бергенин Соскар боду билбейн барган.

Ындыг янзы-биле Соскар бодунуң хары болур дооста, орус кижилер холунга амыдыралын, Маңгыр чейзеңде чыгычылай берген эр дунмазы Хойлаар-оол биле кыдат садыг-жыларда паштаңчылай берген кыс дунмазы Суузулмаага бодаарга, таалал-биле эгелээн.

Ол таалал үр болбаан. Соскар дүжүнде хүнге эьдин каррартыр чиртип алган дунмаларын Севээн-Орустуң чунар-бажыңынче алгыргы-кышкыртыр сөөртүп аппарат чорда, Саша Губановтуң үнү дыңналган.

— Че, Соскар, ам болзун. Артында хаарыктап чыттың. Чыргап удуур дээш келбээн болгай сен. Девээде аьттарны барып суггар.

Соскар карактарын ора соп алгаш, аьттар суггарып чоруккан.

Келген хүнүнде-ле ажыл эгелээн.

Ажыл амыр эвес болган. Изиг хүннерде өл чудуктар көдүрүп, ай чыгыы үеде бажың тудуп келгеннер. Соңгаларын шилден аңгыда шаараш демирлер-биле база дакпырлааннар. Ол бажыңга улаштыр аңмаарлар база тутканнар. Севээн-Орус орта садыг кылыры ол-дур деп, узун Сападан Соскар дыңнаан. Ажыл чүгле ол эвес. Аьттар база ажаар, ногаа суггарар суг база дажыыр. Кыжын оттулар өл терек база кагар. Оон улаштыр сиген кезип эгелээннер. Чап-чаа эр шаа чедип, күш кирип келген Соскар бо ажылга өскелерни мурнунга киирбес болган. Эптии, шыыраа база хөлчок.

Соскар бүдүн хөпээн сигенни улуг ыяш айыыр-биле чаңгыс шашкаш, сараат кырынче үндүр октаптарга:

— Сен күш-түр ол, Соскар — деп, Семен Домогацких ону мактап, чанагаш эгиннерин часкап, бодунуң сарыг салын суйбагылап тургулаан.

Тывалар барык-ла сигеп кеспес чораан. Бир болза кыштагга көден чулгаш, оозун кажаа кырынга, күжүгөн дег, опайтып алыр. Азы оймак черлерге бичии сигеп кескеш, каккан дүккүлештир долгааш, тал бажыңга сааскан уязы дег кылдыр азып алыр, азы мал кире албас сукпак черге бөөдей өг-

гүлештир өпейткеш, дестеп каар. Ол сиген аттыг чүвезин кыштагларынче аъттарынга дергилеп, улуг-ла дизе шарыларга чүдүрүп аппараттарга, чазын анай-хураганга баглап бээр. Өске малы чер оъттап кыштаар. Сигени бо-ла артып калган, булукка алыскан болгулаар. Азы тал бажынга чайлаар.

Орус кижилер ындыг эвес болган. Сарааттары бедик-бедик, узун-узун, хөөрем кижилер болза, Барык унунда Кызыл-Тейге, Бора-Ооргага дөмейлеп болур чыгы. Мал кирбезин дээш, оларны долгандыр ыяк кажаалап каар. Аъттарын-даа, инектерин-даа кыштадыр сигеннедир, ынчангаш орус кижилер ынай-бээр көшпес.

Сиген ажылынга улаштыр тараа кезер үе келген. Соскар өөрү-биле сарыг күстү өттүр баш көдүрбээн, артында чудапкан. Караңгы эртенден караңгы дүнге чедир ажылдаар.

Домогацкихтерниң шаңнары ийи-үш кезек черде. Чамдыктарынга бода тараа бастырат, өскелеринге чиңге-тараа бастырат. Чиңге-тарааны боттары чивес, ону тываларга малмаганга, аң-өлүккө орнаар дээш тарып турган.

Соскар хенче кара чажындан байларга хой кадарып өскөн. Ынчангаш амгы ажылын, болганчок-ла, ооң-биле дөмейлей бээр турган. Тыва байларнын ажылын кылырга, боттары орта хөңнү четсе көстүр, хөңнү четпезе көзүлбес, ажыл кылбас, чүгле кончуур-хөрөктээринге өй болгай. Севээн-Орус ашак-кадай ындыг эвес болган. Боттары база ажылдаар, хол дашты-биле эвес, кара дерин черге төп, шын сеткили-биле ажылдаар. Ындыг кижилер-биле кады иженирге, хол туттунгур, оорга-моюн ыстааны билдиртпес болган. Барыктың байлары үнелиг божа-хойтпаан бээр-бээрде, оо-хоран дег, ажыг сөстери-биле холуп бээр болза, Домогацкихтер боттарынын хөлечиктериниң ишти-хырнын билир улус болган. Бирээде ол. Ийи дугаарында чүл дээр болза, ажылдаан ажы дээш Соскар шай-таакпы-даа бол, далган-тараа-даа бол, бичии-бичини чүвөлөрнү өй-өйлөп ап турган. Тыва байларга чыл-чылы-биле хой кадаргаш, куу даянгыштан өске, холунга чүнү-даа тутпайн чораан кижиге ол харын элдепсинчиг-даа болган.

— Орта чүве бе, алдар — деп, Губанов биле Жулановка Соскар чугаалап турган. — Севээн-Орус мени чемгерип база турар-дыр, хепкерип база турар-дыр. Ооң кырынга ажылдаан хөлезини дээш база төлээрге тааржыр бе? Ынчаар болзувусса, Севээн-Орустуң ага турган хөрөңгизин үжелээ чип алыр улус эвес бис бе?

Губанов кыйбак салын суйбап, улам харын хорадап турган:

— Домогацкихтер чагдынып алган, хыныр ыттар. Олар бисти хемдип турарлар-дыр. Оорга-мойнувусту хөндүрбейн, мынча үр ажылдап кээривиске, ындыг эвээш төлээр боор бе? Кажар кулугурлар, дарлакчылар.

«Дарлакчылар» деп сөстүн ужурун Соскар окта билбээн. Өзүлүг дарлакчылар тыва байлар ол-дур, кижиниң аштаар хырнын-даа, элээр эктин-даа бодавас.

— Сен чүгле бодунуң бо хүнгү кызыл хырнынны бодава — деп, Саша Губанов Соскарны сургап турган.— Даарта хүннү бода. Эр апарган кижидир сен, кадай алыр апаар сен, уруг-дарыглыг апаар сен. Ада-иең бар болгай, бичии дунмаларың бар болгай. Мен көржүк мен чоп. Оларга дузалаар херек.

Соскар шору угаан кирип, Домогацкихтерден алган чүү-хөөзүн курлап шыгжап ап турган. Орус кижилер алызын бодаар чон-дур деп, Соскар биле-даа берген. Бурунгу тывалар дег бош кижилер кайда боор, бөгүн бо чуртта орап, даарта көөрге, өөнүң орну артып калган болур. Ында чүгле ала-саасканнар алгыржып олураар.

— Бистиң орус улус мындыг чүве — деп, Ваня Жуланов база чугаалап турган.— Чайын болза шанаан септээр, кыжын болза тергезин септээр. Силерниң тывалар көште даараныр улус-тур.

Тараа ажаап алдынган соонда, Домогацкихтерниң ажил-хожулу шыпкарлы берген. Ындазында ыт-дааш чок, шөлээни кончуг. Ай-айы-биле үргүлчүлээн бачым иштиң соонда, үргүлчү ажил кылбайн олураарга, сагышка арай чиктии сүргей ышкаш.

Бир эртен Домогацких-чедип келгеш:

— Соскар, сен ам чоруур-ла — деп чугаалаан.

Соскар шуут корга берген:

— Чок, Севээн Лукич. Мен моон чорбас. Сен күш экидир.

Семен Лукич сарыг салын агбайтыр каттырып каан:

— Сен мени багай билген. Шуут чорбас. Сен күш хөй ажил кылган. Бичии-бичии дыштаныр херек.

— Чок, Севээн Лукич. Мен дыштаныр херек чок. Мен ажылдаар.

— Дыштаныр херек. Мен бодаар, хөй ажил кылган соонда, морум база дыштаныр, кижиде база дыштаныр. Билдиң бе, Соскар?

— Чок, морум дыштаныр, кижиде ажырбас-тыр ол.

— Чок, кижиде база дыштаныр — дээш, Домогацких ийи холунуң салааларын көргүскен.— Мен сенде он хонук шөлээ бээр, сен дыштаныр. Авай, ачай өг баар. Бичии дунмалар көөр. Далган-тараа сен аппаар.

— Мен чүктээр угбас-тыр ол.

— Чайын болза мен сенде терге бергендир. Кыжын болза шанак бергендир. Ам хоржок-тур, терге дугуй доңар, хар база чок.

— Хамаан. Чадаг чоруур-ла мен. Аал ырак эвес.

— Ынчап болбас. Менде сен күш эки ажылдаан. Сени мен күш эки көөр. Мен ини морум бээр. Бирээзин мунар, бирээзин чүдүрер-дир ол.

Семен Домогацких аксын ээлээн. Соскар чолдак төрөпчилиг, хөм көвенчиктиг орус эзер урган бир аътты мунгаш, бир аътка ажыл хөлезининге алган чүү-хөөзүн чүдүртүнгөш, тоол шагда чүве дег, айның чаазында, хүннүн экизинде Барык-Аксындан чортуп үнүпкен.

Соскарны Семен Лукич боду аъткарып каан:

— Эки дыштаныр. Он хонар. Оон келир. Ажыл хөй болур. Андазын кылыр. Илиир кылыр. Дарганнаар.

Кыш безин дүшпээнде, час дугайын чугаалап турар Домогацких-биле Соскар хөглүү кончуг чарылган:

— Чүү ол, он хонук үр-дүр. Мен беш хонар. Чеди хонар. Дыштаныр болур. Мен дораан мында келген-дир.

— Ажырбас, хамаан. Оң хонар. Өске аалдар база баарла. Кыстар база көөр-ле — дээш, Семен Лукич шаанга киир каттырып каан.

Ынчап күстүн кидин-не куу сиген үези. Ырак тайгалар баштары агаргылай бергилээн. Хоочун аңчылар хөрлөр баараны көргөш, хөрээ көвүдөп, сыннар бажы көргөш, сыгыргылап каап олулар апарган. Аалдар Барык унун өрү кезек-кезек кылдыр дистинчи бергилээн.

Аалынга арттыг-дергилиг чедип келген Соскарны чон магадап турган. Кижини төлү деп чүве ол-дур, ада-иезинге ажык-дузазын чедире берген.

«Кымда күзел бар, менде ажылдазын. Мен күш эки төлээр-дир. Менде бараан база бар. Аң-өлүктү мен база садып алыр-дыр. Херек болза, далган-тараа-даа бээр-ле. Мен күш улуг өртек бээр. Улуска ынчаар чугаалаар-ла, Соскар» деп, ону үдөп тура, Севээн-Орустуң чагаан сөстөрүн Соскар бодап турган. Ол домакты чаңгыс-даа кижиге дамчыдып четтикпээнде, Соскарның бодун көргөш, Севээн-Орус эки кижидир деп чүвени чон чугаалажы берген. Соскарны, ойнаарак дег кылдыр дерээш, амгы үениң дылы-биле илередирге, дириг чарлал, дириг реклама кылдыр чорудупкан ужуру-даа ол. Домогацкихтерге чиик өртектиг ажылчын күжү херек, хөй өлүк херек.

«Кыдатка ажылдап бээринге-даа, кыдатка өлүүң садырынга-даа чүл? Хей чүве-дир. Пиш далдырт, бир ама чаңгай! Ол-ла. Мен-не Севээн-Орус-биле өннежир мен. Сүлдем ашактың оглу эвеген чанагаш кылаштап үнгөш, кандыг чанып келчик?» деп, улус үрүңайчып эгелээн.

Домогацкихтер чүгле ону манап турганнар.

Буян ачазының чаңгыс аьдынга ыяш андазын сеөртүп алгаш, аалының адаанда оргулашче таваар кылаштап бадып орган. Ачазы ооң соондан дораан чедип келир. Тараа тарыырлары ол. Чаңгыс аьдынга андазын тырттырарлары ол бе? Чок.

Сүлдем ашак тарааны чылдың-на шарылар-биле тарып чораан. Барык улузу черле ындыг. Аьттар-биле тараа тары-вас, оларны тергелевес, шанактавас, чүгле мунар. Ындыг хомут-дуга, терге-шанак дээн ышкаш, хер-херексели база чок. Чүдүрерде-даа, шыргалаарда-даа, тараа тарыырда-даа чүгле шары ажыглаар. Ында-хаая аьтка чүьк чүдүрүп каан чоразынын көөрге, чиктии кончуг.

Сүлдемниң шарылары бар эвес. Ажырбас чүве ийин, ылаңгыя чазын тыпты бээр. Барык унунуң Мангыр чейзен баштаан байлары думчуунуң үдү чок шүрлең, кыжаалаң шарыларын чазын ачыладып эгелээр. Ынчан ол байларның кижизини шымбай апаар. Эмдик шарыларын ачылаарга, холдары божуй бээр. Улустуң тоолдарында дываажаң оранында дег, халас чүве каяа турарыл аан. Бай кижини ядыы аратка чазын чаңгыс холун сунуп бергеш, күзүн ийин холун сунуп чедип кээр болгай. Ынчан ажылга өөредип каан чагаш шарызын бир холунга чедип аппаар, өске холу-биле шарының хөлезизи — барба-таалың долу тарааны уруп аппаар. Сугда калбак даш адаанга үргүлчү-ле балык чытпас, чылан-даа чыдып болур деп чүвени араттар кайын билбес боор. Ынчалза-даа оон өске арга чок болганда, каракты шийипкеш, бурганга тейлей-тейлей, калбак даш адаан холдаар апаар.

Чартык чүс чыл ажыг чер кырынга чурттап келген назынында Сүлдем ашак Барык байларының чеже-чеже эмдик малдарын холга өөредип чаажыктырбаан чүве дээр. Ам эмдик аьт мунарын шагда-ла кагган. Шарылар-биле хүрежири шаа чок апарган. Холдарының сиирлери шөйлүп калган, чүрээ өлгөн.

Чаяан бооп, ол чазын Хендергеден көшкөн сат азы ол черниң чонунуң чугаазы-биле ходуг-сат Хүрбе деп кижини дембиле тыртып, дуза эреп келген.

— Арык-бугаң-даа касчыйын, тараа-хонааң-даа тарыжайын, акым. Тараа-хадылаң чер боорга, силерниң черини адап-сурап чедип келген кижини-дир мен. Кижээ хинчээм-даа чок, чонга човаам-даа чок, чаныңга кызып ап көр, акым. Аьт-хөлге ко-жар дээр болза, чаңгыс чодам бар, ажык-дузазын көөр дээр болза, доруга берген уруум бар.

Сат Хүрбениң аксы мындыг болган.

Кыргыз Сүлдем дээрге эки көргөнниң эьдин кезер, бак

көргөннің балдырын кезер дээр бардам-чоргаар кижилернің бирээзи эвес ийик.

— Малга манаг херек, кижээ эш херек. Эл-хол бодуп алыыл харын, дуңмам. Бис ийи демчижип алгаш үрезин ча-жыптарывыска, чылан чылбыраар, пага малчыраар эвес, тараа-ла үнер ыйнаан — деп, Сүлдем ашак харызыыңга чугаалаан.

Хендергениң Сат Хүрбе Сүлдемден ушчок аныяк, базаяды арат. Ук-ызыгуурундан чурттап келген чери — Хендергениң Ак-Тал адаанда Ховужуктар, Кодур-Өшкү, Саңныг-Хая ол чоок кавызы. Кылыр ажылы-ла — дус, тарбаган. Күс болурга-ла, улустан аът, шары ачылап алгаш, Өвүр ажып, душтап, тарбаганнап алгаш, тараа-быдаага орнап, арыже ажыптар. Барык, Сенек, Баян-Кол, Торгалыг дээш барбас чери чок. Ол ынчап тояап чорааш, чеже хөй тараа тывар боор. Өске тараачылар база хөй, ачылап алган аът-шарызының хөлезини база бар бооп кээрге, кызыл хырын дүвүнден артар чүве кайын тывар дээр силер. Харын өөрү-биле катый ары улузунга мынча деп кочуладып алган-даа чанып кээр-ле:

Хендергеден келген оолдар,
Хевек дилеп келген оолдар.

Сөөлзүредир Хүрбе ажыг-шүжүгге таварышкаш, душтаар, тарбаганнаар ажылын Кодур-Өшкү, Саңныг-Хаяга октапкаш. Барыкче көжүп ажып келген.

«Дүжүметтернің дүрүм чогуң» Сүлдем биле Хүрбе пат-ла билир болгаш, ол-бо чылдагаан сүрүп маргышпааннар. Кызыл-Тей бугазыңга аштаар ужурлуг онаашкан черин дүн-хүн чок газартып кааннар. Оон Сүлдем ашактын өөнүн дүжундан буга дөзү үндүрүп, арык шөйүп бадыргаш, ийи шац тараа тарыптар хире бичии чер шыгыдып алганнар. Суг эки сиңзин дээш, ийи-үш хонук манааннар-даа. Бо ажылга Хүрбе сөөк хемдип чораан эвес, Сүлдемнің бажы каткан, баа ханган дуржулгазы-биле алырга, черни ам чарар үе келген. Күжүрлернің, Сүлдем биле Хүрбе ийиниң, аът мойнунче углаар хомут деп мунгаш хөндүргези бар эвес, хол-даяң эрлер-ле болгай. Севээн-Оруста хөлечиктеп турар Соскар кандыг-чүү-даа бол эр хиндиктиг төл болгаш, узун холун Барыкты өрү сунуптаан болза, та чүнүң-биле аргастаныр турган улус ыйнаан?

Дугурушкан хүнү үнүп кээрге, аъдынга ыяш андазынны сөөрткеш:

— Тараа тарыыр черивиске мурнай чедип тур, оглум — дээш, Сүлдем ашак Буянны бадырыпкан.

Ол эртен Хүрбе Калбак-Чыраа иштинден бир дөс ак тал-

ды кескеш, чаңгыс аьдынга сөөртүп алгаш, өөнүң чанынга эккелген.

— Ону канчаарың ол, ачай?— деп, уруу айтырган.— Анай-хаактары чап-чаа үнүп келген, чаражын! Хайыраан талды чүгө кезип каапканың ол, оттулар эвес?

— Тараан чер илииртээр чүве-дир ийин, уруум.

— Чүгө илииртээр чүвел, ачай?

— Тараан чер довураа хоюг болзун дээш, чаашкын суу эки сиңзин дээш, тараа эки үнзүн дээш...

— Ыяап-ла тал-биле илииртээр чүве бе?

— Бисте илиир деп чүве чок ышкажыл, уруум.

— Илиир деп чүве кандыг боор чүвел, ачай?

— Торгалыгга орустардан көргөн мен. Хана-карактай хап каан шөйбек ыяштар болур чүве. Ында демир-өргөннер бар. Ону сөөртүргө довурак хоюй бээр.

— А бис хайыраан чаш тал кеспейн, база илиир деп чүведен ынчаар кылып алзывысса, ачай?

-- Бисте демир-өргөннер чок-тур ийин.

— Хайлыын аа. ачай. Бо анай-хаактарның ам кадып каары ол-дур.

— Ам канчаар, уруум, илиир чокта. Черниң довураан салаалар-биле илииртевес-ле болгай — дээш, Хүрбе холу-биле хемни өрү айыткан.—Че, ам сен аьдыңны чедип алгаш, дөө өрү аал бетинде суггарып каан черге чеде бер. Орта барып, тараа тарыыр бис. Мен дораан соондан чеде бээр мен.

— Ийилээ тарыыр бис бе, ачай? Андазынывыс кайыл?

— Ийилээ эвес. Дөө аалдың ээзи Сүлдем ашак база келир. Андазын эккээр.

-- Ол ашак чааскаан бе?

— Чааскаан эвес. Сен дег, бичии оглун база эккээр.

— Харбаң эвес оол бе, ачай.

— Томаанныы кончуг оол. Хөй дунмалары база бар, акылары база бар.

— Кижини ындыг болза амыр-дыр аа, ачай. Чалгааравас...

Ачазы ыттавайн барган. Ооң сеткил-сагыжында балыг черинге аксы-биле барып дээпкенин, чеже-даа бичии кижини болза, уруу билип каан. Чыраа сөөрткен аьдын чедип алгаш, суг кыдыын өрү чоктапкан.

Хүрбе адашкылар чаңгыс өг турган. Кодур-Өшкү, Саңныг-Хаяга база. Ооң мурнунда аалдар-биле кады чурттап-ла чораан. Оон хенертен Хүрбениң ийи бичии уруу бүрлүп калган. Удатпаанда кадайы чок апарган. Хамык чүве оон-на кудургайлап баткан. Ол черниң хам-ламаларының узун дылының хайы-биле «аза-буктуг өг», «казыргы тавараан өг», «дээр огу дүшкен өг» деп чугаалар дидирээштеп эгелээн. Улус Хүрбе сугну ояр апарган. Кожа хонарга, бай аалдар кыжыкта-

нып туруп берген. Мынчап кээрге, Хүрбе адашкыларның аңаа чурттаар аргазы бергедеп келген. Моон соңгаар душтап, тараалап, ары, өвүр черлер кезип шыдавас апардым деп меге чылдакка каккаш, Хүрбе карак ажыт көжүп чорупкан.

Суггарып каан оймак бо. Адаа чарында күзүн торлач ойнаар, тенниг кызыл-хараганнар үнген. Суг кыдыынче талазында кичигене сывы ногаарарган. Ол ам дазылдары сарбайтыр үнүп, читтинмес кылдыр чажый берген.

Буян андазынның аъдын чедип алгаш, суггарып каан шөлдүң бажындан куду кылаштап бадып ора көөрге, шөлдүң адаандан агбагар тал сөөрткен аът чедип алган бичии кижги кылаштап чоктап орган. Хүрбени Буян таныыр кижги, мындаа кады арык касчып, чер суггаржып турган. Бичии уруум бар дээн кижги болгай, оозу-ла боор деп. Буян бодан чораан.

Күс келирге, аар баштарын угбайн, төрээн иези болур кара черже доңгайып алгаш, хат-салгын аайы-биле саламы хөлчок чайганган турар тараа үнүп кээр ужурлуг ажык шөлге ийи бичии кижги — бирээзи оол, бирээзи кыс — удатпаанда уткужа берген. Ол душта Куржаангылар баштарындан карыш хире бедип келген хүннү, кайыын тояап келген хайлыг букшураан ийик, тоолда маңгыс хевирлиг, улуг эвес кара булут дуглай каапкан. Кезээде соок хептиг чоруур болгаш, Буян ыңдыг таварылгада аксынга эптежип калган домактарын иштинде катаптап чораан: «Хөлге, көже бер! Хүннээрек, көжүп кел! Хөлге, көже бер! Хүннээрек, көжүп кел!»

Ийи аът уткужуп келгеш, боттары-ла доктаай берген. Олар таңыжар малдар. Ээлери чер суггарып турда, кады оъттап, кады суг ижип турганнар. Ам бот-боттарын көржүп кааш, чаңгыс коданның аъттары дег оранчыпканнар.

Буян аъдының аайы-биле база тура дүшкеш, оон мурнунда турган бичии уругну топтап көрген: авазыны-ла боор, хир хапкан пөс тонну аажок салгара куржанып алган, ынчалза-даа эдектери сөөртүнүп турар; оларның адаандан буттарының улуг-эргектери көстүп турар багай чымчак идик баштары көзүлгөн; бичии уругнуң кулактарын эртип бады келген сырбык чаштары сарыг, каштак ак арнында хавааның адаанче дүжүп кире берген карактары, харлыг дош ортузунда кышкы хемде хараалча дег, кара болгаш эмин эрттир улуг-улуг көзүлгөн; эриннери кедергей чуга, өң чок, куураптыр када берген.

— Кайыын үндүн, дуңмам?— деп, Буян оон улуг-даа, эр-даа кижги болгаш, мурнап айтырган.

— Куду аалымдан.

— Кайнаар баарың ол?

— Борта тараа тарыыр дээш.

— Хүрбе акыйның уруу сен бе?

— Ийе.

— Мындыг бичии кижии чүнү кылып шыдаар сен ынчаш?

— Та. Чер илииртээр сен деп, ачам чугаалаан чүве.

— Чер илииртээр — деп, уругнуң чугаазын Буян идегел чок катаптаан.— Тараа тарып чораан сен бе?

— Чок, акый. Хендерге улузу тараа тарыыр эвес.

— Өл талды канчаарың ол?

— Тараан чер илииртээр дээр чорду ачам.

Буян аьдының дынын салыпкаш, сөөртүп каан тал чанынга келген. Сарыг чаштыг уруг ону эдере кылаштаан.

— Хайыраан талды аа — деп, Буян хомудаан үн-биле чугаалаан.— Анай-хаактары чаа-ла үнүп орда, кезип каапкан.

— Мен база кээргеп турдум, акый — дээш, бичии уруг булут артында хүннүң кара-хүрең дээрбээнче көргөн.— Ам дораан хүн бакылап кээрге, көрүп көрден. Анай-хаактарның чаражы дам баар.

— Хүн херелинге бе?

— Ийе, хүн херелинге.— Уруг ынча дээш, хенертен боду айтырган:— Кезип каапкан анай-хаак катап чечектелир бе, акый?

— Кезип каапкан соонда, катап чечектелбес. Ол хевээр кадып каар.

Бичии уругнуң улуг карактары бүлдеш дээш, хөлүш кылынган. Буян сактырга, күскү бышкан кара чодураа кырындан эртенги шалың дамдызы черже кылаш дээн ышкаш болган.

— Ол хевээр кадып каар...— деп, бичии уругнуң тыныжы дакпыжап, Буянның чугаазын катаптап каан.

Хүн булут артындан көстүп келген. Канчап барганы ол ийик, Буян ам черде чыткан анай-хаактарны көөрүнден чалданы берген. Көргөн болза, анай-хаактар ынчан часкы каан хүн херелдеринге та кайы хире чараш болду ыйнаан.

Буян ынаар эвес, бичии уругнуң даап каан узун ченнерден уштуна берген, кыскаш дег, арган, хорлаңгы билектеринче көргөн. Уруг ону эскерип кааш, далаш-биле ченнерин куду бадыргылаан.

— Бо черниң довураа кужурлуг чер-дир, акый. Кичигене казарга, кижии холу хорлай бээр.

— Кужур чок чер бар боор бе?

— Бистин Хендергеге амыр-ла. Ылаңгыя күзүн. Үүргенелээр. Каттаар. Бестээр. Тооруктаар.

Ол чугааны Буян деткивээн. Чүге дээрге шала иштик черлерде бес, тоорук чок болгаш, ооң мактаныпкы дег чүвези чок.

— Адың кымыл, дунмам?— деп, Буян ам кээп сактып келгеш айтырган.

— Анай-Кара.

Буян кезек када уругже кайган алгаш турган:

— Шынап-ла Анай-Кара бе?

— Анай-Кара дээр-ле чүве харын.

— Чүге Анай-Кара деп кааны ол, сарыг кижн ышкажыл сен?

— Ой, та. Багай ат-тыр бе?

— Чок, чараш ат-тыр.

— А сээң адың кымыл, акый?

— Буян.

— Шынап-ла бе, кай?

— Шынап харын.

— Чүге Буян деп кааны ол ирги? Буянныг кижн сен бе?

— Ой, та.

Анай-Кара ам-на каттырыпкан:

— Ол-дур, мээң адымны чүге элдепсиндин. Ам бодуң ту-ла бердин ышкажыл.

Буян база каттырыпкан:

— Элдепсинмедим, чаптанчыг ат-тыр. Сен чүге каттыр-дың?

— Адыңны эвес, бодуң база тула бээриңге, ону каттыр-дым. Сээң адың база чараш ат-тыр.— Оон бичии болгаш, немеп каан:— Чараш-даа эвес, чүү дээр чүвел, эки ат-тыр.

Ол аразында Буян биле Анай-Караның ачалары четкилеп келген. Ийи аътты кошкаш, оймакты чарып кирипкеннер. Баштай ийи ашактың бирээзи андазын тудуп, бирээзи аъттар дыны тудуп чоруп турган. Ынчанмас болза, тараа тарып көр-бээн аъттар орта кылашгашпас, бир болза андазын оруун-дан үне бээр, бир болза ээр черге дорт-ла чоруп бээр, оон андазын ооргалаар азы чаңгыс-оруктаар болган. Дүш чеди чорда, аъттар чаа ажылга чаңчыга бергеннер, ээр черге суг боттары-ла ээпгер. Оон эгелээш ашактарның чаңгызы-ла аъттарны башкарбышаан, андазынны тудуп чоруп турган. Бирээзи анаа олурбас дээш, суггарган шөлдүң бичии хара-ганнарын хетпе-биле сөп эгелээн. Оон башка суг дегген черге хараганның өзүгени аайлыг эвес, аттыга-ла бээр, ам-ды чылын алдыртпайн баар.

Буян биле Анай-Кара ол күн барык чүнү-даа кылбаан-нар. Чүгле бичии даш ашташканнар.

Ам Барык суу кара октай берген. Ары кедергей. Сугнуң дүвү көстүп чыдар. Анай-Кара кыс кижн болгаш, кежиг ак-сындан чараш-даштап ойнаан. Буян чүү боор, эр хиндинге алзып, Қалбак-Чыраа иштэнче балык дузактап кирип каан.

Буян эл адаанда балык бакылап чыда бир дыннаарга, ча-нында кижн кылажы дынналган. Көөрге, Анай-Кара болган. Хоюнда чыып алган даштары кыңгырткайнып чораан.

— Балык хөй-дүр бе, аал?— деп, Анай-Кара чоокшулап келгеш, оолдарзыы кончуг айтырган.

Сугдан бажын көдүрбейн:

— Бээр келбе, балык хоя бээр — деп, Буян хыйланы аарак чугааланган.— Ол-дур, ос адаа кире бердилер.

— Кайда бардылар? Кулугурларны мен хойзуп эк-кэйн — дээш, Анай-Кара Буянның адаанче маңнааш, узун ыяш тудуп алгаш, сугну мойтуладыр чушкуп, элди дирттиледир тепсегилээн

— Оожум, оожум, дунмам — деп, Буян ынаар амырап кыйгырган.— Четкилеп келдилер. Адыр-адыр.

Ынчан Буян коваш дээн соонда, суг кыры молчурт кылынган. Часкы куу сиген аразында шокар чакпаларлыг, буга дег, мөгеннелчек ооргалыг, мөңгүн дег, ак өектиг кадыргы дывылап чыткан.

Анай-Кара амыраар, өөрүүр, магадаар боор деп, Буян бодангаш, дегийт-ле хыл дузаан катап эде берген. Уруг чедип келгеш, ону херекке албаан.

— Шору-ла кадыргы-дыр — деп, Анай-Кара Буянның дузаан сегирип алган.— Қаям, аал, ам мен. Сен балык хоюс.

Ол чугаадан Буянның чодазы сына бер часкан: кыс кижин оолдар эвес, канчап «аал» деп чугаалаар боор, кыс кижин оолдар эвес, канчап балык дузактаар боор?!

— Кыс кижин канчап балык дузактаар боор!— деп, Буян кайгап чугаалаан.

— Дузактавас боор бе. Хендергениң балыы база аттыг чер боор, пашта дүлген эът-ле. Мыйыт, бел безин бар. Дузактап-даа, тыртпалап-даа, сыырткыыштап-даа турган мен. Сыырткыыш кылыр дээш, авамның инелерин арттырбас кижин боор мен, аал.

— Оолдар эвес, кыс кижин канчап «аал» деп чугаалаар кижин сен?

— Канчап баар боор, акый. Мен кыс-даа болзумза, сен оол кижин ышкакжыл сен. Чок апарган дунмаларым ийилээн оолдар турган болгаш, ынчаар өөрени бергеним ол-дур ийин. Азы сенээ анчыг-дыр бе?

«Чок апарган дунмаларым» деп чугаадан Буян харлыгып, боскунда сарыг-кидис чыдыпкан дег, арай боорда харылаан:

— Анчыг эвес-тир, дунмам...

— Ынчаарга мону тут, аал — дээш, Анай-Кара Буянның холунга чушкууш тутсу каапкаш, чинге сугну оолдаргылаштыр ажа халый берген.

Оон Анай-Кара көк тал баарында ээрем кырынче доңгайгаш, адыр бажында дузак ылдыртып каан шывыын сугже кирип алган. Ужурдан эртер эвес, Буян ээрем адаанга барган.

— Чушку, чушку, аал!— деп, Анай-Кара алгырган.

Буян чушкуужу-биле ос адаанче шашкылаан.

Анай-Караның кезек када үнү чиде берген соонда, хөрээ өндөш дээн. Аажок улуг кадыргы эл кырында дырбаңайны чыткан.

— Амырынны але, дунмам — дээш, Буян балык чанынга маңнап келген.— Маңаа көшкүрүүрде, мээң кадыргым анаа бичии шавага-дыр оң, холаң баштыг курттуг-байлаң.

— Ам база чушку!— деп, Анай-Кара алгырган.

Буян ол-ла черин чушкуп эгелээн:

— Бардылар бе?

— Хөлүн эрттир хойзуптун. Ам үстүүртен бадыр, аал.

Буян Анай-Караны оя халааш, өрүттен чушкаан:

— Ам канчалдылар, дунмам?

— Чүге чушкудун?— деп, Анай-Кара хыйланган.— Сени-даа аарай, кандыг балыкчы дээр боор. Сугну довурадып кагдың ышкажыл. Бичии мана, суг арызын. Балык дузактаан кижиниң үстүнден чушкувас чоор, суг довурай бээр. Ам анаа тепсээр сен.

Ону Буян билзе-даа утгупкан болган. Ам Анай-Караның дужаалын манап туруп алган.

Элээн болганда:

— Тепсе че, аал!— деп, Анай-Кара ыттаан.

Буян эриктиң шириин сиртиледир тепсээн. Анай-Кара карбаш кылынган соонда, база бирээ эрик кырынче агараш кылынган.

— Ам адаанда бардылар, кудугаа кел, аал.

Буян куду халаан. Аңай-Кара база бирээни шелип октапкан.

— Ам үстүнден тепсе, аал.

Буян өрү халаан. База бирээ эл кырынче чаштай берген.

— Ам куду халы, аал.

— Ам өрү халы, аал...

Буян өрү, куду маңнап-ла турган. Анай-Кара кадыргыларны шелип октап-ла чыткан. Буян оларның санын мырыңай утгуп алган. Адыр хаак сый соп алгаш, оларны дизип безич четтикпейн, маңнап турган.

Анай-Караның үнү удаа-дараа дыңналбышаан:

— Өрү халы!

— Куду халы!

Анай-Кара балыктарны, пашта эът илбектээн кижидег, эзип октап-ла турган. Ынчан ачалары кыйгыра берген:

— Оой, Анай, Буян! Канчап бардынар? Чемненип алыңар!

Буян биле Анай-Кара балыктарын дизип алгаш, чорупканнар.

— Харың кажыл, дунмам?— деп, Буян айтырган.

— Ам он. Ыт чылдыг мен.

— Аас-кежиктиг чылда төрүттүнгөн кижидир сен. Ыт чылын аш-чем, тараа-быдаа элбек болур. Ачам ынча дээр чорду. Сен чүгле ыттан овартынып чор. Мен Мечи чылдыг мен, сенден ийи хар улуг-дур мен. Багай чылда төрүттүнгөн кижидир мен.

— Ажырбас болгай аан, акым.

Чарып алган черинге даартазында үрезин чажып, илир-теп эгелээннер. Ийи ашак үрезин чажып турда, Буян биле Анай-Кара ийи аьдын мунупкаш, илиртеп турганнар. Шак ынчаар он шаа хонук кызып-кылайып келгеннер. Тарааны тартыры-даа барыктыг, ажаары берге болгай. Часкы ажыл доозулган.

Эң сөөлүндө Буян биле Анай-Кара илир кылып турган өл чырааларын тараа шөлүндөн чайладыр сөөртүп каалкандар.

Ону көргөш, Анай-Кара:

— Анай-хаактар кургап калгандыр — деп, бир-ле кударанчыг аян-биле чугаалаан.

— Кургап калганы ол-дур. Бо анай-хаактар ам катап үнмес, катап чечектелбес...

ОН УШКУ ЭГЕ

Херик бошка Барык унундан дөрт кижизин — Сүлдем, Сартаяк, Кечилек, Хевекпен оларны эдертип алгаш, бежелээ Чадаанага чеде берген.

Ол хүннерде Даа, Бээзи кожууннарның чызааннары турган Чадаана, сарыг-кымыскайк өө дег, имилээр турган. Кижилер өрү-куду шапкылашкан, мал-маган алгырышкан — кулак уюк.

Даа, Бээзи кожууннарның Колту коданы манчы-кыдат эжелекчилерден хостаарыга киржир ужурлуг шериглери сумулардан кидин түлүк чыгып кээп турган. Чадаана хемниц эриинде өглер тиккилээш, шериг паараңы кылып каан. Келген кижилер ында чыылган. Шериглер ам-даа четчелешпээн, артканнарыч манап, аңаа он ажыг хонганнар.

Ынчангы Чадаанага кидис өглер колдаан. Ийи кожуун чызааны ында турар болганда ак өглер арбын. Кожууннар чызааннарының дүжүметтери өглерге албан хаап турганнар. Олардан аңгыда бажыңнар база бар. Ынчалза-даа эвээш. Бажыңнарны колдуунда манчы-кыдат чиижең садыгжылар ээлээн.

Бээзи кожууннуң чөөн талакы сумуларының араттарының соонда, ооң барыын талакы сумуларының болгаш Даа кожууннуң араттары манчы-кыдат чиижең садыгжыларга удур

хөделип эгелээн. Ам Тай Ши Тай-фу, Бэ Чжень Ба-ду бол-
гаш өске-даа бүүзелерниң садыгжылары Чадаанада сырлып
келген.

Бо бүгү-биле чергелештир ынчангы Чадаананың эң кө-
рүштүг чүүлү хүрээ турган. Серизиниң азыгларын, ламалар
бөргү дег азы кадыг идик думчуу дег, дедир ээлдир кылгы-
лап каан улуг эвес бажыңнар бурган-чүдээниң дериг-херек-
сели, чес-хола дүрзү-хевирлери, азыралары-биле бүдүүлүк
кижилерге сүртенчиг көстүр. Хүрээ хүрээ-ле ыйнаан, а ооң
баштыңы Чамзы камбы оон коргунчуг болган. Кыдаттарга
удур үймээн үндүрүп, оларны үптөп болбас, ындыг кижилер-
ге соңгу назынында багай болур, оларның сүнезини дываа-
жаң ораны кирбес, бурган кудуу тыппас, тамыдан үнмес
деп, ол лама мугур суртаазлың салып орган. Чадаанга чыг-
лып эгелээн шериглер чогу-на ооң дорт айтышкыны-биле
ында кыдат бүүзелерни дүн-хүн чок таңныылдап турганнар.

— Коптуда кыдаттарны үндүр ойладыр дээр, мында Да-
жы-Тойбу, Бээжин-Бады бүүзелериниң кыдаттарын камгалап
турар — чүү апаарды бо?— дижип, шеригге келген араттар
кайгап турганнар.

Сумулардан келген шериглерни удуртуп-баштап чоруур
чаңгы-хүндү, дарга-бошка дүжүметтер:

— Богда хаанның чарлыы-дыр — деп каар. Ол-ла. Оон
кедерезе, эттээр, эриидээр.

Хүн келген тудум, шериглер саны көвүдөп турган. Чарлык
шериглери бүдүн чартык чүс ажа берген. Аңаа Даа ксжуун-
нуң чаңгыс Шемиден безин сезен кижиге келген. Ынчалза-даа
бо кожууннардан сүзүк шериг хөй болган.

Кижилерни анаа-ла чыып албаан. Санаа мээрең баштаан
улуг дүжүметтер оларны шериг херээниң чамдык сургуулун-
га өөредип турган. Эң-не ыдыктыг чүүл мындыг: шериг ки-
жи дарга дүжүметтерниң чугаазын ыт чок күүседир. Оон
артканнары көзүлдүр-ле эренгей байдалдыг.

Күш кырында, үжен хар иштинде кижилерге кыдат бир-
дааннар үлөп берген. Хөлүн эрттир аныяк оолдар болгаш,
Сүлдем ышкаш, ашактар чактырларлыг артып калган. Хур-
тун боо эвээш, чүгле баштап чоруур дүжүметтер алгылаан.
Харын-даа боо чок безин кижилер бар.

Чыылган шериглер аъттыг, чадаг чыскаалып алгаш чо-
руурун, шаап халдап кирерин хүндүс сургуулдап турганнар.
Ок камнааш, боодалга кылырын чөпшээрес. Тыва кижиге бү-
рүзүнүң аңныр ажылынга чоогу, боо билири аай болган.

Дүне чамдык шериглер кыдат бүүзелер таңныылдаар. Хэй
кезии удуп дыштаныр.

Таңныыл албаны мүн-не доктааттыңан чурум ёзугаар чо-
руп турган. Чүл дээр болза, бирээде, кымның кайы бүүзеде

таңныылга үнгенин тускай бижээчилер моол бижик-биле дем-деглеп ап турар; ийиде, таңныыл кижиге камгалаар, кадарар онаашкан черин айтып бээр.

Таңныылга үнер шериг кижиге, боодан аңгыда, ийи куу калбак-чарынны халаңнадыр кожа астып алып турган. Кылаштаарга, олары каккылашкыш, конгурткайнып чоруур. Ол чүл дээрге таңныыл кижиниң барын херечилеп турар. Дүне караңгыда таңныылдаар чериниң бир ужундан бир ужунче үнүп каап, чарыннарын конгурадыр кылаштап тура хонар. Кожазында таңныыл база ындыг. Бир эвес чарыннар дагжавас болза, өске кижиге келгени ол. Дайзын келген деп билир. Ынчан билдинмес кижини чүгле доктаадыр эвес, харын херек болза, адып-боолаарынга чедир шыңгы хемчеглер алып апаар. Чаяан бооп, ынчан Чадаанага онза чүүлдер болбаан.

Барыктан келген беш кижиге хөй шериг аразынче шымны берген. Оларга база беш кижиге кошкыш, кандыг-чүү-даа болза арбан баштап чораан кижини — Херик бошканы ол он шеригни тускайлап чагырар дарга кылып каан. Ынчангаш, аъттаныр мурнууда анаа шериглер бир-бир, Херик бошка беш лаң алгылаан. Өске бүгү шериглер база ындыг аас-кежиктаг болгулаан: анаа шериг кижиге бир лаң, он шериг баштаан дарга беш лаң дээш оон өрү.

Кижилерниң өөрүшкү-мәңнайы-даа аажок, аът-хөлдүң деви-даа дыңзыг. Чогуур хүнү кээрге, ак Күске чылдың чеди айның эгезинде, Даа, Бээзи ийи кожууннуң хөй шерии аъттаныпкыш, Хөндергейни өрү чоктапкан.

Ийи кожуун-чызаан найысылалы Чадаана бүрээ-бүшкүүр, шаң-кеңгирге, алгы-кышкы, ыы-сыы, дааш-диңмиди, ыт-шимэни-биле холужуп чыдып калган.

Херик бошканың баштаан тос шерии, ооң бодунга бодаарга, Сүлдем ашакты кончуг хүндүлээр, ооң чугаазын дыңнаар, оон арга-сүмө айтырар турган. Ол дугайы оруктуң эгезингеле билдине берген. Ындыг байдалга Херик бошка көзүлдүр хөңнү чокталып, каржыланып эгелээн. Эрге-дужаалга ынак кижиниң ол аажызы чагыртканнарынга ындыг-ла чаа чүүл болбаан. Дүжүметтерниң дүрүм чогуң кым билбес боор. Анаа эжештир шериг эрлер Сүлдем ашакче улам чыырлып чорааннар. Оон хедерленген Херик бошка оларның аът кырынга туржук, анаа дүшкен, дыштанган черге безин чугаалажырын хоруп каан.

Даа, Бээзи кожууннарның шериглери Өвүрже ажа бээрге, Оюн, Салчак кожууннарның шериглери Торгалыгның Дөргүннерде паараңнаан турган. Олар каттыжып келгеш, чарлык шерии база сүзүк шерии деп ийи аңгыланып алган. Баштайгызы дөрт чүс ажыг, сөөлгүзү үш чүс хире шериг. Чарлык шерии чоокта чаа бо-ла Торгалыгга шериин арат-

тарга тарадыр сывыртадып алган чыдар Санаа мээрэн, оюн-салчак шериглерин баштап келген Дандыгай чалаң олар эреңгейлеп чагырар болган. Сүзүк шерин өвүр Торгалыгың Дөргүн чурттуг кыргыс Борбаанак деп кижиниң оглу Дамбий чагырар болган. Ол эрге-дужаал-даа чок, ук-ызыгуурундан яды, боду эрес, кашпагай, үжен чаа-ла үзүп чоруур назылыг, аныяк эр.

Ийн шеригниң аразында ылгал база бар турган.

Чарлык шерин — күрүне шерин шуптузун улуг эрге-дужаалдыг дүжүметтер үзүктөп, бөлүктөп чагырган. Хандырылгазы эки, боо-чепсээ четчир, ында чактырлыг кижэ эвээш. Ооң дүжүметтери сүзүк шерин ыялаар, куду көөр, бастыр хөөннүг турган. Ынчалза-даа анаа шериглер сүзүк шерин чаагай сеткилдиң кижилеринден тургустунган деп хүндүлээр чораан. Ынчангаш чарлык шерин биле сүзүк шериниң аразында найыралды, быжыг харылзааны, дайынчы сорукту дүжүметтер эвес, анаа шериглер — бөдүүн араттар тудуп турган.

Сүзүк шерин бажындан ужунга үндүр араттардан тургустунган. Бөлүктөп чагырар даргаларның аразында бичий дужаалдыг каш-ла дүжүмет бар. Бир эвес чарлык шериниң бүгү байдалының дугайын — кижилерниң, дүжүметтерниң ат-шолозының, эрге-дужаалының, хар-назынының даңзызын, боо-чепсээн, хандырылгазын, дайынчы ажыл-херээн — тускай бижээчилер демдегелеп чораан болза, сүзүк шеринде ыңдыг чүве чок. Сүзүк шерин чаалажып чораан — аас кырында чаңгыс чугаа-ла ол.

Күске чылдың чеди айның эге үезинде бүгү шериг Торгалыгдан чурум-чыскаалдыг үнүпкен. Аьтаныр мурнунда Даңдыгай чалаң Таңды Тывазын чагырган, тогус одагалыг, бир черге немээн мээрэн-чаңгы чергелиг, бүгүдениң даргазы амбын ноян Комбу-Доржуже тускай элчи-биле мындыг хевирлиг бижикти чоруткан:

«Барыын кызыгаарны чарлык ёзугаар тайбың-чаагай болдуруп доктаадыры-биле бисти чоруткан чанчын сайыт Силерлерге тутту. Өргүп билдиртир ужурду болза, бистиң хамааты кожууннуң 250 шеринге дээди черден шаңнап чоруткан 150 лаң мөңгүн, 150 лаңның барааны — каттышкаш 300 лаңны шериг кижэ бүрүзүнге 1 лаң болдуруп үлээп тывысканындан кадын-на, шериглерни тускайлап, бөлүктөп даап чагырар дүжүмет кижилерге 7—7 лаң, шериглерни эреңгейлеп чагырар Санаа мээрэн, Даңдыгай чалаң мен оларга 10—10 лаң мыңчаалдыр үлээш, тус-тузунда тейлеп четтиргенивистиң дугайын мооң-биле өргүдүвүс.

*Хөйге көдүрткениниң 2 дугаар чылының
7 айның 5 чаа».*

Удаткан чок Саглы ховузу эгелээн.

Чай кидин түлүк. Изиг-чар. Суг чок. Чиргилчиннээн сарыг ховуга Моолдуң девискээри улажы берген. Аьттар деридип, дүктери, бөрбектештир тутчуп чораан.

Боо-моңгу чүктеп алган тыва араттар моол араттарга дузалажып, манчы-кыдат эжелекчилерниң сөөлгү артынчыларын оларның чуртундан үндүр сывыртажыр деп изиг күзелдиг бар чорааннар. Ынчалза-даа тыва арат кижиг бүрүзү Чадаана дугайын утпаан. Ында ижээп чыдып калган манчы-кыдат чиижең садыгжыларның дугайын бодап кээрге, коданының девискээринде ам-даа аглаттынмаан бөрүлөр артып калган ышкаш сагындырып чораан.

Тыва шериглер Улаан-Кумга чедип келген. Ол черниң моол араттарының дамчытканы-биле болгаш ол медээни шеригниң тускай хайгыылчыларының бадыткааны-биле алырга, элээн каш чүс боо-чепсектиг кыдаттар бары илерээн. Оларны база оруктан чайладыр ширбиир апаар.

Улаан-Кумда манчы-кыдаттар херим шивээ туткаш, моолдардан башка камгаланып алган болган. Урянхайдан шериг күжү чоруп олуарын оларның баш удур билип алганы тодаргай. Оон башка олар шивээзиниң иштинче, айыыл эскерип каан чараа-чечен дег, хаглып кире бербестер ийик.

Манчы-кыдаттар боттарын улуг күш кылдыр менээргенип турганнар. Эң ылаңгыя чоокта чаа Коптудан бир хунан боо сөөртүп эккеп алган соонда, оларның ол аажызы кедерей берген. Хунан боо аттынган соонда, ол чоок кавыга өлүг-даа, дириг-даа чүве турбас, чер-чери-биле хуюкталып каар деп, манчы-кыдаттар тоол-домак тарадыпкан. Ол дугайы чаа келген тываларга база дыңналы берген.

Ажыы-биле чугаалаарга, шериглерни тускайлап чагырып чоруур чамдык дүжүметтер коргуп:

— Улаан-Кумга дегген херээ чок. Ону оюп эрткеш, шуут-ла Коптуже чоруур. Аңаа моол шериглер-биле каттыжып алгаш, Улаан-Кумче дедир келир — деп турганнар.

— Улаан-Кумда чаңгыс хунан боодан корткаш, Коптуда он-он хунан бооларны канчаар бис — джиб, араттар шаап халдап кирерин негээнер.

Улаан-Кум кыдынга ол хүнгү кежээ маргылдаа-биле төнгөн. Шеригниң хөй кезиниң күзели чая берген — эртен даң бажында халдап кирер.

Хунан боо деп түрлүг тоол-домааның бараанын кежээ ырактан харагалзап көргөннер-даа. Шынап-ла сүртенчиг эт болган: ону дугуйларлыг терге кырынга быжыглааш, манчы-кыдаттарның херим шивээзинче кирер улуг эжик аксында коргунчуу сүргей кылдыр тургузуп каан турган. Аксы, чалым аразында дедир аастыг кара куй дег, оңгайган, ооң ча-

нынче кижиге чагдаар безин арга чок болган. Шивээ эжинде таңныыл кыдаттарның бараанының чоргаары кончуг, хунан боозун таваар дээриглеп каап, шөлөөн шаараңайндыр кылаштажып тургулаан.

Кежээ орайтай бергенде, Херик бошка шериглеринге чедип келген:

— Кыдаттарның хунан боозун бо дүне узуткап чок кылыр деп, Санаа мээрен, Дандыгай чалаң чарлык болган-дыр.

— Биске дужааган бе?— деп, Херик бошканың он шериниң чамдыызы чигзинип айтырган.

— Сүзүк шеринге дужааган-дыр — деп, Херик бошка чугаалаан.—Мээң тускайлап чагырган он шерим шыдаар дээш, мен күүседир болдум.

Ат-алдар сүрген Херик бошка бистиң бажывысты чиир дээн-дир дижип, улус иштинде химирешкилээн. Диттир кижиге чок болган. Херик бошка даржылып эгелээн. Дээди дүжүметтерниң мурнунга ол азапкан болгай, оларга ам кончуттурар бе азы эриидедир бе?

Херик бошканы айыылдан Сүлдем ашак уштуп алган:

— Мен барып шенеп көрейн.

Сүлдем чугаалаан соонда, оларның кайызы-даа маргышпас. Анаа-ла чоруур дижи бергеннер.

— Хөй кижиге херек чок — деп, Сүлдем ашак таваар чугаалаан.— Дайзын эскерип каар. Дора болур.

— Эвээш кижиге ыңча хөй кыдат таңныылдарны канчаптар силер?— деп, өөрү айтырган.

Сүлдем ашак харызынга далашпаан:

— Арзылаңны арга-биле...

Оон ыңай Сүлдем ашак чудурук хире бүдүн-бүдүн коргулчуннар тып эккеп бээрин дилээн. Херик бошка бир шериг эдертип алгаш, чарлыктарны эргээн соонда, үр болбаан: борбак-борбак коргулчуннар эккелген.

— Боларны булгааш бажы дег кылдыр борбайтыр соктаңар. оолдар — деп, Сүлдем ашак өөрүңге чугаалаан.

Өөрү коргулчуннарны соктап эгелээн. Ол аразында Херик бошка далажып, шыжыгып, эшкедеп турган. Сүлдем ашак одаг кыдыында сөгедеп олуруп алган дүште чок таакпылап олурган.

Херик бошка далаштырарга, ол улам таваарлап:

— Күдүрээге сырбык кедеп олур мен ийин оң — дээш, коргулчун соктаан өөрүңге солун-чугаа ыдып берип орган.

— Даң адар четти — деп, Херик хорадаанындан тос чарлып чаштай берги дег турган.

— Далашкан сээк сүтке дүжер — дээш, Сүлдем ашак тооваан.

Дүн ортузу эртер чеде берген, Сүлдем ашак туруп келген. Оон чүгле ийи кижиге эдертип алган. Оларны Херик бошка бо-

ду баштапкан. Сүлдем ашак суглар ол коргунчуг хунан боону шынап-ла узуткап кааптар чадаvas, ындыг ат-алдардан Херик бошка кажан-даа чыдып кагбас.

Борбак коргулчуннарны көдүрерге, аары кончуг болган.

— Ооң орнунга дары ап алгаш, ооң-биле буза тепсир чүвени — деп, Херик бошка хыйланган.

Сүлдем ашак тургаш:

— Дары дээрге хоозун ыш-тыр оң — деп каан.

Аъттарын ыракка баглап кааш, ам чадаг чорупканнар.

Караңгызы болза-даа кедергей, карак-ла дешпе.

— Даң бажының караңгызы-дыр — деп, Сүлдем ашак сымыранган.— Шак ам эртенги уйгу үези эвеспе.

Шивээже элээн чоокшулай бергеннер.

— Ам канчаар бис — деп, Херик бошка Сүлдемден айтырган.

Бошка черле ындыг турган. Орукка берге таварылгалар болу бээрге, боду билбейн, Сүлдем ашактан сүме айтыра бээр. Оон дораан уттуп алыр, Сүлдем ашактың ачы-хавыязын өске улус мурнунга бодунуу кылдыр көөргеттинер.

— Силер мени борга манаңар — дээш, оон ыңай Сүлдем ашак чааскаан аар коргулчуннарын хапка сөөртүп алгаш чорупкан.— Дааш үндүрүп, таакпылап, от кызаннадып болбас.

Сүлдем ашак чоруткаш сураг барган. Ам мырыңай чөөн чүктен даң кажарарып эгелээн. Херик бошка база-ла хыйланып эгелээн.

Чүү шаг болганда, ынаар караңгыда кижичи кылажы дынналган. Сүлдем ашак болган.

— Чүү болду?— деп, Херик бошка дөстүнмейн айтырган.

— Ам моон ыраалыңар — дээш, Сүлдем ашак мурнап кылаштапкан.

Ажыт черге ырап келгеш:

— Хунан бооң кайыл?— деп, Херик бошка база катап айтырган.

Сүлдем ашак багай тонунуң довураан кактааш, серте-даа чок:

— Ол черинде тур-ла, хайырааты — деп чугаалаан.— Сүртенчиг-ле боо-дур. Аксынче кижичи бажы хос кире бээр боор. Аарын чүү дээр силер. чаңгыс кижичи ону шимчедир-даа арга чок.

Чугаа ол-ла болган. Херик бошка хыйланмышаан,— хунан боо узуткаттынмаан.

Даң адып келген. Хамык шериг бут кырында турган.

Сүзүктерге беш карактыг одагалыг, чингир көк чинзелиг бөргүнүң салдырыын дуй багланып алган Санаа мээрең шааг келген:

— Хунан боо узуткаттыңан бе?

Чок дээринден Херик бошка корткаш:

— Ажырбас боор оң, хайырааты — деп харыылаан.

— Ажырбас, ажырбас — деп, Санаа мээрең Херик бошканы өттүнүп хыйланган.— Хамык шеригниң амы-тынын бажың-биле харыылаар сен. Сен эвес болзунза, өске кижилерден чорудуптар турган бис.

— Оожургап көрүнер, хайырааты — дээш, Херик бошка ийи холун тейлей тудуп алган турган.

Санаа мээрең Херик бошкаже соодур хыйыртааш, аьдын дарс кылдыр каккаш ыңай болган. Херик бошка арнын көдүрүп кээрге, куу тос дег болган. Диригге-ле эрлик ораны киргеш келген боор, үш куду үнген, ынчан бошканың борбак чүрээ та каяа турду ыйнаан. Азы аксындан дедир ажырыпчы ирги бе азы соондан маңнап чоктап келчи ирги бе? Ону кижги билир арга чок.

Тыва шериглер сыгыр даң-биле чаржалаштыр Улаан-Кумда кыдат шивээже халдап кирипкен. Мурнунга колдуунда чадаг сүзүктер, соонга аъттыг чарлыктар чораан. Олар мөөнү-биле шивээниң улуг эжииниң аксынче чоокшулап бар чытканнар. Хунан боо дүүнгү-ле черинде аксы өңгек кара апарган, коргунчуу кончуг кылдыр көзүлбүшаан.

Кыдаттар тываларны көргөш, безин далашпааннар. Чүгле хунан боозунуң чанында маажымы дегет караңнашканнар. Тулчуушкунуң салым-чолун эл сүртенчиг боо шнитпирлээр ажурлуг.

Амдыызында кыдаттар боо эдиспээн. Тываларның чоокшулаарын манап турганнар. Тывалар база боолаваан. Улам чоокшулап бар чытканнар.

Херик бошка хире-хире болгаш, Сүлдем ашакче хыйыртап каап кылаштап бар чыткан. Чүү-ле боор чүве ирги деп, бошканың дүүрөп чорууру ооң хан чок куу арнындан илден. Сүлдем ашак чактырын бурунгаар углап алган, арын-шырайы маажым, бүзүрелдиг бар чораан.

Манчы-кыдаттарның херим шивээзинге чедир чүс базым безин четпес чер арткан. Хенертен артында чарлыктарны хуртун боолары чык-чак-ла дээн. Октар баш ажылдыр сыылаан. Шак ол өйдө хамык шериг кулак уюк алгы-кышкы-биле шивээ эжиинче хөмө маңнажып кирипкен.

Кыдаттарның барааны ам-на дүүрей хона берген. Кезек кижги хунан боо чанынга бөлдүнчүп келген. Оон узун ыяш бажында ыш бурулааны көзүлген. Ол чүл дээрге сүртенчиг хунан боонуң былдазын кыпсы бергеннери ол.

Шивээ аксынга чедир ам чүгле бежен шаа хире базым арткан. Ынчан хунан боонуң соо буруңайны берген соонда, кулак уюк дааш көң-не дээн. Карак сүлде бо, аксындан ыш үнмээн, хунан боонуң сос чарлып чаштай берген! Ол чактышкындан ыш-бус аразында кезек кыдат черде баргылаан, өскелери дедирленипкен.

Шынап-ла, тулчуушкуннун салым-чолун ол сүртенчиг хунан боо шиитпирлээн. Түңнел чүгле дедир, манчы-кыдат эжелекчилерге эвес, а тываларга ажыктыг болган.

Ол үеде Санаа мээрең өөрүшкү-маңнайы кызыл арнында барган, Херик бошканың чанынга шаап келген:

— Эр хей, бошка!

Шак ынчаар ол хүннүң маадыры Херик бошка апарган.

Херек кырында ол дээрге Херик бошканың эвесс, Сүлдем ашактың тывыының түңнели болган. Ол дүне үңгеп баргаш, хунан боонуң унун долдур аар коргулчуннар тырып каапкан кижидир. Ынчангаш боону былдалаарга, дарызы хөй коргулчунну үндүр теп шыдавайн, уну чарлып чаштай берген.

Хунан боо сандан үңген соонда, кыдаттар бичии-даа удурланышкын кылбаан. Боо безин чаза тутпааннар. Олар шивээзин ээн каапкаш, белен аъттарын мунгулапкаш, херимниң артында чажыт эжиктен үңгеш, Коптуже дезип чоруй барганнар. Тывалардан чаңгыс-даа кижиде качыгдаваан. Шыйбак безин чок. Кыдаттардан чүгле хунан боонуң адыгжызы, октакчызы болгаш оларның чанынга турган өске ийи кижиде өлгөп чыткан. Кыдат садыгчылар шивээзинге элээн хөй бараансаргааны каапкан болган.

Баштайгы бичии тиелелге чиик чедип алдырган. Улаан-Кум манчы-кыдат эжелекчилерден хостаттырган. Ол тиелелге бичии болгаш чиик-даа болза, кижилерниң сагыш-сеткилин көдүреринге хөлчөк улуг идиглиг болган.

Ол хүн болгаш ооң даартазында Коптуже орукка-даа кижиде болганының аксы-ла бо: «Херик бошка, Херик бошка...»

ОН ДӨРТКҮ ЭГЕ

Улаан-Кумга тиелелге шериглерниң хей-аъдын көдүргөн. Ам кижиде болганы тулчуушкунче чүткүп турган. Чүгле бурунгаар.

Улаан-Кумнун болгаш ооң чоок кавызында черлерниң чурттакчылары тыва араттарның чоруткан шерин чылыыбиле уткаан. Кым ак кадак сунуп, кым ак сүттүг аяк сунуп турган. Хүндүлел хүндүлел-ле ыйнаан, эң чугула чүүл болза үжен хире аът-хөлдүг, боо-моңгулуг моол араттарның манчыкыдат эжелекчилерниң сөөлгү дунчузун чаза шапчыр дээш, тыва шериглер-биле кады чорупканы болур. Ол чорук болза моол болгаш тыва араттарның кезээ мөңгедө туруп келген бузулбас найыралының, хензиг-даа бол, демдээ болган. Ам тыва шериглерниң хайгыылчылары моол араттар апарган. Аңгы-башка чурттап чораан кижилерни нийти дайзынга удур өжээн-кылык чаңгыс черге каттыштырып келген.

Черниц оът-сигени хөлбеңнээн чайның кайгамчык хүннери турган. Моолдуң чиргилчинниг ховулары дээр-биле эннежик-сээн сагыштыг, чер-чери-биле чаптып чоруй барган.

Орукка ында-хаая бичи кара суглар, хөлдер таварышкылаар. Оларның эриктеринде ында-мында кодан-кодан мал-маган, өдөк-өдөк аалдар көзүлгүлээр.

Моол араттарга орук баштадып алган тыва шериглер барык-ла доктаавайн чоруп органнар. Чүгле аъш-чем кылып чиирде, хонарда аът аксы тыртар.

Улаан-Кумнуң соонда Херик бошканың даап чагырган он шериниң артыг-дергизи аартап калган. Ол дээрге бошканың Улаан-Кумга чаалап алган ат-алдары эвес, кыдаттарның ээн шивээзинден чыып алган үп-савы болган. Ол үүрге база-ла, бак чаяанныг, демги-ле сүртенчиг хунан боонуң хайы-биле чүдүрлүп келген. Херик бошка, аас-кежик болуп, Улаан-Кумнуң маадыры боланындан манчы-кыдат эжелекчилерниң ээн шивээ иштинге каапкаш барган бараан-сараанының аразынга чоргаар далдап чоруп турган. Ол Коптуга чедир черниц ыраан, орукка оон ыңай чүү болурун, бодунуң шериг адын, моол араттарга дузалажыр дээш дайынга келгенин Улаан-Кумга тиилелге соонда омаа-хоң уттуп алган. Ол чүгле алырын, чиирин бодап чораан. Чеже-даа хөй эт болза ажырбас, оон чагыргазында шериглери бар-ла болгай, олар артып, дергилеп аппаар.

1912 чылдың чеди айның эгезинде тыва шериглер Копту хосрайның чоогунга чеде бергеш, ында Буянды-Хол, Барлык деп ийи хемниц белдиринге моол шериглер-биле каттыжа берген. Оон хөй шериг Копту шивээни бүзээлепкен.

«Танды Тывазын чагырар, тогус одагалыг, бир черге неээн мээрең-чангы чергелиг, бүгүдениң даргазы амбын ноян Комбу-Доржунуң дүжүмет шериглери ук чуртундан бо Күске чылдың 6 айның 3 чаада аъттангаш, мүн чылдың 7 айның 8-те Копту кодага түмен-бүрүн, онча-менди четкен тур»— мындыг хевирлиг далаш бижикти Дандыгай чалаң, Санаа мээрең бижээш, оон ыңай шериглерниң болгаш оларны тускайлап чагырып чоруур дүжүметтерниң сан-түңүн бижээш, ырак Самагалдайже элчи каксыпкан. Чарлыктар ынчаар дүүрөп турда, сүзүктерниң баштыңы Дамбий дээрзи шөлээн орган. Оон херээ чүгле чаалажыр.

Копту хоорай он сес дугаар чүс чылда кыдат шериглерниң шивээзи кылдыр туттунган. Чангыс ол-даа эвес, Моолдуң өске хоорайлары база ыңдыг сорулга-биле тывылгылаан.

Копту хоорайның туружу шивээ байдалыңга кончуг таарышкан черде шилиттинген. Мурнуу талазында аъттыг, чадаг кижии сүзүп кежер арга чок Копту хем агып баткан. Хоорайны долгандыр шыргай аргаларлыг, хаяларлыг даглар хүрээ-

лээн. Хем эрийн дургаар тал, хараган үнген. Мал одар-бел-чири эгээртинмес. Хемни куду ыяш салдадып ап болур. Копту хоорай Улаастай таварааш, Улуг-Хүрээ кирер бел-оруктун аксынга турган.

Копту хоорайның чанынга чедип келгеш, тыва шериглер ооң чоок кавызының бойдуска катаптаттынмас чурумалын магадап турганнар. Копту хемниң эрийн ногаан теректер, бөкпек талдар хаажылаан. Сугда балык-байлаң имилеме, кара шаар апарган көжүп чоруп турар. Шынааны дургаар өглер агарарган, мал сүрүг оьттаан.

Ырак эвесте Буянды-Хол хемниң эриктеринде орус садыг-жыларның дүк чуур черлери көзүлгөн. Оларны тал кескеш, долгандыр херимнеп каан. Хоорайның мурнуу талазында Шара-Сүме дагның бажында хүрээ көзүлгөн.

Шивээни долгандыр дөрт-булуң хевирлиг бедик ханалар-биле кажалап каан. Дөрт азыгларында бедик суургалар бар. Оларның дөрт чүкче көрүнгүлээн улуг үттеринден хүн-ан боолар аастары сүртенчиг көстүп тургулаан. Шивээниң үш талазында улуг эжиктер артындан боо боолаар камгалап үттер-биле эки хандыртыган. Соңгу талакы ханада эжик чок, ооң орнунда мөргүл кылыр кыдат дуган бедип үнген.

Моол шериглер болгаш моол араттар Копту коданың тургустунганының дугайында тоолчургу чугааны тываларга төөгүп берип турган. Ол ёзугаар алырга, Копту кода шаа шаанда-ла, чүс бежен хире чыл мурнунда тывылган. Ынчан манчы-кыдаттар Моолду чаа-ла эжелеп алган турган чүведир. Ынчан моолдар кыдаттарга удур тура халышкаш, оон ырак эвес черге турган кыдат хоорайны үрегдеп каапкан. Улус бир эртен көөрге, үрегдеттирген хоорайга турган Кезер хааның тураскаал дүрзүзү амгы Копту коданың турар черинге чедип келген бооп-тур. Чон кайгап-кайгап, ол тураскаалды үрелген хоорайга аппарып каарга-ла, улус караанга көзүлбейн дедир чедип кээр болган. Ынчангаш ол черге ам Копту коданы туткан. Ол шивээ садыгжы хоорай апарган. Шивээниң соңгу талазында Кезер хаанның хүрээзин туткан. Чүге дээрге ол хаан соңгу чүктен халдап кээр ойроттардан болгаш урячхайлардан хоорайны камгалаар ужурулуг деп, кыдаттар тээредип турган. Шивээже кирер кол эжик мурнуу ханага турган. Оон садыгжы хоорайның кыдында тараан теректерлиг, сайлап каан кудумчулары эгелээр.

Шивээде манчы-кыдат амбын баштаан шериглер, кыдат садыгжылар, элээн каш орус факториялар, моол чурттакчылар бар турган. Шивээ хоорай ниитизи-биле ийи муң хире чурттакчылыг.

Моол болгаш тыва шериглерниң каттышканы-биле Коп-

ту хоорайны долгандыр бүзээлээшкинниң дээрбээ чыырлып келген.

«Шериг» деп чангыс сөстүң адаанда бөлдүнчүп келген боордан, кижилерниң сагыш-сеткили арат хевээр турган. Моол болгаш тыва кижии ужурашканда, үрде көрүшпээн ийи алышкы дег чугаалажыр болган. Дылдарын билишпези шаптык болбаан. Дыка хөй тывалар моолдап билир, эвээш эвес моолдар тывалап билир.

Сүлдем ашак шаг шаандан тура, Бээзи кожууннуң ары талакы бүгү сумуларының араттары ышкаш, моолдардан ырак черге чурттап чораан. Ынчалза-даа тывалар биле моолдарның амыдыралы өгбө-төөгүден быжыг харылзаалыг, дөмөйлөшкөк болган чүвө төлээде, кандыг-даа тыва кижии моол дылга эпти тыва бээр. Сүлдем ашак база ажырбас болган. Улустуң чугаалажырынче кулак салып, тыва дылда моол сөстөрүнүң барын ажыглап, моолдар-биле домактажып аптар. Черле ынчаш найыралга кандыг-даа бергелер моондак боон шыдавас деп чугаа бодунуунче деңзи караан чая база берген.

Аңаа келгеш, каш-ла хонуктуң дургузунда Сүлдем ашак уйгу-дүжүндө көрбээн чүүлдерин магадап, ынчагы Моолдуң ат-сураглыг кижилерин көргөн. Ол моол шериглерниң база бир баштынчызы болуп алдаржаан, шериг чорудар дугайында тыва феодалдардан дылег кылган улуг лама Чаганза кегээниң шеригге чедип келгенин онза хайныышкынныг уткаанын сонуургаан.

Чаганза кегээн Коптуга эвес, харын бүгү Моолга, Улуг-Хүрээге безин салдарлыг кижилерниң бирээзи турган. Оң хары чүглө үжөн беш хире, ону бүдүүлүк чон хуулгаазын лама кылдыр көрүп, баскан изинге безин тейлээр.

Чаганза кегээни уткуур дээш, чүглө шериглер эвес, ол чок кавынын чону өг-бүлөзи, ажы-төлү-биле катай хаара чыылган. Кижии бажы кизирт, аът бажы оргу. Эви дээрге саат-ла, хымыс дээрге суг-ла. Хуулгаан кижиниң чаагай сөзүн дыңнаары улуг аас-кежик деп, моолдар санап турган.

Кегээниң келир черинде хөй өглер, майгыннар тиккилээн. Оң ак өргээзин чүүл-бүрү ламалар каш каът кылдыр дээскиндир дээрбектей олуруп алгылаан. Элдөп-эзин кешпилер болгаш кескийлер, ловуңнар болгаш хелиңнер, кечилдер болгаш кумзаттар айын тывынмайн, тынар безин чай чок чоруп турганнар. Соржулар база бар. Ол аразында кегээниң келир шагы узааш туруп берген.

Ынчап чоруй кегээниң медээчилери шапкылажып келген соонда, улуг ламалар, дүжүметтер ону уткуп аъттанышкан. Хамык чон ак өргээ чанында тырлып келген.

Удаткан чок камгалакчыларынга болгаш уткаан кижилеринге үглөдип алган, чыраа бора аъттыг Чаганза кегээн

чындынадып келген. Ол аьдындан дүшкеш, ак өргээже кы лаштапкан. Баскылажып турган кижилер аңаа арай боорда тар орук чайлап берген.

Чаганза кегээн тейлээн ламаларның болгаш улус мурнун да хол чедер-ле кижилерниң баштарын улуг судур-биле хап чоруп орган. Херик бошка биле Сүлдем ашак улустун мур нунга аразы ырак, көрүшпейн турганнар. Херик бошка баш удур-ла ынаар чүткүп турган. Сүлдем ашактын ында келгени таварылга болган, дедир үнөр дээрге, артында хамык кижилер тыра идип алган, канчаар-даа арга чок апарган.

Кегээн чоокшулап орган. Сүлдем ашак Херик бошканын бараанын көөрге, боду-ла бөргүн ужулгаш, кежегелиг тап бажын эптии кончуг кылдыр хуулгаанга дөгөп берген. Кылын судур ооң бажынга төк кылынган. Херик бошка донгап берген бажын өөрүшкүлүг болгаш сеткили канчаар-даа аажок ханган көдүрүп келген. Ыя аразында Чаганза кегээн Сүлдемниң чанынга келген. Мөгөйгөш, улус өттүнүп бөргүн чүглө уштуп четтигип чыдырда, Сүлдем ашактын бажынга бир-ле, калбак даш дег, аар чүве чык кылдыр моңнаан. Мойнунун чүзү кызырт дээн, кулактары дыйыгайндыр алгыржып, бажының ишти дүүгайны берген. Сүлдем ашак хөндүрлүп кээрге, бажы дескинип, балыгладыпкан аң дег, сербээдеп кезек када сээденнеп шаг болган. Шынап-ла ном-судурнун күштүү ол бе деп, кайгап турган.

Сүлдем ашак ол-ла аамайланып турда, Чаганза кегээн өргээ иштинче кире берген. Хамык улус ажык эжик өтүр, ховуда бараан кайгаан төвелер дег, кегээни магадаан турган. Кегээн сарыг лагайын уштуп каапкан. Ынчалза-даа ол данчынныг эвес, манзыл база чок, кызыл чычы хөйлеңниг, анаа чүвүрлүг болган. Оон хола бурганнарлыг ширээ баарында дүжүлгө кырынга торгу сыртык шенектенгеш, хөлестей аараа саадапкан. Дораан-на аьш-чем эккелген. Ийи шавы билектерин сывыргаш, кегээниң ийи талазынга тургулапкан. Бирээзи тавакты тударга, өскези ында чемни кегээниң аксынче кончуг эптиг болгаш шалып киир каап турган. Кегээн өскө улус-биле чугаалажып, хире-хире болгаш-ла, шавыларынга аксын ажып берип орган.

Чаганза кегээн дээрге ат-сураа-ла ындыг чаагай, чогум боду чанчын-даа эвес, анаа-ла аьш-чем хүрүвү-дүр оң кылдыр бодааш, Сүлдем ашак өөрүнчө кылаштап чорупкан. Майгынга чедип кээрге, Херик бошка хөөрээн, мактанган турган.

— Кегээн боду судур-биле бажым орта маанайлады. Ак черле улуг угаанныг болур, дайынга өлүртпес боор мен.

Чүве көрбээн улус магадап турган. Ынчаарга Херик бошка улам көгүп, шериглерге бажын көргүзүп шаг болган.

— Куйгаңар кыза берген-дир, хайырааты — деп, чүү-дээ билдиртпес чүвени шериглер таарыштыр харыылаан.

— Бурган номунуц изи ол-дур — деп, Херик бошка улам-улам мактанган.— Ох, силерниң-даа кончуунарны! Чер адаанда дедир-даваннар дег, караңгы чадырда хоруп орар. Херик бошка ынчаар идээргеп турда, Чаганза кегээниң судурунуң аарын Сүлдем ашак билип орган.

Ынчангы моол шериглерни баштап турган база бир асураглыг кижиге болза Дамба-Чанзаң болган. Ол дээрге, Чаганза кегээнге бодаарга, ёзулуг чанчын. Ону Сүлдем ашак-даа чанындан көргөн, өске шериглер-даа көргөн. Чүгө дээрге Дамба-Чанзаң, Чаганза кегээн дег, камгалакчыларга, таяннылдарга бүргедип алгаш, чүгле өргээге саадап орбас болган. Ол манчы-кыдат эжелекчилерни Моолдан доп-дораан сывыртап үндүрөр дугайында бодунуң суртаалчы сөзүн шериглерге-даа, чонга-даа чугаалап чоруп турган. Ооң-на уламындан ол моол чоннуң ортузунга делгеренгей ат-алдарны чедип алган.

Ооң кадындан Дамба-Чанзаңның тыптып келгениниң дугайында тоолчургу чугаа ховуларда аалдарга көжүп чоруп турган.

Бо Дамба-Чанзаңның мурнунда, 1900 чылдар үезинде, Моолга база бир Дамба-Чанзаң көстүп келген турган чүведир. Ол кижиге болза бодун Амыр-Санааның оглунуң оглу мен азы катап төрүттүнгөн, хуулгаазын Амыр-Санаа мен деп чарлаттынып, моолдарны манчы-кыдат эжелекчилерден хостаар мен, ынчангаш меңээ шериг кылдыр каттыжыңар деп дидим суртаал тарадып чоруп турган. Ынча дээрге моолдар ооң айынга кирип эгелээн. Чүгө дээрге Амыр-Санаа болза 1750 чылдар үезинде манчы-кыдат эжелекчилерге удур, Моолдун хамаарышпас чоруу дээш тура халышкын үндүргөн суражаан маадыр болгай. Ынчангаш ооң ады-биле холбашкан кижилерге моолдар болган чок-ла бүзүрей бээр турган. Улустуң чугаалажыры-биле алырга, баштайгы Дамба-Чанзаңның мурнунда база хуулгаан Амыр-Санаалар, Дамба-Чанзаңнар тыптып тургулаан. Ол Дамба-Чанзаңны кыдаттар тудуп алгаш, Улаастайга аппарып көөрге, кым-даа эвес, анаа-ла Астрѣхань чурттуг калмык кижиге болган. Оон орус чуртунуң хамаатызы кижиге боорга, ону кыдаттар орустарга берипкен. Ол хевээр баштайгы Дамба-Чанзаңның сураа чиде берген. Ооң соонда он чыл хире үе эрткенде, 1910 чылдар үезинде, ам база бир чаа Дамба-Чанзаң тыптып келгени бо. Ону улус колдуунда Чаа-Лама деп адаар. Улам хүндүлээнде Чаа-Богда-даа джир-ле. Чаа-Лама бодун база хуулгаан, катап төрүттүнгөн Амыр-Санаа мен азы Амыр-Санааның оглунуң оглу мен деп чарлаттынып турган. Ынчангаш ол суртаалы-биле моолдарның идегелин чаалап алгаш, манчы-кыдаттарга удур үймеп чоруп турары бо. Баш удур чугаалаар-

га, бо Дамба-Чанзаң азы Чаа-Лама сөөлүндө барып, 191 чылда база туттурган.

Бо Дамба-Чанзаң база манчы-кыдаттарга удур шын сеткили-биле туржуп турган. Сарыг шажын ёзуунда лама кижилерни хилинчек кылбас, дириг чүвө амызы үспес деп номнап турар болгай. А Чаа-Лама чүгө боо астып алган, дайын кылып чоруп турарыл ынчаш? Кижилерни дарлап, кижилерни өлүрүп, кижилерге хилинчек чедирип чоруур кижилерни өлүргө, хилинчек болбас деп, Дамба-Чанзаң чугаалап турган.

Дамба-Чанзаң дөртен ажыг харлыг, мөгө-шыырак мага-боттуг, чидиг карактарлыг, билдирер-билдирбес үрелик думчуктуг, ынчангаш арай хааш үннүг кижилер. Оозун бодаарга-ла көрбөзүн чүвези чок ышкаш. Хевилерни холушкак: лама лагайыны иштиден кара-ногаан өңнүг орус шериг хевинин моюндурдуу көстүп орар, орус сапык идиктерлиг, бир быктында маузер деп хол боозу халаңнадып алган чоруур. Кыдат, төвүт, моол орус дээш билбес дылдары чок джир.

Чаганза кегээн-даа канчаар, Дамба-Чанзаң-даа канчаар, моол, тыва катгышкан шериглерниң ёзулуг чанчыны ынчан кымга-даа билдинмес, ат-сураа-даа алгываан аныяк эр Маскаржап турган. Ол Копту шивээни бүзөөлөөн шериглерни боду эргип, олар-биле чугаалажып, тыва шериглерниң чүгө ында эвес, аал-оранында амыдырал-чуртталгазын бо-ла айтырып сонуургай бээр болган.

Маскаржап дээрге чаа-ла үжен хар чедип чоруур, кылагар кара кегегелиг, сирлеш дивес үннүг, эзир дег, өткүт карактарлыг, аныяк, чараш кижилер. Ынчан ол Коптуда чызаанга улуг эвес албан кылып турган. Сөөлүндө манчы-кыдаттарга удур дидими-биле хөделип үнгөн. Ийи чүс хире шериг чыып алгаш, оң күжү-биле Коптуда манчы-кыдат эжелекчилерге удур чаалажып шыдавас мен деп чүвени билгеш, тыва араттарже дилегни Маскаржап чоруткан.

Ындыг хевир-биле моол улустун келир үдеги маадыры Маскаржап тывалар-биле бир дугаар удур-дедир көржүп ужуражы берген. Маскаржап тыва араттарга бүзүрөөн, тыва араттар база Маскаржапка бүзүрөөн. Чүгө дээрге Маскаржап ёзулуг-ла моол араттарның изиг күзелин илередип турган.

Араттар ышкаш, бөдүүн Маскаржап ыштыг кара өггө чурттап турган. Аңаа моолдар-даа, тывалар-даа кирип турган. Аңаа-ла араттар ышкаш кижилер. Чугаакыр, хөглүг. Шериг аразынга келгенде, ёзулуг-ла чанчын. Сыны хөндүрлүп, үнү чидий бээр.

— Бо-даа ёзулуг чанчын-дыр — деп, Сүлдем ашак өөрүнгө чугаалаан.

Копту шивээни үр бүзөөлөөшкин-биле алыр деп, Чаган-

за кегээн, Дамба-Чанзаң шиитпирлээн. Маскаржап эңаа удур турган. Чүге дээрге Коптуда бүзээлеттинген манчы-кыдаттарга дузалажыр дээш, Синьцзяндан шериг күжү келир деп турарын ол билип турган. Ынчалза-даа Чаганза кегээн, Дамба-Чанзаң ышкаш чинзелерге удур ынчан бичии дужаалдыг Маскаржап чүнү-даа кылып алыр арга чок болбайн канчаар.

Шивээде бүзээлеттирген кыдаттар база чүгле ону күзеп турганнар. Чүге дээрге оларның шериглери хөй, ок-чепсээ, аьш-чеми четчир. Ам чүгле Кыдаттан дуза келирин манаары арткан. Ооң-биле кады шивээде шериглер оон-даа хөй, ынаар семээн херек чок, олар шивээ адаанда чер иштинде хоорайда турар деп меге чугааларны кыдаттар база тарадып турган.

Ындыг янзы-биле Копту хоорайны бир ай хире үе дургузунда үргүлчүлээр бүзээлээшкин эгелээн.

Чаганза кегээн, Дамба-Чанзаң, Маскаржап суглар сүмөлешкеш, Коптуда орус консул черин дамчыштыр манчы-кыдаттарга дүжүп бериңер деп санал киирген. Ол саналды кыдат амбын дыңнаар безин хөңнү чок болган. Ооң-биле Коптуда байдалды тайбың арга-биле шиитпирлээр идегелдин удааны үзүлген.

Оон эгелээш, Коптуже кижиде даа киирбестээн, оон кижиде даа үндүрбестээн. Аңаа турган орус консул чериниң ажылдакчылары, орус садыгжылар болгаш чурттакчылар түр када шивээни каар ужурга таварышкан.

Бир эвес ийи-чаңгыс аткылажыышкыннарны база дүнехүндүс боттарының таңныылдарын өлүржүр чорукту санапас чүве болза, бүзээлээшкинниң баштайгы хүннери тайбың эртип турган. Ынчалза-даа бүзээлээшкин элээн узамдыга бергенде, Копту шивээзинче кыдат отряд чоруп олурар деп медеэ дыңналган. Бо удаада Дамба-Чанзаң Амыр-Санааның салгакчызынга төлөптиг эрес чоруун көргүскен. Ол Маскаржапка шивээ кадартып кааш, боду ол кыдаттарга уткуй баргаш, оларны чылча шаап каан. Оларга дузалажыр дээш, шивээден үнерин оралдашкан кыдаттарның бажын Маскаржап көдүртпээн. Ол тулчуушкунга 150 хире кыдаттар өлүрткен. Моолдарның чидирии ийи-үш хире-ле кижиде болган, беш шериг балыгланган. Хөй боо-чепсекти хунаап алган. Мооң соонда Дамба-Чанзаңның ат-алдары мырынай динмиреп барган.

— Чаа-Ламага ок дегбес, ооң-биле кады чораан шериглерге база. Өлүрткен ийи-чаңгыс шериглер дээрге, Чаа-Богладан боттары аңгылыны берген кижилер-дир — деп, моолдар чугаалажып турган.

Бо тиилелгениң соонда моолдар хей-аът кирип, шивээде манчы-кыдаттар баштарын халайткылапкан.

Бүзээлээшкин бир айның нүүрүнче чоокшулап келген. Шивээде кыдаттарны аш-биле тиилээр деп бодалдың кедди чогу билдине берген. Шынап-ла мынчаар шөйүп турар чүвө болза, хөй күштүг кыдаттар чедип кээп болур деп чүвөнү чоокта чаа таварылга база херечилээн. Үстүнде тиилелгени ажыглааш, тулчуушкун чокка дүжүп бээр дугайында саналды моолдар орус консулду дамчыштыр база катап чоруткан. Кыдаттар ону ок-биле уткаан. Консул боду тын менди үнген. Улустуң чугаалажыры-биле алырга, ооң камгалакчылары консулдуң харын бодун мурнап дезип шапкылажып келген болган. Ооң кадындан Синьцзяндан хөй кыдат шериг күжү үнүпкен деп айыылдыг медээ ылап бадыткаттынган. Шивээни чаза таварышкын-биле алгаш, ол кел чыдар кыдаттарже уткуй үнер деп, дөстүнмес Маскаржап база катап дүүредип эгелээн. Бүгү байдал бүзээлээшкинни оон ыңай шөөр арга чок кылдыр негеп келген.

Ол дээрге 1912 чылдың, тыва ёзуда ак Күске чылдың, август 5-тиң хүнү турган. Моол, тыва каттышкан шериглер шивээже хөме таварып киреринге белеткени берген. Бүзү кылыл, ай хире үе дургузунда буугуп, халаажырап келген кижилерниң сагыш-сеткили, дайынчы соруу дораан көдүрүлген.

Шивээже хаалгалар таварып, эн ылангыя мурнуку талада кол хаалга таварып чаза булгап кирер чорук улуг чидирглиг болур деп чүвени билгеш, ол дүне ханаларны дары урган доскаарлар-биле былдалаар деп, Маскаржап дужаал үндүрген. Частыышкыннарны даң бажында кылыр.

Бир-ле ат-сураа үнген кижини Херик бошка Сүлдем ашак сугларны дүне эдерткеш, бир доскаар дары чууп алгаш, хана адаанга былда салып чоруп каан. Ынчан Копту хоорайны долгандыр каш дакпыр ханы оңгарлар казып каан, олап аар доскаар эрттирип алыры кончуг берге болган. Хананын адаан дааш чок өңгөштээш, доскаарын ынаар олурткаш, хөөп алганнар. Ам чүгле былда кыпсыры арткан. Ону тускай медээ ёзугаар даң бажында чазылдылары биле чангыс кижини арттырып каш, Херик бошка суглар боттары ээл келген.

— Ам база бирээ болур эвеспе!— деп, Херик бошка шериглерге мактанып чоруп турган.

Ол дүне Маскаржап-даа, Дамба-Чанзаң-даа карак шиммээн. Кандыг шеригниң кайылап чаза таварып кирерин хуваап, шивээни долгандыр шапкылажып тура хонган.

Тулчуушкун мурнунда моол болгаш тыва шериглер кыдаттардан ылгалыр төлээде, баштарын ак пөстөр-биле ша

рыгылап алган. Ынчанмас болза, кыдаттар моолдар кылдыр кеттингеш, хайым аразы-биле дезе берип болур турган. Ынчаарга ам кыдаттар баштарын ак пөстөр-биле өттүндүр шарып ап шыдавас апарган. Чүгө дээрге ак өң кыдат ёзу-зу-биле алырга, кажыыдал демдээ болур чүве-дир.

Тыва шериглерни Чаганза кегээн командылаар болган деп сураг дыңналган. Чамдык кижилер, ылаңгыя Херик бошка кончуг чүүлдүгзүнүп турган. Сүлдем ашак кегээниң сурунун аарын, ооң канчаар аштанып-чемненип турганын билир болгаш, оон улуг идегел манаваан.

Даң аткан. Эртеңги сырынның күскү шынары кирип келген. Дээрде чаңгыс-даа булут чок.

Херимпер адаанда былдалап каан дарылыг доскаарларның частыышкыннары динмиреп үнген. Ооң-биле манчы-кыдат эжелекчилерниң сөөлгү артынчыларының хоргадап чытканы Копту шивээзинче чаза таварышкын эгелээн.

Ол болза Күске чылдың сес айның алды чааның эртеңиниң Хаван шак азы 1912 чылдың августун 6-ның хүнүнүн эртеңиниң 5 шак турган.

Тыва шериглер шивээниң эң кончуг камгалалдыг мурнуку, кол хаалгазынче хөмө таварып кирген. Чаза таварышкынның корум-чуруму эрги чаң хевээр: Дамбый баштаан сүзүктөр мурнуку одуругда — ында колдууида Хемчик кожууннарындан келген шериглер; Даңдыгай чалаң, Санаа мээрэн баштаан чарлыктар оларның соондан кирген. Өске талазындан — ийи хажыызында бичии хаалгалар болгаш чаза тевистинген бузук ханалар дамчыштыр моолдар халдап эгелээн.

Хөмө таварышкын кыдаттарга хенертен болган. Анаа белеткел кажар дуржулгалыг Маскаржаптын саналы-биле дүне дуокаа кылдынган. Кыдаттар дүүрөп эгелээн. Оларның тоол-домакта дег хунан боолары шиитпир ойнап шыда-вайн барган.

Бичии кады-ла шивээ кавызында байдал өскерилген. Частыышкыннар. Боо-моңгу дааштаашкыннары. Алгы-кышкы. Аът-хөл киштээни. Балыгланган кижилерниң уё-човууру. Ыш-бус. Довурак-доозун. Бо бүгү холужуп-ла турган.

Дамбый кончуг аьдын мунупкан сүзүктерниң мурнунда эстедип бар чыткан. Сүзүктөр алгырышпышаан, боолавышаан, улуг хаалга аксынга дигии-биле келген. Оларның соондан чарлыктар база.

Сүлдем ашактын багай чактыры Херик бошканың быртаанындан хөй удаа эттиниң чораан. Тываларның кавындылаары черле кончуг. Олар хуртун-даа, быртаан-даа бооларлыг кижилерден тудаван.

Тулчуушкунга Чаганза кегээн көзүлбээн.

— Кегээн боду бисти Шара-Сүме дагның бажында Шара-Сүме хүрээзинден тос чүстүг андара тырттырар кара дуран-биле көрүп, баштап оран. Тура дүшпенер!— деп, Херик бошка алгырып чораан.

Чаганзы кегээн тываларны тулчуушкунга Шара-Сүме кырындан удуртуп турганын кым-даа көрбээн. Ынчалза-даа бүдүүлүк кижилер кегээн башкыга ынчаар бүзүрээр турган.

Эрес Маскаржап бодунуң шерин база командылаан хирезинде, тываларның аразынга бо-ла көстүп кээр болган.

— Эр хей, Дамбый! Эр хейлер, тывалар!

Кижилерни ынчаар сорук кирип кааш, Маскаржап халдып ыңай боор турган.

Улуг хаалга аксында кыдаттар дедирленипкен. Чүве билир шериглер оларның хунан бооларын дедир эргилдиргеш, хоорайже адып эгелээн. Частышкыннардан кижилер ужул, бажыннар үрелип, буступ, өрттенип турган. Бурунгаарлаан шериглер дайзынның өлүрткен кижилерин арта халчып эртип тургулаан.

Кудумчу санында өлүрткен кижилер. Дужактыг тевелерни боолаарга, чүгле буккулаар болган. Чыткан черинге-ле шөйлү бээр.

Сүлдем ашак кавындылавышаан, тываларның соңгу чүктен халдаашкынындан камгалазын дээш тургузуп каан Кезер хаанның улуг тураскаалының чанынга бар чыдырда, ооң солагай буду селеш кылынган соонда, адаанга орту чер хекерген онгул-чингил апарган. Буду бодунга чагыртпастай берген. Холунда боозу черде барган. Ийи, үш чаяңнадыр баскан соонда, Сүлдем ашак час ойтур барып ушкан. Сактырга, ол боду эвес, кырында кааң дээр хөлбеш диген ыш-каш болган.

Элдептии кончуг, ыя аразында бүгү-ле чүве Сүлдем ашакка хамаарылга чок апарган. Кижилер алгызын-даа, боо-монгу даажын-даа ол херекке албаан. Ам ону адар-боолаар, кезер-шылыыр-даа болза, аарышкылыг эвес ыш-каш. Анаа чүү-даа чүве дөмей-ле херек чок.

Сүлдем ашак кезек чыдарга, солагай идииниң иштин бир-ле чылыг-чылбай чүве дола берген. Изиг хирезинде, будунуң доңары аажок болган. Сактырга, доштуг суглуг доскаарже-даа супкан ыш-каш. Ооң думчуунга чылыг хан чыды келген.

Баштай көк дээрниң ыраа кончуг болган. Дүп чок. Тывада база дээр ындыг кааң. Удавас тараа быжа бээр.

«Бичии Адасканың ам дорукканы хөлчок боор ийин — деп, Сүлдем ашак боданган.— Копту хем эринден чараш-даштар чыып алган кижилер болгай мен. Оом кайда чоор? Ийе, харын, курумда бооп алган мен. Чыдып каар дээр ужул

чок. Адаaska ам тос айлаар. Үңгеп турар апарган боор. Ор-
ланы кончуг кулугур болгай, хар четпейн кылаштап турар
апаар ийин, ооңар. Мээң апарган чараш-даштарымны инек-
тер, бызаалар кылып алгаш, саап ойнаар боор... Уваа, Ба-
рык биле Копту хемнин сай-дажының демейи кандыг кон-
чуг чоор. Оозун угаап көөрге, Моол биле Тываның чугле чо-
ну эвес, чер-чурту база төрөл турган чүзүл аан... Адырам,
бичии Адаaskaга аппарып бээр чараш-даштарымны көрүп
көрейн. Уруумну сакты бердим...»

Сүлдем ашак шимченир дээш чадап каан. Бичии хөде-
лир дээрге, карактарының уунга сарыг-сарыг дээрбекчигеш-
тер маннажып, амдыы чаа чиңгир көк турган дээр караңгы-
лап, чавызап бады келген. Сүлдем ашактың кырындан кал-
бак даш-биле базырып каан ышкаш болган. Азы Чаганза
кегээниң судурунун аары ындыг кончуг чоор бе...

Чаза таварышкынның салым-хуузу шийтпирлеттинген.
500 хире кыдат шериглер өлүрткен. Амбынны баштадыр 600
хире кыдаттарны тудуп алган. Каш хонганда, кыдат амбын-
ны Улаастай дамчыштыр Улуг-Хүрээже чепсектиг шериг-
лерге сүрдүргөш чорудупкан. Тулчуушкунга хөй эвес
моолдар, эвээш тылавар өлүрткен болган. Колдуу чиик ба-
лыглаткан.

Копту хоорайның үрелгени хөлчок. Кыдат бүүзелер, өре-
шире дептерлери узуткаттышган. Ынчалза-даа орус садыг-
жыларга, тайбың чурттакчыларга кым-даа дегбээн. Орус
консул чери Коптуже дедир эеп келген.

Тиилелгениң байыр-наадымы Коптуга үш хондур үргүлчү-
лөп келген. Маскаржап Қадыг-Маадыр деп ат алган. Ону
чон ам анаа-ла Ма сайыт дижир апарган. Дамба-Чанзаң
Дошкун-Ноян деп атка чединген. Чаганза кегээн тулчууш-
кун соонда көстүп келген. Аңаа кандыг-даа ат бербээн. Ын-
чалза-даа ооң ат-алдары аңаа-ла четчир турган. Моол ше-
риглерден оон-даа өске хөй-хөй кижилер янзы-бүрү аттар,
дужаалдар алгылаан.

Тыва шеригни ыдыктыг торгу тук-биле шаңнаан. Хемчик
кожууннардан келген шериглер чаза таварышкынга маа-
дырлыг чоруун көргүскен дээш, сүзүк шериниң баштыңчы-
зы Дамбыйга Танды Тывазының маадыры деп ат берген.
Элээн хөй бичии дүжүметтер чейзең, чаңгы, хүндү аттар
алгылаан. Ол кижилер сүлдеге тейлээш, чогуур өңнүг чиңзе-
лерни ол-ла дораан кадагылапкан. Өлүрткен кижилерниң
аалда оолдарыңа ызыгуур салгаар тайжы деп аттар ты-
выскаш, оларга чедирип бээри-биле шокар чинзелер чорут-
кулаан.

Байырлал-даа болза төнчүлүг, кижилер-даа болза аал-
ораныг, өг-бүлелиг болгай. Соругдаан сорулга чедин ал-
дыңган болган төлээде, тарап чанар апаар.

Эрес Маскаржап шерийн эдерткеш, Синьцзяндан кел чы-
дар манчы-кыдат шериглерни чер ара согар улус бис дээш,
ынаар хапкан. Ынчалза-даа оларның аразынга тулчуушкун
болбайн барган. Чүгө дээрге Моолдуң тускай догуннаар чо-
руун хүлээп көргөн хаанныг Россияның чазааның идепкей-
лиг холгаарлаашкынының түңнелинде Бээжинниң чагырык-
чылары ол шерийн дедир кыйгыртыр ужурга таваржы берген.

Боттарының акы-дуңмалышкы хүлээлгезин күүседил каан
тывалар моол араттарга алгадып, йөрээдил алгаш, айнын
чаазында, хүннүң экизинде Копту кодадан чанып чорулкан-
нар.

Михаил ПАХОМОВ

АЛЫШКЫЛАР

*(«Бурунгу оранның эртени» деп тоожунуң ийиги
номундан эге)*

«...Мен яды кижиниң оглу, араттың революстуг намының кежигүнү кижиге болганымда, Төрээн чурттуң кырында улуг айыыл диргелип турда, анаа олулар харыым черле чок. Мен орус ха-дунма чон-биле кады эжелекчилерге удур демисежир ужурлуг мен. Ынчангаш менээ ССРЭ-же кирерин чөпшээрээрин диледим. Фашистерни кымдан-даа дора эвес сөгөр мен. Мээң дилээмни ыяап-ла хандырарын улуг идегел-биле диледим.

Билдиришикин ээзи Самдаң шын. 1941 чылдың июнь 23-түң хүнү. Кызыл хоорай».

Элчин билдиришикинни номчуп дооскаш, мурнунда олурган аныяк эрни чарашсынып, иштинде боданып олурган: «Бажының дүгүнүң дыдыражы Пушкинни-ле! Даштыкы-даа хевири, мөзү-шынары-даа чараш-ла эр-дир!»

— Арай нарын айтырыглыг келген-дир силер — деп, элчин чугаалаан.

— Эш дарга! Мээң орус эш-өөрүм чүгле бодунуң Төрээни чурту дээш эвес, мээни дээш база амы-тынын харамнан-майн тулчуп турда, чүге демисежир эргем чок кижиге мен?»

— Аныяк эш! Силерниң дидим күзел-бодалыңар шындыр! Ынчалза-даа силер ССРЭ хамаатызы эвес болганыңарда, эки турачы бооп чоруп болур силер. А эки турачыларны силерниң чазааңар-биле бистиң чазаавыс дугурушкаш, чорудуп болур чүве-ле болгай — деп, элчин тайылбырлаан.

— Бистиң чазаавыс орта кажан-даа моондактавас, а силерни удурланыр боор — деп, Самдаң изигленип чугаалаан.

— Ындыг дугуржулга болгуже, манаар болган-дыр силер.

— Тыва кижиге фашистерни соп болбас деп чүве каяа турар? Кызыгааржыларны оюп чорааш ССРЭ-же кире бээр мен! — деп, шыны-даа, баштаа-даа билдинмес кылдыр чугаалааш, эжиңке Самдаң углапкан.

Самдануң сеткил-сагыжыңга дугуржулгалар, шийтпирлер деп бодалдар кирбээн. Фашистер Совет Эвилелинче халдаан соонда бистиң чонувусче база халдааны ол-ла болгай деп бодал оң сагыжыңдан үнмейн турган.

Шак ол Совет Эвилелиниң хамаатызы эвес кижип деп бодап ону дүүредип каапкан. «Чүглө дүрген фронтуже, көөр хөөн чок дайынны согар!» деп бодап ооң мага-бодунда син-хиккен. Бо хүннерде болуушкуннар Самданни чаңгыс черге олуртунмас кылдыр шивегейлеп турганнар. Тывага чурттап турган орус хамаатыларны шеригже кыйгыртып апарган. Оларның аразында чажындан кады өскени Андрей база бар. «Андрей Луканов канчап совет хамааты болур чүвөл, база мээң-биле дөмей кижип ышкажыл. Аңаа фашистер-биле тулчурун чөпшээрээш, мени чүгө ынатпас чоор?— деп бодап ону дүүрөтпишаан.— Мен база-ла фашистерни Андрей ышкаш көөр хөңнүм чок-ла болгай!»

Самдан чөпшээрелди ийи чыл манаан. Ол чүглө мангы олурган эвес, Чазак черинге, Төп Комитетке үргүлчү барып, дүрген шийтпир хүлээп алырын негеп турган. Чөпшээрел чок чоруй баар мен деп кыжанып турза-даа, ол кызыгаар чурумун үрөвээн. Ооң чаңгыс суур чурттуг орус хамаатыларның чамдызы дайынга киржип, бертик-бежел чедип кээп турда, бодунуң бүдүн, кадык олурарыңа эпчоксунуп, фашист дайынны ооң кара ижээнинче кирип сывырыптарыңа ол быжык бүзүрелдиг турган. Ол дугайын солун-сеткүүлдер, радио, дайындан келген эш-өөр база бадыткап турганнар. Гитлерни чок кылырыңа ол дүн соонда хүн үнери-биле дөмей бүзүрөп турган.

Күзөл бүткен! Кызыгаар эртер чөпшээрел алдырган, күштүг күзөл боттанган!

Көк баштыг кырган Саян даглары соонда чыдып калган. Тываның эки турачылары Хакасияның Абакан хоорайыңа келген.

...Шериг комиссары эки турачыларны ылаптап, далаш чок хүлээп ап турган.

— Монгуш Самдан!— деп, комиссар кыйгырган.

— Мен!— деп, ол «томаанның» деп дужаал хевири-биле турупкан.

— Албан-дужаалыңар?

— Бирги взводтуң дайынчызы!

Эки турачыларның аразында херээжен улуска военком элээн үр болуп, сүмө кадып, аданың чылыг-чымчак сөстөрүн чугаалап турган.

Самдан шериг комиссарының херээжен эки турачыларга эптиг-ээлдээн көрөш, Сендизин сактып келген: «Иван эвес болза Сенди база борта турар ужурлуг».

...1944 чылдың январының кидин соогу. Эскадроннуң политдуртукчусу Байыскылаң Ленин башкының мөчээнинден бээр 20 чыл болганың шериглерге чугаалаан. Дайынчылар.

бөрттерин ужулгаш, бо кажыдалдыг хүнде дайзынга согу: бээрин дангыраглааннар.

Удавас шавар халдаашкын эгелээр. Самдаң взводтуң ужу-кыдынга барып, дайынчылар-биле чугаалажып турган. Оолдарның арай дүвүрөп турары илдең-даа болза, даштындан көргөш, эр-хейлер деп болур турган.

— Ажырбас, эш Самдан, багай чүве черле болбас. Туктуң адын сыкпас бис!—деп эки турачы Сырат чугаалаан.—Ленин бистин-биле кады!—дээш, чингир-кызыл туктуң ортузунда аргып каан улуг башкының овор-хевириң ажыда тырткан.

Самдаң хүлүмзүрээш, чоокта чаа Галичи деп станцияны хостап турганын сакты хонуп келген. Ынчан эки турачы аъттыг дайынчыларның селемелери сыылаар чүве болбазыкпе, Дайзынның шериглери ынчан шынап-ла кончуг дүвүрээннер. Автоматтарын октагылапкаш, угаан-кудун ышкыныпкан дайзыннар холдарын көдүрүп, дүжүп берип турганнар. Ол чедишкинниг тулчуушкун эки турачыларны хей-аът кирип, оларны чаа-чаа тулчуушкуннарже кыйгырган. Фашист шериглер туразы улуг-даа болза, кортук деп чүвени эки турачылар боттарының кара-биле көргөннер.

Самдаң бир бөлүк эки турачылардан өске бөлүкчө барып, кыска сөстөр-биле солчуп каап чоруп турган. Оожуму-даа сүргей. Чүгле ында-хаая аъттарның былгырары дыңналыр. Арга кырын булут шыва алы берген. Оранчокта үгер-боонуң даажы диңмирээн. Самдаң селбергей бүрүлөрлиг сандан будуунга баглап каан кара аъдының чанынга келгеш, ооң ооргазында чыпшыңчак өл харны холу-биле чоткулаан.

«Ырап-ла келген-дир бис — деп, ол аъды-биле хөөрөшкөн.— Саян даглары муң-муң километр чыдып калган. Сенди кандыг тур ирги, Иван кандыг ирги? Андрей кайда чор ирги? Балыглары сегий берген ирги бе, азы дайылдажып тур ирги бе? Дириг-ле боор оң?!»

Ачинскиге сөөлгү катап Андрей-биле ужурашканын сактып келген. Эскадрон Абакандан үнгөш Ачинскиге бичии када доктаай хонган. Барыын чүкчө чоруур поездзин манап турганнар. Самдаң бир көөрге, кончуг узун солдат даяңгыжыңга аар чөленмишаан кылаштап бар чораан. Карак чивеш дээр аразында Андрейни танып каан. Самдаң эжинче уткуй халый бергеш, эң чоок төрелинге ужурашкан чүве дег, бүгү күш-биле кужактапкан.

— Экии, өңнүүм! Сен база дайынга киржириң ол бе?— деп, Андрей чугааны эгелээн.

— Экии, Андрей! Ийе, ам-на тулчурувус ол. Сен чанып бар чор сен бе?

— Чок, будумда балыг бичии экирий бээрге, катап тулчур мен.

— Үр боор сен бе?

— Ийи ай хире болур боор мен.

«Андрей ам кайда ирги?— деп, Самдаң даңазын сорбушаан боданып турган.— Ам дөрт ай иштинде Андрейде кандыг өскерилгелер болуп тур ирги?!»

Барыын чүктен моторлар даажы баштай оожум, оон соонда чоорту дыңзып чоруп олурган.

«Ам база танкылар-дыр»— деп боданган.

Ол аразында эскадрон турган алаактың чанында арыгның ындындан үгер-боолар кингирткейнип-ле үнген. Ыяштарның баштарынга дээр чыгыы чавыс ИЛ деп бистин самолёттары-выс ужуп эрткеннер. Та чеже үе иштинде кулак чарлы берги дег дааш үргүлчүлээн чүве.

«Ол боор, таптыг-дыр бе, хоранныг чыланнар!»—деп Самдаңның хыы ханып турган.

Шаап халдаашкынны эгелээр дугайында дужаал келген. Таптыг-ла дүштекинин ийи шак болган. Аъттар доп-дораан даалыктап үнүптерге, харлыг дүвү ховуну шыва алы берген. Сырат Ильичиниң овурун алдын удазын-биле аргаан тукту туткаш хамыктың мурнунда шаап олурган.

Самдаңның кара аъды ийи кулаан кызыпкан, ээзиниң чаңгыс-даа сөзүн эрттирбээн дээнзиг халып олурган. Ол хая көрнү кааптарга селемелерин кылаңнадыр чайган эки турачылар хартыганың кашпагайы, эзирниң эрези биске кайын чедер дээнзиг сыр соонда ызыртыр чедип кел чораан. «Ура!» деп кыйгы ында-мында частымышкыннарның даажын безин дуй базыпканзыг болган...

— Дириг-дир силер бе?— деп, Самдаңдан бир-ле кижиге тамы дүвүнден айтырган ышкыш болган.

— Чүгээр-дир мен, дунмам!— деп, аар балыгланган кижиге чадай-чадай, аарзынмышаан харыылаан.

— Ажырбас, эш Сырат. Самдаң дыка хөй хан чидирген, ынчалза-даа ажырбас. сегий бээр—дээн санитарка Бичениң үнүн Самдаң шала-була танып каан. Санитарка оон дөңмээн шарыырга, аарышкылыынга шыдашпайн, ийи караан шийипкеш, диштерин ызыртыныпкеш, алгыра каапкан. Бичини болганда Сыратче көргөш чугаалаан:

— Суур хосталган бе?

— Ийе, Фашистер чудап өлгөн хойлар дег, шартайжы берген чытканнар чүл.

— Бистин чидириивис кандыгыл?

— Үш кижиге өлүрткен. Чеди кижиге балыглаткан. Силер, сес дугаары силер. Эш Кечил-оол силерниң кандыг чыдарыңарны билип эккел дээш чорудушту.

— Четтирдим, дунмам! Дораан сегий бергеш тулчуушкунче кирер мен деп командирге чугаала, дун...— деп чоруу ийи караан шийипкеш, чугаазын төндүрбейн, шимээн-не бар-

ган. Биченниң карактарында чаштары бүлдеңейни берген, Сыратты чору деп үндүр имнээн турган. Сырат бут баштап оожум үнүп кээрге, Бичен чемелээн турган:

— Өлген улус дугайын аар балыгланган кижиге чүге чу-гаалаар кижиге сен?

— Мени-даа мелегейни! Самдаң чүгээр ышкаш боорга ынчалдым — деп ам-на буруузун билип каан.

— Беш шак ажыр медезел чок чыткан кижиге-дир. Сенч кый деп, «Тугуң черле салба!» деп дембээреп чыткан кижиге. Сен тугуң ышкынмадың ыйнаан?

— Ол чүү дээрин ол! Тукта Ленин башкы бар-ла болгай, ону канчап салыр мен.. Частыр ок Самдаңның кара аъдының шуут-ла адаанга чыжырт дээн, ам ында кижиге алыр чүве чок деп бодаан кижиге мен..

Самдаң бир эмнелгеден өске эмнелгеже шилчип чорааш, Куйбышев чанында улуг эмнелгеге чайга чедир чыткан. Бө төнчү чок узун айларда каш катап медезелдин оскунуп, өлүмүнүң кара аспаанче каш удаа кире бер часкаң, Чайның эгезинде чаа-ла даянгыыштанып туруп, каш ай турбаан орнундан адырылган.

Самдаң бир холунда колдуктаажыңга чөлөгөш, өске холу-биле сонганың кыйыындан туттунуп чорааш, Волга хемче көрүнгөн сонгага чедип кээрге, бодалдар ооң бажын хөмө алы-ла бээр: «Чүгле тынның арткан-дыр мен, Берлинге баргай, фашистерни согар дээн күзелим бүтпези ол-дур. Бо кудургай элди куду чүгүрүп баткаш, Волгага кезек шымнып, эштип алза, экизи кайы хире ирги? Балыг экирбээн-даа болза, үндүр бижиптер болза, чанып чыдырымда чүгээр апаар, ооң соонда Улуг-Хемимге азы Тарыска каксыптарымга, кандыг-даа аарыгның изи безин артпайн баар оң! Иван биле Сенди иешкилер канчап-ла турлар ирги?— деп бодалдарыңче шымнып кире бээр турган.

Бир-ле хүн ол сонгазының баарыңга олуларга, бөлүк шериглер эжикче углай кел чытканнар. Самдаң оларже кезек көрүп олурган соонда: «Айт, Андрейни!— деп алгыра каапкаш даянгыыжын бурунгаар октавышаан салбаңнадып-ла каан. Та аарышкылыңга, та өөрүшкүгө алысканы ол, оон ийи караан чаш дуглай берген.

Луканов ону-даа эскербейн, өөрү-биле бир-ле чүве дугайын чаа-ла маргыжып чоруй, эмнелгениң кудумчузунче кирип келген.

— Андрей!— деп, Самдаң алгырыпкан.

Демгизи баштай аңгадай берген, ийи улуг карактарың хере көрүпкөн аксын аңгайтыпкан, киир шаап каан өргөн дег шимчеш дивейн турупкан. Элээн болганда ийи холун

атпайтыпкаш, эргим кижизин кужактаптарынга белен кыл-
гаш, уткуй-ла келген.

— Санька, сен сен бе?! (Андрей Самдаңны Санька деп адаар турган.)

— Мен болбайн, ам кым боор, экии, эргимим!— дээш, Самдаң холдарын көдүрүптөргө, ооң колдуктааштары кыңгырткайындыр кээп дүшкүлээн.

Ийи алышкы бот-боттарының кужактарында кымны кылчуура тудуптар эвес дээнзиг ыяк-ла туткан турган. Элээ болганда бот-боттарындан адырлып, карактарында бүлденнээн чаштарны өттүр кайгажып турганнар.

— Мынчаар ужуражы бээр бис деп чүве дүшке-даа кирбейн чораан чүве — дээш, Андрей чаш уруглар дег тадылады каттыра каапкан.

— Мен база бодавааным чүве-дир — деп, Самдаң харыылаан.

— Мында үр чыдыр сен бе?

— Дөрт айда келген мен.

— Үр боор сен бе?— деп, Андрей айтырарга, Самдаң бунче көре каапкан. Эжиниң ээлбес будун көрүп кааш, Андрей хомудаксап: «Аът мунары эрес-ле турган эр чүве, ам кыштай безин албас болган ышкажыл»— деп боданган.

— Ажырбас, мунгарава, дунмам! Мересьев деп ужудукчу ийи буду чок хирезинде самолёдун дайзынга удур ужудуу тураарын дыңнадың ыйнаан.

— Бо ыяш бут-биле мен ам аът каяа мунуп алыр мен — дээш, будун көдүрүпкеш, аарышкылыынга ызыртыныпкан.

— Сен канчап тур сен? Чанарың ол бе?

— Ол чүү дээриң ол? Ам беш хонгаш мурнуку шугум баар мен. Бистиң эмнелгевис ырак эвес, үр апардым харын..

Бо каш хүннерде алышкылар эрткен-барган үени коптарып, сактып-ла олурганнар: эштип өскөн эргим хемин сактып, найыралын, харын-даа Клава эмчи дээш Андрейге Самдаң биле Сендиниң хорадап турганын, Андрей шеригге тургаш шөлээлеп кээрге, Кызылга уткуп, ооң соонда үдөп турганын, Ачинскиге Самдаң фронтуже бар чорда, Андрей шөлээлеп чанып бар чытканын, тиилелгелиг чедип келзин деп оларны манап чоруур чоок кижилерин шуптузун сактып олурганнар.

Луканов мурнуу шугум баарының мурнунда Самдаңга мынча деп чагып турган:

— Бистиң улузувуска мээң мурнумдан мөгейип көр, Санька. Чагааларны почта-биле чорудуп-ла турар кижидир мен, мону сен чедир — дээш, Андрей эжин куспактааш, үш-булунай дүрүп каан чагааны сунган.

— Чаа, ыяап-ла сээң чагың күүседир мен. Чаа адресин дораан чорут. Чагаалажып турар бис. Берлин чедер салым чок болган-дыр мен, оода сен чораан чериңден менче чагаадан бижи. Бистин чаңгыс чер чурттугларывыска ужурашсыңза, байырдан чедирер сен.

— Чаа, албан чедирер мен!

Дайынчылар сөөлгү катап куспактанчыпкан. Андрей өөрүңге чедер дээш чүгүрүп чоруй барган. Самдан эжинин барааны көзүлбейн баргыже соондан кайгап артып калган.

КИЖИ КИЖИГЕ ЭШ

(Документалдыг кыска тоожу)

I

Хөй-хөй чүс чылдарда эгээртинмес дусту шыгжап алган чыдар, чалым туругларлыг, часкам хаяларлыг, те-чуңманың турлаа болган Дус-Дагның шыпшык бажындан хереп үнүп келген хүннүн алдынналчак херели таар оыттуг делгем ховуларже бир дең-дески чаштына берген. Чүгле Мойнаарак дааның хүн бадар талазында чоогалар хөлегелиг. Бир талакы ужу удазынның сенчизи ышкаш, узун баткан деп ырлажып турар Хандагайтыда барып үскен, чөөн талазы шак ынаар-ла Тес аксынче карак четпес болуп чаптылып алгаш, шөйлүү чоруй барган, ак-көк дээр-биле өңнеш, ыраккы изиг чурттардан чанып келген кас, өдүрек, аңгыр дээш чүзүн-баазын аттарлыг, чүүл-бүрү өңнерлиг куштарның шимээн-даажы диңмиреп турар Успа-Хөлдүң ындында, дээрде барып шаштыгып үнө берген Каргыраа сыннарының ак меңгилери эртенги хүнге улам-на мөңгүннелчек апарган көстүп чыткан. Каргыраа сыннарының ак меңгилеринин баштары биле Таңды-Уула сыннарының куу хорумнарлыг, сүүр хаяларлыг, үш-булуңчук хевирлиг баштары та чеже чылдарның дургузунда бот-боттарыңче көржүп алган туруп турар чүвө.

Ол ийи сыннар тыва, моол улустарның эртип келген төөгүзүнүн, моон соңгааргы амыдыралының мөңгө быжыг херечилери. Ол сыннарның ол-бо талазынга шаанда чурттап чораан чоннуң кадыг-берге чуртталгазын көрүп, иштикинин феодалдарыңга, даштыкының дээрбечилеринге дарлаткан чоннуң ыы-сыызы, уё-човууру оларның калбак эзимнеринге, чалым хаяларыңга, ханы чоогаларыңга чаңгыланып чораан. Ол сыннар «шаг шаа-биле турбас, чавылдак көгү-биле чытпас» деп улустуң үлегер чугаазының амыдыралга боттанышыкынын көрүп келгеннер. Орус чуртунга хып үнген Октябрь революциязының чалбышталган кызыл херели баштай Таңды-Ууланың арты-иштинге чырып келген, ооң соонда ол-ла херел Каргырааның ол-бо талазын шыва алы берген. Ам ол ийи сыннарның арты, иштинде мырыңай таныттынмас чаа амыдырал турупкан. Улуг совет өг-бүлеге каттыжып кирген Совет Тываның чонунуң амыдыралы кайгамчык чырыткы-

ланып турар апарган. Тываларның кожазы моолдарның амыдырал-чуртталгазы, ажил-агыйы база-ла шапкын сайзыралдың оруунда кирген. «Ийи дагның аразы чоок-даа болза ужурашпас, ийи кижиниң аразы ырак-даа болза ужуражы бээр» деп улустуң үлегер чугаазы ышкаш тывалар, моолдар болгаш улуг Совет Эвилелиниң өске-даа хөй национал улустары ам боттарының аразында аалдажып, суг өттүр акпас быжыг найыралды тургузуп алган, бот-боттарынга дузалажып, делегейге тайбын, күш-ажыл, хосталга, дең-эрге, акы-дунмалышкы чорук, аас-кежиң дээш демниг күштү каткан туржуп турарлар.

Машина чиргилчинниг делгем ховуну чыыра тудуп, караңнадып-ла олурган. Элээн үр хап келгенде, ооң чоруу чоорту оожумнай берген. Чолаачы машиназын доктаадыпкаш, ооң хөрээнде халыпталчак демирни халырт кылдыр өрү көдүрүлкеш, ынаар ээкештиң, моторунда бир-ле чүвени көре берген. Дэндэвлонжид база-ла кабинден үнүп келештин, башкы дугуйдан тептине каапкаш, кузов кырында киноаппаратураның, кинобанкаларның кандыг чоруурун харап көргөн,— девин баглааштын тургузуп каан черинде шупту-ла онча-менди, «томаанныг» чытканнар. Дэндэвлонжид мал бригадаларын, малчыннар аалдарын үш хонук кезип — чаа тургустунган көдээ ажил-агый каттыжылгазының хойжуларынга, сүт-бараан фермаларының эрес-кежээ саанчыларынга, кадарчыларынга, аътка шаап, сырынналдыр сыгыргылаан чылгычыларга документалдыг-даа, уран-чечен-даа киноларны сонуургадып көргүскен. Сумунуң база бир мурнакчы активчизи Дэндэвлонжид кежээ кино эгелээриниң мурнуу чарыында азы кино сөөлүндө Араттын Революстуг намының, чазактын көдээ ажил-агыйны хөгжүдериниң дугайында доктаал, шиитпирлерин, чурт иштинде болгаш даштыкыда болуушкуннарны малчыннарга чугаалап берип чораан.

Ынаар-ла ишкээр ховуларда андарып каан кур черлер кара девис апарган көстүп, ооң ол-бо талаларында тракторлар чиргилчин аразында шымны бергилээн карарып чоруу тургулаан. Оруктуң үстүү чарыында ховуда ак ааржы деп аккыр хойлар чапты берген. Хойнуң кадарчызы бараан аъттыг кыс «Бай Моолду» узун-суук кылдыр ырлап чорууру Дэндэвлонжидтин кулаанга илден дыңналып, социализмниң тургузуп турар ажил-ишчи чонунга, каш чүзүн мал долган, эртине-байлактыг төрөөн черинге ынакшылды улам-на күштелдирипкен. Кыстың аянныг үнү, ооң ырын үр-ле дыңнап туруксаазы келир болган. Ол ыр делгем ховуларже, кедээр шаттарже ырадыр-ла ужуп чоруй, чүрекче улам-на сиңнигиң кирип, чүректин ынакшылын хайыңдырып турган. Тээли хем аксында, кедээр мыдыргын шаттарже шөйлүп чоруткан коктап оруктап кезек тевелер шуужуп алгылаан, бичин-даа да-

лаш чокка энгенедир баскылап бар чорааннар. Орук адаанда, шоолуг ырак эвесте чылгының чанында аъттыг кижиде мал сызыртап турган. Кудуруун соңгаар сунупкан, мойнун бурунгаар үзейтипкен, сыр кара маң-биле халып бар чораан малды чылгычы кончуг чүгүрүк аьды-биле чыпшыр четкеш, узун уругун ооң мойнунче супкаштын төрөпчилепкен. Аът бар-ла шаа-биле чүткүп, бажын ыңай-бээр чайыл, дывылап-дывылап, ам чеже-даа күженирге хей-дир, мени шуут кыңчыктырбас-тыр деп бодаан ышкаш, томаарып турупкан. Чылгычы дүжүп, аьдын дужап кааштын, уруктап алган малын бодунче улам чыыра тыртып, ээгип алгаш, холдарынче хол сунуп чеде бергештин дужап алган.

Мунуп чораан аьдының эзерин союп, чүген, чуларын ужулгаштын, бош салыптарга, оозу кезек кылаштап бар чорааш, черге андаштаныпкаштын, силгиленмишаан, чылгыже көргеш, киштей каапкаштын ынаар маңнап чорупкан. Чыпшыр чедип тургаш уруктап алган аьдын эзертээш мунунтарга, оозу өрү шурагылап, кезек мөггүлээш соксай берген.

— Че, тутсуп ораалы — дигеш, чолаачы машиназының халывын дуглап, холдарында үстү аржыыл-биле чода туткулаан.

— Машинавыстың чүзү канчап барып-тыр?

— Бензин дамчыыр чери бокталы берген, оозун аштап турдум ышкажыл — дигеш, руль артынга барып олурупкаш, кабин эжиин хак кылдыр хаай каапкан.

Хүн Дус-Дагның кырында элээн өрүлөп турупкан. Мойнаарактын мурнуу баарында арга чарыктарында девин тургулаан хөлөгелернин ам сорбузу безин шуут читкен. Делгем ховуну чыыра тыртып, чычааны караннадыр салып ыңай болган. Мырыңай орук кыдынга кылаштажып чораан, часкаар кыжын төрөөн күскү семис хураганнар ышкаш аажок улуг тогдуктар чалгыннарын далбаннадыр чайып, чүгүртү маңнап, кезек ушкаш, улуг-даа ыравайн орук үстүү чарында барып олурупкаштын, моюннарын узадыр өрү сунгулап, хертейтир баскылап чорупканнар.

Дэндэвлонжид Убса-Нур аймактын Давс сумузунда чоокта чаа тургустунган көдээ ажыл-агый каттыжылгазының төвү Кара-Мод суурга кинемеханиктеп ажилдаандан бээр бир чыл чедип турар. Ол анаа кур черлерни шингээдип алыр дээш келген аныяктар-биле кады Моолдуң Араттын Революстуг намының кыйгырыын ёзугаар хап келген. Хөрээнде «Моолдуң дээр аңчызы» деп демдээ чоога кежер черге машина кабиназының мурнунда шилге кылаш кылдыр көстү каапкан. Карак четпес, элезинниг, кургаг ховуларлыг Гобиге өскен, төрөөн ол эр кончуг аныяндан тура-ла аңнап өөренген. Ас, күзен, кодан, тарбагандан эгелээш, адыг, бөрүге чедир ооң өлүрбээн аңы ховар. Тоолда кирген экер-зрес эр ышкаш,

Алтай-Таңдының аар ийиниң аңын бети ийинге эккеп, бетин ийиниң аң-меңин аар ийинге алпарып өлүрүп турган. «Моолдуң дээре аңчызы» деп хөрөк демдээ-биле шаннаткан-даа ужуру ында.

Кара-Мод суурга хап кирип келгеш, шагынче көргөн, чаала тос шак ажып турар мындыг болган. Шууштуу кожа тик-килеп каан докулчак ак өргээлерниң дүндүктеринден кожайып үнүп келгилээн хоолайларындан хоюг, куу ыштар дээрже дүндүүштелип шөйлүп тургулаан. Чаңгыс-ла Дэндэвлонжидтин өөнүң хоолайындан ыш бурулаवास. Ындазында ооң сеткил-сагыжында бир-ле эпчок кагылып чоруур чүве бар ыш-каш аажок дүвүрөп, черле бодунуң байдалының чиктиг-сүргейи аажок. Киноаппаратураларын, банкаларын клубка чедирип кааш, өөнче базыпкан.

«Нансал эмнелгеге дежурныйлап тургаш, дүүн кежээ келген, ам өөндө боор. Авамның эртежизи аайлыг эвес, даң бажында-ла тургаш, изиг-демирин кооладыр оттулупкаштың, чиң-сарыг шайын хайындыра бээр кадай болгай. Чүге ыш бурулавазыл? Нансал азы дүне орай чедип келгеш, ам-даа удувушаан чоор бе? Бурундаа хүн чоруп турумда, дыка үр болбас сен көрөм деп чагып турду». Дэндэвлонжид ынчаар боданып, өөнчө базып олурган. Хевистерни даштын чада кагылап каан чыткылаан. Өггө кирип келирге, хуюксуг-даа ыш-каш бир-ле элдептиг чыт ону уткуп алган. Нансал-даа чок, авазы орнунуң кырында хөвөнниг тонун кеткеш, куржанып алган хевээр, хая көрнүпкөн, удуп калган хире. Авазын оттурбазын бодап, дөрже кылаштап бар чорааш, черле дөстүнүп шыдавайн: «Авай!» деп дунук үн-биле чугаалай каапкан. Авазы туралыг-туражок хая көрнүп, эргилип келгеш, орнунга сандайланып олурупкан. Ооң карактарын көөргө савыйтыр ыглап алган болган.

— Нансал кайнаар барганы ол, авай?

Авазы оглунуң арнынче кайгай каапкаш, куду көрнү берген.

— Оой, оглум. Чүү дээр боор, бурган бисти багай көргөни ол ыйнаан — дигеш, карактарының чаштарын тонунуң чени-биле чода туткан.

Дэндэвлонжид хоюнче кыжын черге чыткан кончуг соок даш киир октапкан дег, эът-кежи соолаш дигеш, сагыш-сеткили караңгылап келген.

II

Кезер эмчи Владимир Федорович чыда эмнедип турар аарыг улустарнын байдалын көрүп, эртенги эргиишкин кылаш, кабинединге кээп, столга олурарының кайызы чорда, телефон кыңгырткайны берген.

— Алло! Башкиров дыңнап тур мен. Экии, Кузьма Балчийович — дигеш, телефонун кулаанче улам-на чышпыр туткаш, кичээнгейлиг дыңнай берген: «Өвүр районнуң төвү Хандагайты эмнелгезинде өрттенген кижии бар, байдалы черле кончуг бергедеп турар-дыр. Кезер эмчиден чорудуп, дүргенне дуза чедирбес болза хоржок болду деп, район эмнелгезиниң улуг эмчизи телефоннап келди. Өрттенген кижии Моол Арат Республиканың хамааттызы. Ынаар силерни чорудар диштивис, Владимир Федорович. Санавиация чоруптарыңга белен. Кандыг силер?»

Бо сөстөр телефондан ыткыр дыңналып, эмчини дүвүредипкен. «Чоруптайн харын» дигеш, ак халадының ооргазында багларын чеже берген. Ол-ла дораан дүрген дуза чедирериниң машиназыңга олурупкаш, аэропортче хапкан.

...Хары чоокта чаа эрээн аэродром шөлүндөн АН-2 адырылып үнгеш, Хандагайты суурнуң кырыңга көдүрлүп, ужу-кыды көзүлбес хөлбегер көк дээрниң делгеминче чоргаар шымны берген, улам-на бедип бар чораан. Суурнуң дужунда калбак арыг иштинде кара ногаан шивилер чылдың часкы эргилдезиниң үезиндеги бүгү-ле үнүштерден онзагай ылгалып көстүп тургулаан. Самолёт улам-на бедээш, девин ажып келгени улуг тайга кырынче шигледи ужупкан. Өрттенген херэежен кижини кылын дөжек салгаш, чыттырып алган. Ооң бир чарыында ортумак дурт-сынның, оожум карактарлыг Владимир Федорович Башкиров олурган. Нансалманың бир талазында район эмнелгезиниң фельдшери, шилгедек сынның, кара карактарлыг, хертеш думчуктуг аныак уруг Иргит олурган. Олардан аңгыда самолётта пассажирлер чок. Ужудукчулар кабиназында бажының дүгү селбегер болгаш дыдыраш, чоон, семис чаагай мага-боттуг тыва ужудукчу эр кулаанда наушниктер кедипкен, самолётту черле чайгатпайын адырам дээн хевирлиг, Танды-Уулань кадыр, бедик сыннынче чиге көрүпкен башкарып чораан.

Владимир Федорович оожум хөндүрлүп туруп келгеш, аарыг кижиниң арнынче үр-ле көрүп турган.

— Кандыг чыдыр сен, Нансал?

Ооң ол айтырыын Иргит аксымаар шырайлыг, кара-сарыг, сергелең, кыдыглары кыдырык карактарлыг моол кыска очулдуруп берген.

— Чүгээр-дир мен — деп, шагжок чугаалаан. Иргит ону база-ла эмчиге очулдура каапкан.

Владимир Федорович дыңнаалаар херекселиниң уштарын кулактарынче суккаш, ооң чүрээн дыңнаалап көргөн.

— Моол дылды каяа өөренип алганыңар ол, Иргит?—деп, ол дыңнаалаар херекселин дүргеш, аккыр халадының хэрээнде карманынче суклушаан айтырган.

— Мээң төрелдерим шуптузу моол дылды билир. Мен би-

чемден тура-ла моолдап чугаалаар турган мен. Бистиң Те-ре-Хөл улузу улуг, биче чокка-ла кыдындан кыра моолдап чугаалажып турда, илдик чок болдурлар ийин.

— Бодуңарның төрөөн дылыңардан аңгыда моол, орус дылдарны хала чокка чугаалап билириңер дыка-ла эки-дир. Мен база силер ышкаш тывалап, моолдап чугаалаптар турган болзумза аар. Силерге адааргаар кижидир мен. Каш дакпыр дылдар билири база-ла тускай эртем деп бодаар мен. Дыл дээрге кижилерниң аразында харылзажырының улуг чепсээ дээн болгай але. Силерге дыл эртеминиң дугайында лекция номчуп олуруп бердим бе — дигеш, ооң арнынче хүлүмзүрүп кэргүлээр-даа.

Иргит ооң арнынче база удур хүлүмзүрүй каапкаш, Моол чуртунда ужу-кыды көзүлбес болуп чаптып чоруп берген калбак-делгем ховуларже, Убса-Хөлдүң ындында Каргыраа сыннарнынче көрген. Ооң кырган-ачазының;

Каргырааның кырынайдан
Харап көрүп чытканымны,
Хааржак баштыг оюм-биле
Харбаңнадып органимны

деп, ырлай каапгарын сактып чораан.

— Нансалманың чурту ол-дур, Владимир Федорович.

— Көрүп чор мен. Хову-ла, хову. Оозун бодаарга Моол Арат Республиканың девискээри делгем ховулар-биле шып-тынган хире. Географияны өөрөнгөн-даа болзумза, Моолдун чериниң байдалы арай утгундура берген ышкаш-тыр. «Даштыкы чурттарның географиязы» деп бижиктиг өөредилге номун ажа кааптар болзумза-ла, сагышка дораан кире хонун келир-дир ийин. Хөл көстүп чыдыр, ооң ындында баштарында ак меңгилерлиг тайга — дигеш, Нансалманың арын-шырайын база катап оваарымчалыг көрө берген.

Ынчан моол кыс Джап Нансалманың сеткил-сагыжынга хөй-ле элдеп-эзин бодалдар кирип келген. Улан-Баторда уг-базы Цекмит сугда турар авазын, ачазын, эргим ынак ашаа Дэндэвлонжидти, ырак-чоок төрелдерин, Төрөөн чуртун сактырга, ооң ишти-хөңнү баксырап, кудараван боду кударап, ундараван боду ундарап келген. «Кижиде каяа-даа өлүр, өлгөн сөөк кандыг-даа черге чыдар ыйнаан» кылдыр бодай бээрге, ооң куйга-бажы, мага-боду чымырт дээн. «Чок, мээң өлүр хөңнүм чок, чырык өртемчейге, ай, хүн, сылдыстар адаанга чеже-даа чылда чурттаар мен». Чанында олургулаан Башкировче болгаш Иргитче көрүнгөш: «Чырык өртемчейге чурттаарым, авам, ачамны, ынак ашаамны, төрелдеримни, үе-черге өөрүмнү көөрүм чүгле силерден хамааржыр, эмчилер. Совет эмчилериниң күштүүн ийи кулаам-биле дыннап, солуннар-

дан, сеткүүлдерден, номнардан номчаан мен. Силерге бүзүрөп ынаныр-дыр мен» деп Нансалма ынчаар бодай кааптарга, сеткили харын сергеп кээр болган. Демги бак бодаалдарны ам черле бодавазын шиитпирлеп алган.

Танды-Ууланың кырынга кээрге, шагжагар куу туманнар чиге соңгу чүкче көжүп чоруп, хат самолётту чайгай берген. Бир эвес айыылга таварышкан кижиге эвес болза, самолёт бээр черле ушпас турган, чүге дизе кончуг бүргөг, хаттыг хүн болган. Тываның кайы-даа районнарынче ол хүн чаңгыс-даа самолёт ушпаан, чүгле чаңгыс Өвүрже, моол уругунуң амытынын камгалап алыры дээш ушканы ол. Самолёт хенертен куду чавызаш кынныптарга, Нансалма караан шийипкен, көшкөн шөгжегер куу туманнар самолётту шуут дуй апкан, девин чаа олардан ырак эвес көстүп чораан бедик тайгаларның баштары, онгар кара кемнер көзүлбестээн. Куу туманнар самолёттуң ол-бо чарыындан соңгаар сывырлып, дүргени кончуг эртип-ле тургулаан. Туман аразында шымны берген самолётту чайгаары кежээлеп кээрге, Владимир Федорович биле Иргит сарыгымаар дозулуг сандайларны сыга иткилээш, анаа калбартыр олургулапкаш, аарыг кижини түдүп алганнар. Шоолуг-даа үр болбаанда самолёт туман аразындан уштунуп үнүп, калбак аргалар эжинген тайгалар, ооң аннар оьтгаар каьттары көстүп келген.

Кыш, чай чокка каанайпдыр хадып турар куу хорумнарлыг, чалым туругларлыг Танды-Ууланың сынын ажыр, шөгжегер кылын туманнарның аразындан ак-көк дээрнин хартыгазын башкарып үнүп келген ужудукчу Чөөн-Хемчиктин, Чаа-Хөлдүн тараан ховуларын көрүп чораан. Ужудукчу өөрү ону «Бистин Алексей Буянович Тываның койгун чыдар черлерин шуптузун билир кижиге боор» деп чугаалажып турары черле анаа эвес болбайнаан. Ол ужудукчу озал-ондакка, берге аарыгларга таварышкан чеже кижиниң амы-тынын камгалап алырынга киржип, оларны ак-көк дээрнин хартыгазынга олуртуп алгаш Кызыл эмнелгезинге эккелбээн дээр.

Ол хая көрнүп келгеш:

— Аарыг кижиге кандыг чор?

— Мүн-не чүгээр-дир — деп, Владимир Федорович харыылаан.

Ужудукчуну Иргит таныыр. Училищени дооскаш, эири чылын чайын Кунгуртуг суурга чеде бээрге, ооң даайы ашактын мынчаар чугаалап олурганын ол сакты хонуп келген:

«Ёнзак ужудукчу кончуг-ла буянын кижиге чүве. Ооң мезээ көргүскен ачы-дузасы дээш ону бүгү назынымда уттурум черле чок. Бир-ле күзүн, тайгаларга хар оранчок чаапканда чүве ийин ол, уруум-биле кады, диннен хүнзээш, кежээлик-

тей одаавысче бар чорааш адыг ижээнинге таварлажы бер-дивис. Ижээн иштинче үңгеп киргеш, чеже адыгны бижектеп өлүрбээн бодум дээр. Үңгеп киргештин, тас колдуунче киир бижектеп, ооң хежин союп. өдүп уштуп алыр-дыр дээш, үңгеп кирдим-не ийин он. Чеде бээримге, ирей дүште-даа чок удаан чыдыр, тас колдук дужун бүдүү сыйбап көөрүмге, чүрээ оожум соп чыдар мындыг. Чүрек дужунга бижээмни чедире бергештин, өкпе-чүрээ, өзү-баары үзе шаптынзын дээш шипшип-шипшип шанчып-ла дүжүрдүм эвеспе. Ирей дырбапш кылынгаш, багайтыр алгырыпкан, «өө-аа» дизе-ле, артындан база бирээ тура халып келгеш, мээң кырымда-ла келди. Кончуг хугбай озаңның артынга база бирээ чытканын кым билир боор, куйга-бажым чык-ла дээн, ооң соонда шуут билинмес мен. Миннип келиримге, бир-ле черде орун кырында чыдыр мен.

— Бо кайда мен?— деп, дораан-на айтырдым.

— Эмнелге ышкажыл — дел, чанымда турган ак халаттыг уруг харыылай-дыр.

— Кайы бистиң Кунгуртуг эмнелгези бе?

— Чок, чок, Кызыл эмнелгези-дир.

Ижээнден үне халып келген ирейни уруум ол-ла черинге адып каапканын, кончуг кулугур мээң куйга-бажымны арнымга чедир сывыра соп кааш, үне халаанын бир тыва эмчи чугаалап берди. Дартазында хаттыг, бүргег хүнде Ёнзак ужудукчу ужудуп келгеш мени Кызылга эккелген чүве-дир. Кончуг күштүг болбаазын эмчилер куйганы дедир тырткаш, даарап каан. Эмнелгеге каш хонук эмнеткеш-ле, каң-кадык болуп экирээш, Ёнзак ужудукчунуң ужар-бажынынга олуруп-каш, Кунгуртуумга киир ана каргыраалап келген болбазык мен бе».

Моол кысты Кызыл эмнелгезинче аппарат чоруур ужудукчуңуң каш-даа кижилерниң амы-тынын алыры дээш эресмаадырлыг ужудуушкуннарны кылганын Ирғит оон-даа хөй-нү дыңнаан, солуннардан номчаан.

III

Конга кыңгырткайны-ла берген. Үстүкү, адаккы ийи каъттын узун, чинге коридорларының ол-бо талаларындан, ак-көк дозу-биле будуп каан хаалгалар соңуг-мурнуг ажит-тынгылап, оон тыва, орус, бурят, украин дээш каш янзы национал, арыннарында хүлүмзүрүг долгулаан оолдар, кыстар сөктүп үнүп келгеш, девин чаа-ла ыржым турган коридорга дола хона бергеннер. Каткы, чугаа ында-мында дыңналып, харын-даа ол коридорларга сыңмайн, ажыдып каан соңгалар өттүр дашкаар дыңналып чоруй баргылаан.

Хирургия эртеминин башкызы. училищениң мырыңай ко-

жазында үш каът бажында кезер эмчи болуп ажылдап турар Башкиров ак бөргүн шала аткаар салыпкан даштыртач кире халып келген.

— Экии, Владимир Федорович — деп, сургуулдар бир үн-биле мендилей каапканнар.

— Экии, экии — дигилээш, арын-шырайында, кара, зарымзык, ак-көк карактарында чалыы назынның хүлүмзүрүү долган, хөглүг-омак сургуулдарже эргий көргөн.

Ол оң холун өрү көдүрбүшаан:

— Силерге бир-ле чүвө чугаалаар дээш келдим. Мени кичээнгейлиг дыннаңар!— дээн. Ында тургулаан сургуулдар ол дораан шыпшың-на баргылаан.— Бистиң эмнелгевисте бөргүн чаа моол херээжен кижичыдып алды. Аажок өрттенген кижидир. Байдалы кончуг берге, өлүм аңаа кыжанып турар-дыр. Ооң амы-тынын камгалап алырының кара чаңгыс-ла аргазы — ол кижиге өске улустуң кежин ап чыпшырары, ханын алгаш кудар. Силерниң сургуулдардан моол кыска кежин, ханын бээр күзелдиг кижилер бар ирги бе? Кеш ап, кежишкин кылыры ындыг-ла амыр эвес херек болгай.

Владимир Федоровичиниң ол чугаазы училищениң ийиги каадында тургулаан сургуулдарга дораан-на дыңналып, тарай хона берген.

— Эй, уруглар саазындан эккелицер! Ханын, кежин бээр улустарның адын мен бижиптейн!— деп, бир уруг кончуг дүрген чугаалаан.

— Катя, канчаар бодап тур сен? Ханыңны азы кежини бээр сен бе?— деп, ханада чыпшыр чөленип алган турган ийи уругнуң бирээзи эжинден айтырган.

— Кайы хире аарышкылыг боор ыйнаан. Эът-кежим чымырт диди.

— Э-та, сени. Бир дугаар курста өөренип турар болгаш, кежишкин деп чүл дээрзин ам-даа билбес-тир сен ийин. Аарышкылыг эвес кылдыр эм сыкыртып алыр болбас ийикпе.

— Кешти кайыын алырыл ынчаш? Көстүр черден бе азы көзүлбес черден бе?

— Көзүлбес черден албайн, ам кайыын алыр чүвөл. А сен болза чаактан азы хавактан алыр боор деп бодап тур эвес сен ыйнаан, күжүрүм. Кешти дөңмектен алыр. Алган чери билдиртпес боор чүвө болгай.

— Чүвени канчап билир, бо-даа кижичыдыг айыылга тарварлажы берип болур аа. Хай карак чивеш дээр аразында болур чүвө дээн.

— Коммунизм тургузукчузу кижиниң моральдыг дүрүмүнүң бир принциви мындыг ышкажыгай: кижичыдыг кежиге өңнүк, эш, акы-дуңма. Мен ол моол кыска кежимни, ханынны кайтай харам чокка бээр мен.

— Сен кызылынче-ле киир салыптың аа. Че, аттарывысты барып бижидип алыылы — дээш, Катя эжиниң холундан чедипкеш, ыңай-ла болган.

Бөлүк сургуулдар башкылар өрээлинге мурнун былаажып кирип келгеннер.

— Бо-дур, Владимир Федорович, дөртен беш кижини ат бижитти. Ам-даа адын бижидерлер хөй. Училищениң бүгү сургуулдары моол уругга кежиң, ханын бээринге белен — деп, хилиң дег кара, чүгүрүп турар карактарлыг тыва оол чугаалаан.

— Даңзыда ады кирген улус-биле болу бээр ажырбас боор — дигеш, Башкиров саазынны дүре туткаш, кармактап алган.

— Дүргедеп көрүңер, Владимир Федорович — деп, Тываның тараалаң ховуларында четчип бышкан кызыл-тас дег сарыг чаштыг, чаражы кончуг ак-көк карактарлыг уруг аажок далажып чугаалаан.

Республика эмнелгезиниң Ленин кудумчузунда кезип эмнээр салбырының көрүштүг үш каът бажыңы. Ооң ординатор өрээлинде Кызылдың медицина училищезиниң сургуулдары долдур олурупканнар. Оларның кижини бүрүзүнүң арыннарында хөлзээшкин аажок кыптыгып, хайныккан. Таңды-Ууланың кадыр бедик сыннарының аразындан эге бажын алгаш, улуг-улуг тайгаларның, часкам туругларлыг чалымнарның куду чүткүп шурап баткаш, эртинелиг байлак Дус-Дагны кежир аккан Торгалыг хеминиң кирип агып чыдар черинде Убса-Нур аймактың Давс сумузунуң төвүндөн келген моол кыска кежин берип, кезишкин кылдыртыр дээш, оларның ында ээлчежиң турары ол. Училищениң сургуулу Евгений Седых бодунуң өөрүнүң карточкаларын демдеглеп олурган. Узун дурт-сынның, органзымаар, шоолуг чүве ыттавас оол Толя Волков бир дугаарында-ла барып кезишкин столунга чыдып, кежин берген. Ооң соонда кончуг чугаакыр, чолдаксымаар дурт-сынның Лена Төмүр кежин алдырткан. Ооң соонда Сергей Лифанов, Валерий Науменко, Алла Никифорова, Зина Шимит, Анна Жигульская оларның кезишкин кылдыртып каапканын Евгений Седых демдеглеп каапкан. Артканнары дүрген-не дүрген кезишкин столунга барып чыдыптарын четтикпейн манап, улуг тынып каап тургулаан.

Кезишкин өрээлинде чүгле кезер болбаазын херекселдерниң даажы, кезер эмчилерниң ында-хаая чугаалары дыңналыгылаар. Эмчилер кештер алырын дүрген-не доозарын далажып, кезишкинни кончуг аваангыр-шалыпкын чорудуп турганнар. Чүге дээрге бо эмнелгениң бир өрээлинде Нансалманың чүрээниң согары минута бүрүзүндө-ле бергедеп кел чыткан. Эмчилерниң-даа, сургуулдарның-даа күзел-бодалы моол-

кыска дүрген-не дуза чедирип, ооң амы-тынын камгалап алыры турган.

Ординатор өрээлинге медицина училищезиниң сургуулдары Валентина Самдаң, Кара-Сал Чылбак кончуг оожум кирип келгеннер.

— Донорларның аразында бистиң аттарывыс чүге чогул?— деп, ол ийи кыс чаңгыс угда чарыштырып айтырганнар.

— Чүге дээрге силерниң ханыңарның бөлүү ол кыстыындан аңгы болганы ол-дур нийн, кыстар — деп, ында олурган эмчи харыылаан.

— Ынчаарга хан хоржоқ чүве болза, кештеривисти ап көрүңер, оон башка моон черле үнмес бис — деп, Валентина Самдаң дилээн.

— Че, ындыг-дыр, кыстар — дигеш, эмчи оларже оожум хүлүмзүрөөн.

— Женя, бо кыстарның аттарын база данзыга бижип каг — диген.

Кезишкин төнгөн. Студентилер ординатор өрээлиден амдаа үнмээн. Оларның арын-шырайында өөрүшкү, хөлзээшкин долган, аразында хөөрежип тургулаан.

Кезишкин өрээлинде Башкиров баштаан кезер эмчилер ак халаттарын, хопугур бэрттерин кеткилепкен, маскаларлыг, чуга резин хол хаптарлыг, иви бышкаандан даарап кылган чымчак хап идиктер ышкаш уктарын кеткилепкен беле: турганнар. Даштын коридорда идип чоруур терге дугуйлары дүлейзимээр дагжаан соонда, Нансалманы сестралар кирип келгеннер. Аажок улуг сайгылгааннар лампазы аскан столга тергени кожа иткештиң, аарыг кижини кезишкин столунуң кырынга чыттырыпканнар.

— Шупту эки болур, кортпа, Нансал. Аалынга чеде бергеш, бистиң эмнелге ажылдакчыларының байырын кады ажылдап турар эш-өөрүңге, эмчилерге чедирер сен — деп, Владимир Федорович багайтыр моолдап чугаалаан. Шак ол сөстөрни ол девин Эрзинден келген моол дыл билир оолга бижиткеш, шээжилеп алган.

Ак пөс чадып каан тумбочка кырынга кезишкин кылырынга хереглээр бүгү-ле херекселдерни салып каан.

Кезишкин өрээли база ыржым-на барган. Девин сургуулдарның берген кештерин моол кыстың өрттенген черинге чыпшырар кезишкинни эгелээни ол...

IV

Дэндэвлонжидтиң авазы шүглү берген чаактарын куду мөндүңейндир бадып турган карактарының чажын иштинде

хөвөц салып каан, эргижирей берген чычыы тонунун чеци-биле чода тудуп ишкирнип ыглааш чугаалаан:

— Нансалма дүүн кежээ эмнелгеден келгеш, лаа кыпсын алгаштын, хөвөнниг тону-биле хевээр орунга ном номчуп чыткан. Мен удуп калганымны безин билбейн барып-тыр мен. Оттуп кээримге, изиг-демирни долгандыр от-ла чырып ужугуп турар мындыг. Баштай харын чүү мындыг аза-бук, албыс-четкер апарды деп бодааш, корга бердим. Оон «Авай! Авай!»— деп алгыра каапса-ла, Нансал болду. Тура халын келгеш, канчап-канчаарымны-даа аайын тыппайн барган, аңгадай берген тур мен. Үлгүүр баарынга барып чорда, сегирип алгаш: «Олур! Олур, уруум!» деп алгырыпкаш, бүгү-ле күжүм-биле черже олурту идип алдым. Харын-даа өггө суг турганы-ла чаяан болду, ийи кочал сугну хып турган тонунун кырынче саарыптым. Үне маннааш, даштын өгнүн эргининден бакылапкаш: «Ат болду, ха-дунма, дузалажып көрүнер, керним өрттени берди, амы-тынын ап көрүңер!» деп алгырып-ла үндүм. Кожа өглер ишти ол аразында кочалдарга суглар туткулап алган халчып келдилер. Хөвөнниг тонну ушта тырткаш, ооң кырынче сугну саарыптылар. Суму эмчизи Эртинэ база-ла удаткан чок чеде хонуп келди. Нансалманы эмчиге апаргаш, эм сыкыртыптарга медедели кирип келген. Өрттенген черин үстүг эм-биле чагаш, шарып каан. Суму даргазы Шулуун биле Эртинэ эмчи чиик машинага каап алгаш, бо дүне Тываже, Хандагайты эмчизинче чоруткан улус чүвс, сураг-ла-дыр, азы шаа-ла ол ирги бе. Өршээ хайыракан, көк дээр, ай-хүнүм, алдын оран-таңдым — дигеш, кадай оң холун арнынга тейлей туткан.— Совет эмчилер кончуг күштүг, күчү-лүг улус дээн, чараш-чаагай, чаш назынныг кернимниң амы-тынын алзыннар деп чалбарып тейлеп олулар бо-ла-дыр мен ийин, оглум.

Совет эмчилерге эмнедир дээш Хандагайтыже алгаш барганын дыңнааш, Дэндэвлонжидтин ам харын сеткили биче ажып, хөрээ хозаш кылынган. Авазы туруп келгеш, от кыдыында чайырлыг ак донгууда турган, девин эртен хайындырган шайын изиг-демир кырынга салыпкаш, от салыр дей берген.

— Сен, олур, авай. Мен оттулуптайн — дигеш, чүзүн-бүрү өңнүг будуктар-биле угулзалап, каастаан үлгүүр адаанда чыткылаан ыяштарны изиг-демир аксынга салгаш, хүлдү булгап, ында чыткылаан борбак көстерни үрүпкен.

Одун салгаштын демир-орунга сандайланып олурупкаштын, дөрде аптара артында ханада хоолааш аскан хөй чуруктар аразында Нансалма биле кады тырттырган чуруунче кезе кайгааш олурупкан. Кудазы дүшкениниң даартазында кады тырттырган чуруу ол. Оон бээр ам чүглө бир чыл ашкан.

— Совет Эвилелинче баарының эрттирилге бижини кылдыртып алгаш, дүрген-не Нансалманың соонче чоруп көрейи, авай. Оон башка маңаа чаңгыс-даа хүн туруп албас хиредир мен — деп, ол муңгаргай чугаалаан.

— Ам дораан-даа болза аъттан мунгаш хавыт, оглум. Хандагайты-биле бо аразы шоолуг ырак эвес. Бижик кылдыртып турары үр-ле болгай. Кызыгаар шериглеринге чүвснни ужур-чөвүн чугаалаарыңа олар таанда билир ыйнаан.

— Эрттирилге бижик чок черле хоржок, авай. Күрүнениң ыдыктыг кызыгаарын шөлээ-чөпшээрел чокка арта базыл болбас, ынчанмас чүве-дир. Суму даргазы биле Эртинэ эмчи дүрген келирлер болза харын — деп, аажок дүвүрөп чугаалаан.

V

АН-2 аэродром шөлүндөн адырлып үнгөш, Хандагайты суурнуң кырынга көдүрлүп, ужу-кыдыы көзүлбөс хөлбегер көк дээрниң делгеминче чоргаар шымны берген, улам-на бедип бар чораан. Мерге дааның бетни ужунга чорааш, солагай талаже эеп чоруй хенертен чавызаш дээрге, Дэндэвлонжид «көгэ дэңгир» деп чугаалай каапкаш, чанында олурганы, элээн улгады берген, хүрөң торгу додарлыг, хураган кежи тоннуг кижиден туттуна каапкан.

— Ажырбас, ажырбас — деп, мырыңай илдик чокка моолдап чугаалай каапкан.

Дэндэвлонжид олче кайгай каапкаш, ооң ногаан торгу курунче көргөн.

— Кайыын келген силер?

— Дус-Дагдан, «Торгалыг» колхозтуң хойжузу кижини мен. Кызыл хоорайга хурал болур дээн, ынаар бар чор бис — дигеш, ында олурган улусче көргөн.

— Силевни моол кижини деп бодадым ышкажыл.

— Чок, чок тыва кижини мен — дигеш, хүлүмзүрүп каан. Оон ол:— Аал чурттуңар кайда боор?— деп, айтырган.

— Давс сумузунуң Кара-Мод суурдан келдим.

— Чер чуртувус кожа улус-тур бис мон, эш.

Дэндэвлонжид самолётту магадап, ооң иштин аажок кичээңгейлиг топтап көргүлээр-даа. Эзир-куштан артык дүрген ужар, могаар-шылаар деп чүве билбес, болбаазын машинага ооң бир дугаарында-ла олуруп турары ол. Черде чораан кижилер, мал-маган, бажың-балгат дыка биче көстүр болган. Улаатай бетинде орукта Хандагайтыже маңнап кел чораан машинаны безин көөрге, хензиг кара чүве. Мырыңай чаа чанып келген куштар кара шаар болуп дойлуп хөлзээн Успа-Хөлдү, кино көргүзүп хап турары малчыннарның турар черлерин, кур черлер чарган тракторларның даажы дүн-хүн ди-

вейн дицмиреп турар, кадарчыларнын ыры-шоору ындынналган делгем ховуларже карак албайн көрүп чораан.

Баштары куу хорумнарлыг бедик тайганың мырыңай ырак эвес кырынга келген. Кезек-кезек калчан каъттар, калбак эзимнер, кадыр чалымнар соонда чыдып каап эртип тургулаан. Оңгар кара хем чиге соңгу чүкче шөйлүп алгаш, чоруй барган, ол хемниң ол-бо талазында аңнар оъттаар каъттар. Тываның ол кадыр, бедик тайгаларынга, улуг, биче каъттарынга аңнап чоруксаазы дөстүндүрбейн хайныгып келир-даа, самолёт даажындан корткан аңнар кайда маңнажып чорлар ирги кылдыр бодааш, черже аажок дилегзинип көргүлээр-даа. Самолёт адаанда дагларга аңнап чоруксаазы кээп чорза-даа, ооң сеткил-сагыжы, бүгү-ле мага-боду бурунгаар-ла, бурунгаар далажып, эргим, ынак кадайын дүрген-не дүрген көрүксээни кээп чораан. Каш хонук бурунгаар бо тайгаларының калбак эзимнериниң кырын таварты, ооң кайгап магадап чорууру болбаазын техника-биле Нансал база ужудуп эрткен.

Дэндэвлонжид чанында олурган Дус-Даг чурттуг хойжу-же бажын улам-на чоокшуладып чедире бергеш:

— Тыва дыка-ла сайзыраан оран-дыр. Хоорай, суурлар бистиң адаавыста каржып эртип-ле, эртип-ле турар, ховуларда тараа шөлдери чер-чери-биле чаптып алгаш чоруй барган, ында ажылдап, маңнажып турар машина-тракторлар та кайы хире хөй чүве — деп, аңаа ыткыр чугаалаан.

Хойжу ашак хураган кежи тонунуң улуг-хоюн дөңмээниң кырынче даай туткаштың:

— Чүү дээр боор ону, хөөредир-даа чүве чок, дыка-ла хөгжүп олулар улус бис. Тыва тускай күрүне турда, бистиң адаавыста эртип, чыдып каап турар ындыг хөй суурлар турбаан чүве-дир ол. Совет Эвилелинге каттыжып, Советтиг Тыва болган соонда ам ажыл-агый, амыдырал-чуртталга, эртембилиг, культура канчаар-даа аажок сайзырап, арат-түмөн колхозтажып, ында-мында суурлар тургустунуп-ла турар, машина-техника-даа көвүдээн, бараан-сараан-даа элбээн. Мактанып, хөөредип-дга эвес, Тыва ам ССРЭ-ниң болбаазырап сайзыраан черлериниң санынга кирген болдур ийин.

— Оо, кежээ-ле сайзырап, болбаазыраан оран-дыр бо — деп, бажын чайгавышаан чугаалаан.

— Чедип келдивис. Кызыл хоорай бистиң адаавыста бодур — дигеш, хойжу сонгаже көрнү берген.

Дэндэвлонжид артынче хая көрүнгөш, сонгадан бакылаптарга, калбак хемниң ол-бо чарыында бажың-балгат дээрге ана мизирт кылдыр чаптыла берген, чоон, узун-на кара хоолайлардан үнгөн ыштар дээр шаар шөйлүп үнүп тургулаан.

— Кызыл эмнелгезинде Моолдан келген аарыг кижжи бар,

бо аңаа барып ужуражыры ол-дур. Чер билбес кижини эмнелгеге чедирип кагбааже хоржок боор, оолдар!— деп, хойжу ында олурган улуска чугаалаан.

— Чедирип кагбайн канчаар.

— Таксиден келдиртип алгаш, аппарып каар-дыр — диген үннер оон-моон дыңналган.

VI

Самолёт аэродромга хонупкаштың, кезек маңнап чоруй тура дүжүп, моторнуң даажы чоорту оожумнааш, шуут-ла ыттавайн барган. Ужудукчуларның бирээзи эжикти ажыдыпкаш, бичии демир чаданы ооң эргининге ылдырты аза каапкан. «Бо ашактан чыдып калбайн, эмнелгениң кайда турарын, ынаар чүнүң-биле чоруурун моон айтыртып алырдыр» диген бодал-биле Дэндэвлонжид кожа олуруп келгени хойжунуң соон дарый самолёттан үнүп кээрге, чолдаксымаар сынныг, даңдаш думчуктуг аныяк эр чанында турганы хойжуга чедип келгеш:

— Моол Арат Республикадан келдиңер бе?— деп, моолдап айтыра каапканын Дэндэвлонжид дыңнай тыртып каан. Оозу хүлүмзүрээш, тывалап бир-ле чүве чугаалаптарга, аныяк эрнин карактары ам-на ында келген. Ооң чанынга кээп, олче эптиг-ээлдек көргөш:— Экии — диген.

— Экии, экии — дигеш, Дэндэвлонжид олче холун сунган. «Мындыг аныяк оол эртип моол дылды каяа мынчаар арыг чугаалаптар кылдыр өөренип алган төл боор» деп бодаан.

— Совет-Моол найырал ниитилелиниң Тыва салбырының даалгазын ёзугаар силерни уткуп келдим — деп, ол бодун таныштырып чугаалаан.

Чик машинага эдертип чедире бергеш, ооң эжини тырткаш:

— Олуруп көрүңер — диген.

Чолаачының чанынга саадапкан. Кадайының дугайын айтырар дээш аксынга кээп-кээп соксаан. Асфальтылап каан, ийи чарында тарымал ыяштар чыскаалдыр тургулапкан каалама оруктап, шуушкан улуг, биче машиналарның, автобустарның соо-биле чоруу чымчак «Волга» чындыннадыр хииледип олурган. Ооң хөрээниң мурнуу чарында ийи холуң бурунгаар хере көдүргөш, ийи бут кырында турупкан чораан, кылагар чайырлыг, демирден кылган ивини көргөш, Қаргыраа сыннарының сыннары сагышка киргилээр-даа болган.

— Баштай хонар черге азы эмнелгеге баар силер бе?— деп, артында олурганы эр оон айтырган.

— Эмнелгеге баар мен — деп, дүрген-не чугаалай каар

каштын:—Өрттенгеш Моолдан чедип келген кижиге бар чүве ийин, ооң байдалы кандыг ирги, силер чүве билдинер бс?

— Эки чыдар, берге байдалдан уштунган, ам черле ажырбас болган болдур ийин.

Ооң чугаазын дыңнааш, өөрүшкүзү кыптыгып, сактырга, карактары чырыткылаш диген ышкаш болган. Кадайын дүрген-не көөрүн четтикпейн чораан.

Ол-бо чарыында чалым туруглар ышкаш каш каът бажыңнар бэдээн, тарымал ыяштар бүргээн, чүүл-бүрү еңгүр хеп кеткен чоннуң агымы хайныккан, чиик машиналар каржып-солчуп караңнашкан, согун ышкаш хөнү кудумчуну куду хап олура, үш каът бажыңның дужунга тура дүшкен.

— Эмнелге бо-дур — деп, артында олурган эр чугаалаан.

Уран тоолда чүве ышкаш шил хаалгалыг эжикти ажыткаш, үш каът улуг өргээге кирип келирге, эмзиг чыт дораанна думчукка каккан. Демги чугаакыр аныяк эр ону эдертин алгаш, узун, чинге коридорну өрү базыпкан. Ак-ак халаттарлыг кыстар оларның-биле каржып эрткилээн. Коридорнуң ийи талазында хөй эжиктерже көргүлевишаан: «Бо эжиктерниң кайызынче-ле кире бээрге, Хансал ында ирги» диген бодал-биле базып олурган. Мурнунда эжи бир хаалга эжиинге келгеш, доктаап тура дүшкен.

— Эмчилер мында. Оларга баштай ужуражыр силер — дигеш, хаалганы ажыткаш, ооң мурнап кирерин чалаан. Кирип келирге, стол артында ак халаттыг, допурук ак бөрттүг, аныяк орус кижиге олурган. Кады келгени эр ол эмчиге бир-ле чүве чугаалаан соонда олудундан тура халып келгеш, олче холун сунмушаан, ооң арнынче кайгааш, ак пөс шывыгыг диванче холу-биле айтып, аңаа олурарын чалаан.

Ол-ла үеде эмнелгениң ийиги каадынга, Хансалманың чыдар өрээлинге медицина училищезиниң сургуулдары, Эрзин чурттуг ийи уруг олурган. Боттарының училищезиниң дугайын, кандыг-кандыг эртемнерни өөренип турарын, училищедө Совет Социалисттиг улуг күрүнениң элээн каш нацияларының оолдар, кыстары чаңгыс өг-бүлениң уруг-дарыы ышкаш быжыг найыралдыг өөренип, ойнап-хөгөп турарын чугаалап берип олурганнар. Ол ийи уруг Хансалмага кежин база бергенер. Тумбочка кырында чагаалар, телеграммалар чыткылаан. Олар Тываның янзы-бүрү булуңнарындан келгилээн. Хансалманың берге айыылдан адырлып, ам черле ажырбас апарганын солуннардан номчуп, радиодан дыңнааш, хөлчөк өөрүп турарын, каң кадык болуп экиририниң изиг күзелдерин ол чагааларда, телеграммаларда илдеткилээн. Оларда бижиттингилээн сөстөр бүрүзү-ле изиг ханы ынакшылтын, эки-чаагай күзелдерниң чылыг-чырык сөстери-биле бижиттингилээн. Чагааларны, телеграммаларны очулдуруп бээрге,

Нансалманың карактарындан чаштар бүлдеңейнип келгеш, ооң кыдыгларын хаажылаан кыдырыктарга доктаап шыда-
вайн-даа, чаактарны куду чүгүржүп баткылай берген.

— Совет кижилерниң мындыг эриг баарлыг, сагыш чо-
вангыр сеткил-сагыжын чүнүн-биле магадап деңнээр боор.
Меңээ кежин, ханын берген сургуулдарга, амы-тыным камга-
лап алган эмчилерге өөрүп четтиргенимни илередип чугаа-
лаптар сөстөрни черле тыппас кижидир мен. Чүү дээр ону,
дөргүл-төрелимден-даа артык дуза чедирдилер. Силер бүгү-
дээни кажан кезээде уттурум чок — дигеш, уругларже кара-
сарыг карактары-биле эргелелдиг, ээлдек-чымчак көрүнгөн.

Уругларның бирээзи эжинче көрүнгөш:

— Бурундаа хүн, Кызылдың кайы школаларының чүвөл,
тос, он класстарының өөреникчилери бо эживиске ханын, ке-
жин бээр күзелин илередип турарын школа директору теле-
фоннап келди деп, Владимир Федорович дүүн бистиң груп-
пага чугаалап турар чораан.

— Кайы ам база кеш чыпшырышкыны кылыр дээни
ол бэ?

— Ам черле ажырбас, эки сегип чыдарын оларга дыңнат-
кан-дыр.

— Эмчилер, сестралар-биле чугаалажырынга болганчок-
ла хереглеттине бээр сөстөрни орус дыл кырынга очулдуруп
бижип бээрин дүүн бистен дилээн болгай силер, Нансал —
дигеш, уругларның бирээзи сумказын ажыткаштын, кылын
ном уштуп эккелген. — Бо болза моол-орус сөстөрниң слова-
ры-дыр. Бистиң курстун сургуулдары мону сеңээ белек кыл-
дыр чорутту — деп чугаалааштын туруп келгеш, Нансалма-
же ону сунган.

Оозу ийи холдап хүлээп алгаш, даштында бижип каан
«Моол словарь» деп бижээн сөстөрни ыткыр номчуй каап-
каш, уругларже өөрүшкүлүг хүлүмзүрөөн. Кылын картын
ажыдыптарга, ооң иштики талазында ак черде мынчаар моол-
дап бижип каан болган: «Нансалмага бистиң мөңге-быжыг
найыралывыстың бичии белекчигежи кылдыр бо словарьны
медицина училищезиниң 2-ги курузунуң сургуулдары ба-
раалгаттывыс. 1962 чылдың апрель 25, Кызыл хоорай».

Ооң адаанда курстун бүгү сургуулдарының аттарын сал-
гылап каан.

— Улуу-биле четтирдим, эргим өңүктөрүм Училищениң
сургуулдарынга өөрүп четтиргенимни, мээң чүлдү-чүрээмниң
ханызындан чедирген изиг байырымны дамчыдар силер.
Шуптунарның өөредилгелерге, чуртталгаңарга кайгамчык эки
чедиишкиннерни күзедим. Улуг Ленин башкынын дылын бо
словарь меңээ өөредир, мээң башкым болур — деп чугаа-
лааш, словарьны хөрээниң дужунга чыпшыр тудуп алган.

Нансалмага орус сөстөрнү моол дылга очулдуруп бээрин ол ийи уруг дүүн-не аразында дугуржуп чугаалашкан чүведир. Ол сөстөрнү очулдуруп бижип олурда өөрү уругларның бирээзи тура:

— Бир аай аңаа моол-орус словарьдан тып бээр-дир — диген.

Ол саналды өске уруглар база-ла деткип, оон дораан-на моол-орус словарь сураглап, хоорай кезип чорупканнар. Кызылдың бүгү ном садыгларын кезээш, тып чадашканнар. Оон Пушкин аттыг библиотекага кээрге, ында чаңгыс экземпляр словарь бар болган. Ону түр када бижидип алгаш, училищеге келгештиң, Нансалманың эмчилер, сестралар-биле чугаалажырынга болганчок-ла хереглеттине бээр сөстөрнү дүжүрүп бижип эгелээннер. Борта кыдырааш ишти сөстү бөлүк уруглар кежээни эрттир кончуг билдингир, тода кылдыр элчип-селчип тургаш бижип келгеннер. Өске оолдар, уруглар моол кыска ам кандыг дузаны чедириптерин бодап турганнар.

Уруглар үнүп чоруткаш, дыка үр болбаанда, хаалга ажытына берген. Нансалма номчуп чыткан словарьның арнын оожум хаап кааш, эжикче көрнү кааптарга, Дэндэвлонжид ак халат кедип алган бо кирип олурган. Карактарынга бүзүрвээн-даа чүве ышкаш улам-на хере көрүпкен.

Оозу оожум үн-биле:

— Нансал — диген.

Бирээзи:

— Дендэв! — деп, ыткыр чугаалай каапкаш, шенектери-биле дөжекке даянмышаан, бедик сыртыктан бажын ковай-тып олурган.

— Чыт, чыт, Нансал — дигеш, оон карактарындан чаштар бүлденейнип келген. Оон ол эргелелдиг көрүп хүлүмзүргеш, орун баарында сандайга олуруп алган. Бирээзи база-ла карактарының чаштарын чотпушаан, өөрүшкү долган арыншырайы Дус-Дагның кырынга эртен харап үнүп келир чакы хүн дег чырый берген.

Даартазында Дэндэвлонжид «Шын» солун редакциязынга чедип келгеш, совет кижилерниң чаагай сеткилинге, бодап-сактып ханмас дузазынга кайгамчык өөрээнин чүлдү-чүрээниң ханызындан чугаалгаш, кызыгаар чок өөрүшкү-маңнайлыын илереткен, шүлүктеп бижээн чагааны боду номчааш, ону солунга үндүрерин дилзэн.

Каш хонук эрткенде оон шүлүктеп бижээн чагаазының тыва дылга очулгазы «Шынның» арнынга көстүп келген. Моол өңнүктүн шүлүү бо-дур:

Узун даглар баарында,
Улуг-Хемниң эрийн дургаар

Чапты берген Кызылдын
Чаагай эки сесерлинде,
Ачын-даа, дузанын-даа
Адап четпес өнүктөргө
Байырывыс, өөрүшкүвүс
Бараалгатпас аргавыс чок.

Ада оглу хөөкүй мээң
Аажок ынаам — Нансал эжим
Алдын болган амызындан
Адырлыр деп барган турда,
Аарыг биле өлүмнү-даа
Ажып тиилээн эмчилерге,
Ханын, кезин харам чокка
Хайырлапкан дунмаларга
Ханы сеткил өөрүшкүзүн
Қанчап черле сөглөвөс боор.
Магалыг-ла оран-дыр бо.
Мактап ханмас эки чон-дур.
Аргалыг-ла чүвө болза,
Ала караам ыйылдырзин,
Он адыр салааларым
Онаалдырзын белек кылдыр
Өргүпсө-даа четпес ышкаш —
Өөрүшкүвүс мындыг улуг.
Ачы-дуза хавыяалыг
Акы-дунма силерлернин
Магаданчыг ажылыңар,
Маадырлыг дүрзүңер-даа
Мосл оран чуртувуска
Моон-даа ыңай алдаржызын.
Аас-кежик, чуртталгаңар,
Авыралдыг адыңар-даа
Ам-даа улам өктөрезин,
Алыс чүрээм йөрээп туру.

Чайның бир-ле кааң аяс хуннеринде Кызыл аэропортунга кижини-даа эмжежок болган. Мөңгүннелчек өднүг, ӛзулуг-ла улуг ужар бажыңнар ЛИ-2, ИЛ-14-тер, Тываның бүгү булуңнарынга чорбас, барбас чери чок АН-2-лер соңнуг, мурнууг ужуп үнүп, кээп хонуп турганнар.

Аэропорттуң пассажирлер дыштанып олурап бажыңынын мурнуу чарында хевис чадып каан чүвө ышкаш хөлбөң шыкта хөй-ле кижилер бөлдүнчү берген тургулаан. Каа-Хем кыдыында ногаан ортулук-биле өңнөш ногаан торгу тоннуг, хүрөң дордум курлуг Джап Нансалма дал ортузунда. оон чанында Владимир Федорович Башкиров болгаш кезип эм-

нээр эмнелгениң чамдык сестралары, фельдшерлери, артыкы одуругда Кызылдың медицина училищезиниң бөлүк сургуулдары тургулап алган чурукка тырттырткан турганнар.

— Дыңнаңар! Дыңнаңар!— деп, дикторнуң өткүт үнү радиодан чаңгыланып үнген соонда Өвүрже ужуп чоруур кижилерниң самолётка барып олуарын чарлапкан. Холдарында чемоданнар, чүү-хөө туткулаан пассажирлер перронче даштыг чорупканнар.

— Силерни кажан-даа утпас мен. Силерге үргүлчү чагаадан чорудуп турар мен. Байырлыг менди-чаагай. Ажыл-амыдыралыңарга, өөредилгелерге кайгамчык улуг чедишкиннер күзедим — деп, Нансалма орустап чугаалааш, кызыл шокар аржыылын бажын ажыр бедик чайып, самолётче кирип турган пассажирлерниң соонче проводник кыска үдеттирип алгаш чорупкан.

1962 чыл. Кара-Туруг — Хандагайты — Кызыл.

Иргит БАДРА

УЖУДУКЧУ КИДИСПЕЙ

(Документальдыг тоожудан эгелер)

ХИ

Ынчаарда Тывага чүгле шериг чериниң эвес, өске-даа албан организация черлериниң харысалгалыг ажылдакчылары чүгле хүндүскү шактарда эвес, а кежээ база орайга чедир ажылдаар турган.

Кидиспей штабтың секретары кижини болганда, штаб ажылдакчылары ажылдап турда, ол база кады ажылдаар турган.

Бир-ле кежээ Кидиспей штабка ажылдап олурда, командир-комиссар өрээлинден үнүп келгеш:

— Кидиспей, бээр келем!— дигеш, дедир кире берген.

Кел дээр — кедилиг, бар дээр — багай дижир болгай, чүге кел дээри ол ирги, — деп, боданы-боданы, Кидиспей командир-комиссарның эжинче кире сала:

— Эжим командир-комиссар! Силерниң кел дээниңер ёзугаар секретарь Кидиспей чедип келдим — дээш, шпорлуг ийи-биле ийи будун кыңгырт кылдыр тепкен.

Думчуунуң аксында бичии сал арттырып алган, алдын диштиг, шилгедээк ак шырайлыг кижини. Полктуң командир-комиссары ол.

— Лапшың-биле силер ийи соңгаар Оренбург хоорайга ужал чүүл школазынга барып өөренир-дир силер. Намның Төп Комитединден болгаш Чазак черинден силерни чорударын чөпшээрээн чүве. Эртенден эгелеп бир ай шөлээ алгаш, ол доостурга, чоруур апаар-дыр силер. Каяа шөлээлээр силер, оозун боттарыңар билиңер.

— Дыңнадым, эжим командир-комиссар!

— Че, ол-ла, даарта бухгалтерия черинден акша-мөңгүден алгаш, дыштанып эгелей бээр силер.

— Билдингир-дир, чоруп болур ирги бе, эжим командир-комиссар?

— Ийе, чорувут.

Кидиспей орта өөрээш, эжиктен кылаштап үне бергенин безин билбээн. Ажылдаар черинге келгеш олурарга, черле олуртунмас.

Кидиспей оон салып баткаш, хоорайда бажыңыңга келир

ге, эжим Хунан-Бора демги бир-ле ак шырайлыг уруг-биле хөөрөшкен, шайлаан олурган.

— Кижиге сеткил-чүрээ хайныгып, ана тын албайн халын турда, силер ийи анаа тайбың, шайлап, хөөрежип оран, кандыг амыр эштер боор силер?— деп, Кидиспейниң өөрүшкүзү арнында мырыңай-ла илдең чугаалаттыңган.

— Че харын, сени кандыг солун чүве чугаалап кээр чүве ирги деп-ле манап олур бис.

— Солун чүве чү боор, даартадан эгелеп шөлээлээр болдум.

— Херек-даа ам бүткен ышкаш чүл але?

Демги буянныг хевирлиг, оожум, ак уруг Кидиспейже арай-ла хүлүмзүрөөн шырайы-биле көрүңгеш:

— Каяа шөлээлээр силер?— диген.

— Чамдызын аалымга, чамдызын маңаа эрттиргеш, чоруур мен ыйнаан.

Ак уругнуң чүрөөнче бир чүве чым кылыпкан ышкаш, Кидиспейже дүргөн көрүңгеш:

— Чоруур че?— диген.

— Ийе, сонгаар сургуулга барып, өөренир кижиге-дир мен.

— Чүү чүвеге?

— Оозу ам дээрде билдинмес чүве-дир. Шериг кижиден ындыг дорт айтырыг салбас чоор.

— Ха-а, магалын аа, арта сонгаарга барып сургуулдаар. Мен бо Кызылга мыя сестра сургуулун доозуп алын дээримге, сеткил-сагыжымга өске чү-даа кирбейн тур. Мону доозуп албайн, өскээр доора будулуп алгаш чана бээр чүве болза, кижиниң ава-ачазы та чү дээр чүве ыйнаан, дадайым ыңай.

— О-о, кайын ажырап, дуңмай, чаңгыс ок-биле ийи койгун адып алып диген ышкаш, чүведен чедип апкай-ла — деп Хунан-Бора баштактанган.

— Ча, мен-не хоржок мен, хоржок мен даадым—дигеш, ак уруг ак-ак диштерин чайынналдыр каттырып олурган.

Хунан-Бора Кидиспей-биле демги уругну оон ыңай уламанна чоокшуладыксаары аажок. Ынчалза-даа Кидиспей арай ыядыычал кижиге, арны изип каап-ла олурган.

— Ча, эштер, кинолаар бис бе?

— Че, харын, чоруулуңар че.

— Мен бо кежээ хирезинде кинолап шыдавастыр мен. Чүге дээрге девин даргам 9 шакта ажылдаар черге келир сен дээн чүве. Ам шагым чедер дей бээди. Силер ийи бөгүн кинолаңар, а даарта суббота-ла болгай, үжелээ кады көөр бис — дээш, Хунан-Бора чоруурунга белеткени берген.

— Ча ындыг-дыр, даарта силер бисти кыжырдыңар халак! Ыяап-ла даарта үжелээ кады кино көөр бис шүве, акым!

— Ийе-ийе, харын даарта кады кино көөр бис. Чүгле үжелээ эвес, а дөртөлээ-даа кады көргөй-ле бис.

— Ийе-ийе, шын-шын, акым, мен арай чазыптым. Шупту кады көөр бис.

Кидиспей душтуу кыс-биле кинолап чоруй барган. А Хунан-Бора ажылдаар черинге баргаш, даргазы-биле мырыңай 12 шакка чедир ажылдааш:

— Дарга! Мен маңа ажылдаандан бээр ам чыл ажа бээдим. Даартадан эгелеп меңээ шөлээден берип көрүңер. Шеригде эжим база даартадан эгелеп шөлээлээр-дир. Бут-даваным багай кижини мен, ол эжим-биле кады аал-чуртумга баргаш кээп көрөйн — деп дилээн.

Даргазы чөпшээреп каан. Көгүжер ийи эрлер ам амырааннар.

Каа-Хем өрү одаар ыяш белеткеп турган Лапшың база чедип келген. Үш эр Тесче шөлээлеп чоруткаш, он шаа хонгаш-ла дагын эеп келгенчер.

Кидиспейниң өнүктүрүлгө эңмежок. Ооң соңгаар сургуулдап чоруур дээнин дыңнаан эштери хүннүң аңаа кээп ужуражыр.

Ужар чүүл сургуулунга бир-ле дугаар баар деп айтырыгың солуну кымга-даа кедергей-ле бооп турган.

Лапшың дээрге Балгазын ындында Арыг-Бажы чурттуг, Доскаарбан деп кижиниң оглу. Ол Доскаарбанны шаанда ак орустар өлүрүп каан. Лапшың мырыңай чажындан өскүс өскөн. Узун чиңгежек сынныг, кургаг куу-сарыг шырайлыг, кырлаң думчуктуг, диштери арай орзагар, арай аргаан ак эр.

Ол база хөй чугаа домак чок, Кидиспей ышкыш кижини, орус дылды ынчаарда-ла эки билир турган.

— Сен канчап орус дылга мындыг эки өөренип алган кижини боор сен? Мен дээрге бо талазы-биле көңгүс көк инек кижини-дир мен. Мындаа ажыл-агый эргелекчизи Хайтикинден чигир алыр дээш баргаш, чадашкан-дыр мен — деп, Хунан-Бора чугаалаан.

— Мен бо-ла Арыг-Бажының орус оолдары-биле ойнап өскөн-не болгай мен.

— Бо кижини дээрге бисти дөгереветисти-даа халаачыкка сандып чип шыдаар кижини. Мен база орус дыл билбес-ле болгай мен, та канчап өөренип кижини мен ыйнаан — деп, Кидиспей өөрүңгө чугаалап турган.

— Ийи кижиниң бирээзи-ле дыл билир болганда ажырбас болгай аан.

— Ындыг-ындыг, бис дыл талазы-биле ажырбас бис.

Кидиспей биле Лапшың ийи шеригден эдилеп турган чүүлдерин берипкен. Штаб ол ийи кижээ чап-чаа идик-хепти үндүрүп берген. Ам чүү боор, чоруптар, бо-ла.

Штабтың дужаалы үнген. Акша-мөңгүн база алдынган. Ынчаарда Саянның автомашина оруу эки эвес. Автомашиналар ховар чоруур. Агаар транспорту чок. Автомашиналарның хөй кезии коржааның бараанын сөөртүр, алдын уургайлар баштаар чериниң чүьктерин сөөртүр турган. Ол ышкаш чорумалдарга автобус база чок турган.

Ам даарта чоруур. Штаб чери алдын үлетпүрүнүң баштаар чери-биле чугаалашкаш, моон Саян ажыр алдын сөөртүр бир машинага ийи шериг кижичи чоруй баарын чугаалашып каан.

Кежээ Кидиспейниң бичии бажыңыга хамык-ла эштери сыңышпааже чыгылып келген. Демги ак уруг база эштерлиг чедип келген...

Даарта хүндүскүнүң 10 шакта, штаб чанынга, алдын чүдүргөн чүьк машиназы чедип келгеш турупкан.

Кидиспей биле Лапшың ийи хамык командирлери-биле, эштери-биле хол тутчуп байырлашкаш, машина кырында куу хааржактарга барып сандайландыр өлурупканнар.

— Байырлыг! Орук-суур менди-чаагай!

— Байырлыг-байырлыг!

Чүьк машиназы Улуг-Хемни паромнап кешкеш, Саян уунче хөөмейлеп чоруп каан. Кидиспей биле Лапшың ийи холдарын бараан үзүлгүже көдүрүп чоруй, баалык ажа бергенер.

— Эр-хейлер-дир эвес бе, болар. Ам чүү боор, үш-дөрт чыл болгаш, ужудукчулар бооп келгеш, Саян, Таңдының арыг агаарынга ойнаар эрлер-ле-дир — дижиң, өөрү хол чайып туруп калганнар.

...Өөредилге-даа эгелээн. Ында кандыг-даа национал-сөөк улустардан келген кижилер бар.

Кидиспейге өөредилге дыл-домак талазы-биле бергедээр боор деп бодааны ышкаш болбаан. Чүге дээрге ооң эжи Лапшың орус дылды эки билир болгаш, эжинге дузалажып четтигип турган.

Бо кижичи боду өөрөнмишаан, меңээ дузалаар дээш база хөй шак ажыглаар, бергедээр кижичи-дир бо — деп Кидиспей эжинге сагыш човап турган. Ынчангаш ол чүвелер аттарынга словарь тургузуп эгелээн. Чүге дээрге чүве аттары дыка билдинмес. Ол ышкаш хевирлер талазы-биле чурулгаларны база кылып эгелээн. Шак ынчап тургаш, эжиниң артык чүктээшкинини хүн келир тудум-на чингедип эгелээн.

Ынчангаш, сөөлзүреди Кидиспей:

— Шала-була билир чүвени билип, доктаадып алырындан, эге-ле билбес, дыңнаваан чүвени билип, доктаадып алыры белең боор чүве-дир — дээр апарган.

Оренбургтуң школазы ёзулуг-ла интернационалдыг шко-

ла. Ол хөй кижилерниң аразында Кидиспейден дора орус дыт билир кижилер база бар.

Ленинниң төрөөн дылын билир чорук интернационалчы, революсчу бүрүзүнүң сорулгазы — деп орта өөренип турган орус эвес курсант бүрүзү ындыг лозунг турган.

Өөредилге шулуудай бээри билек-ле:

— Кидиспей дээрге чүве ады доктаадырының мастери кижиги — деп, башкылары болгаш курсантылар-даа чугаалажыр апарганнар.

Ай хуусаалыг карантин эрткен. Бир-ле хүн кичээл соонда школа начальниги Кидиспей биле Лапшыңны келдирип алгаш;

— Силер чүвени дыңнап, билеп турар-ла болгай силер. Даштыкы буржуазтыг чурттарның чүзүн-баазын арынның бижикчилери ол-бо черлерге чимзенип чоруп тургаш, бистиң чуртувусту нүгүлдээр, бактаар-ла чүве тыппастар болгай. Артында «ССРЭ өске чурттарның шериг ажылдакчыларын белеткеп турар»-даа дижиб-ле турарлар. Өске талазында ТАР-биле МАР шериг кадрларны бистиң чуртувуска белеткевейн, каяа белеткээрил? Оон туржук херек апарза, бистиң шеригвис, бистиң бо школавыстың эзирлери, ийи улустуң керээзин ёзугаар барып камгалажыр-даа апаар-ла болгай. Мынчангаш даштыкы агентилерге белен чемиш бербес төлээде, силер сургуул дооскуже, төрөөн аттарыңарны өскертип болзуңарза эки боор — диген.

— Мен черимге-ле Лавров деп орус аттыг кижиги мен ийин — деп, Лапшың дораан харыылаан.

— Мен ындыг ат чок-ла кижиги болгай мен, чү деп алза эки чоор? — дээш, Кидиспей эжинче көргөн.

— Эжин чүү дидир?

— Орус адым чок ийин — дидир.

— Түр када чүвени хамаан ийикпе, бир-ле орус аттаң адай тыртып албазыкпа. Василий деп алза кандыг боор — деп, начальник сүмелээн.

Ынчангаш ийи эр ам Лавров, Василий болганнар.

— Кижиниң төрөөн ат, фамилиязын өскертип турар деп эпчок чүве бодай бербейн көрүнер, силерге мен чүвениң үжур-чөвүн ак сеткилим-биле чугаалап олур мен. Өөредилгелер доозупкаш, эрги аттарыңарны катап эдилей-ле бергей силер.

— Бистер эпчоксунардан чаа аттарывыска өөрүп олур бис.

— Чамдык кижилер кылаштап бар чорда, соондан, кижиги чаа адын адап кыйгырарга, демги адын утгупкан, хая-даа көрүнемес кылаштап чоруй баар чүүлдер бар болгулаар чүве. Силер чаа аттарыңарны утпайн көөр силер.

Василий биле Лавров ийи удавайн-на школаның дээрэ өөредилгелиг курсантыларының санынга кире бергеннер. Бир чыл эрткен соонда Кидиспей орус дылды эжи-биле дөмей билир апарган.

Кидиспей техника кезектерин эки өөрөнгөн. Қажан уждуушкунга практика эгелей бергенде, ол техникага дыка бүзүрөп, чоргаарланыр апарган.

Өөредилге доостур чоокшулаан тудум-на, эжи бодап турарга, Кидиспей бот башкарлып билиринче илейти-ле чүткүлдүг бооп келген. Практиктиг уждуушкун үезинде бердинген онаалгаларны ажыр, хажыдыр уждуптар. Ол дугайында башкылардан каш удаа сагындырыг алган.

— Сен практиктиг уждуушкунга чер хемчээн хөлүн эрттир ажыра бээр-дир сен. Техниканы канчап билир, эжим. Берген онаалганы-ла күүседип турарга, практика четчир эвес чүве бе? — деп, эжи чугаалаарга, — Совет техникага бүзүрөвейн чү чүвеге бүзүрээр боор — деп каар.

Башкыларындан:

— Василий! Сээң бо хондуруушкунуң эмин эрттир кадырдыр. Машина хөрээ ол хире кадырдан өрү көдүрлүп четтикпейн барза, черге ок кадалдыр үзер-ле болгай — дээрге, ону база хүлээксевес:

— Бистиң чуртувус кадыр-кашпал, бо чер ышкаш мындыг оргу чер чок боор улус бис. Борта мындыг практиканы кылып албайн, орта баргаш, каяа практика кылып алыр боор — дээр.

Бир-ле катап Кидиспей, Лапшың оларның курузу дайыңчы практиктиг уждуушкун кылып апарган.

— Че, бо дээрге кым кайы хире өөренип турарыл, ниити школаның-даа өөредилге шынары чүү хирел дээрзин хынап көөр дээн шыңгыы көрүлдө болдур эвес бе. Борта шыырак билиин көргүзүпкен эр бо школаны эки доозуп үнериниң демдээ деп бил, кызып көрээли!

— Мен база ынчаар бодап тур мен. Берген онаалгазын шың күүседип каарга ол-ла ыйнаан бо. Чижек-хемчээн ажыра берзе хоржок ыйнаан — деп, Лапшың эжиниң демги изиди ужда бээр чүвезин сагындыра аарак чугаалаан.

— Ол-даа ындыг — дигеш, Кидиспей улуг тынгаш, хүлүмзүрөөн.

Ол практиктиг уждуушкун бир неделя иштинде үргүлчүлээр журулуг. Курс взвод-взвод аайы-биле чыскаалыккан. Лапшың Кидиспейден арай узун болгаш чыскаал үезинде взводтуң үстүнге баар. А ниити курста оларның взводунуң турар чери ийи дугаар.

Курсант агаарга кандыг-кандыг чүүлдер кылырын баш бурунгаар дыңнадып каан турган. Ында сүрээденчиг элээн-не бергелер бар.

Курс чыскаалы-биле аэродромче чорупкан. Кижн бүрүзү бодунуң мурнунда дайынчы онаалганы-ла бодап чораан.

Кидиспейниң ээлчээ келген.

— Дыка чоргаарланмай, таптыг ужудуп көр, сен шыдаар-ла болгай сен — деп, командири чагып турган.

Кидиспей күүседир даалгазын катаптап дыңнап алгаш, бичии, чиик, өөредилге самолёдунга барып олуруп алган. Ужудуп үнериниң медээзин берипкен. Ол-ла черинден шоолуг ырады чүгүртпейн-даа, агаарже сыыгайындыр ужудуп үне берген.

— Кедереди салгылай бээр кижн болдур ийин бо, ам канчаар болду — деп, командири чугаалаттынып турган.

Кидиспей агаарга бүгү сорулгаларын тергийн эки кылып дооскаш, хондурарда кончуг бедиктен дорт баткаш, дораан хондура каапкан.

Ол практиктиг өөредилгениң түңнелинде Кидиспей даалганы шын күүсеткени, техниканы билири, шакты шын ажыглааны дээш дужаал-биле байыр чедириншкини алган.

Чаңгыс шиигирлиг эрлер арткан хонуктарында турганна бүгү күжү-биле өөренип турган. Өөредилге программаны доозулган. Ам чүгле техниктиг шылгалда арткан.

«Дораан доозуп чанар апардывыс. Өөредилге түңнели эки. Аалымче мону дамчыдып көр. Бис 15 хире хонуктан, Москва таварты Кызылга чеде бээр бис» — деп, Кидиспей Кызылда Хунан-Боразынче чагаа бижээн.

Оренбургтуң кырынга сөөлгү ужудуушкуннуң хүнү. Ол хүн та чеже кижн сургуул доозуп турары билдинмес.

Өөредилге ам шуут доозулган. Кижн бүрүзүнүң арнында өөрүшкү чайнап турар. Харын-даа бүзүренич эвес ышкаш кылдыр сагындырар.

Ол кежээ клубка түңнел кежээ болган. Доозукчуларга документилерин берипкен.

— Кежээге чүве чугаалаар сен дидир, чүден эгелээр чоор — деп, Кидиспей эжинге чугаалаан.

— Хөй чүве чүнү чугаалаар боор, бисти бо хире аас-кежинге кым чедиргенил? Аңаа өөрүп четтиргенивисти илгерейлээр-ле ыйнаан сен.

— Ол шын-дыр.

Школаның улуг клувунга улус долдур олурупкан.

— Василий биле Лавров менче! — деп, школа начальниги ниити залга тура кый деп имнээн.

Курсантылар чеде бээрге, «Мээң-биле кады!» — дигеш, хурал президиумунче эдэртип аппаратан.

Түңнел илеткелге тергийн өөренигнерни хөйү-биле мактап, тыва ийи курсантыга байыр чедирип чугаалаан.

Оон Кидиспейге сөс берген. Кидиспей ол школага өөре-

нип эгелээрде эжинге хелемечиледип турган болза, ам боду холда бижип алган чүве безин чок, орус дылга байыр чедирип чүве чугаалаар болганы ол.

Азияның төвүндө, бичии тыва улустан бир-ле дугаар ужар чүүл школазын доозуп, ортумак эртем чедип алыр арганы берген Совет чазакка болгаш Оренбургтуң ужар чүүл школазынга өөрүп четтиргенин илергейлээрге, клуб ишти сыңышпас адыш часкаашкыны болуп турган.

Ол кежээ тыва курсантылар ам лейтенантылар апарган, хөй эш-өөрү-биле хөглөп хөөрежип кежээлээн.

Ооң даартазында хүндүскүнүң 1 шакта ужудукчуларны школаның начальниги баштады бөлүк эштери демир-орук вокзалынга Москваже үдээннер.

— Эргим эштер Василий болгаш Лавров! Оренбургтуң ужар чүүл школазының курсантылары силерни бөгүн доостургаш, төрөөн чуртунче үдеп турар-дыр бис. Ынчангаш силерге ажыл-херекке болгаш амыдыралга улуг чедиишкиннерни күзевишаан, кандыг-даа үеде өөрөнгөн школаңарны утпазыңарны күзөп тур бис — деп, школаның начальниги оолдарны кускактааш ошкаан.

— Байырлыг, Оренбург!

XVI

Ужудукчулар полктун кезектерин ажылдадып тургаш, аэродром шөлүн аштадыпкан. Қыжын бичии самолёттарның моторун чылыдып алыр бажыңны база тудуп дооскан. Ам чүгле сонгаартан самолёттар келирин манаар болган.

Чаа доозуп келген ужудукчулар дужаал, хүлээлгелерин эдилей берген.

— Мен биске ажылдаар ажыл мындыг дүрген болу бээр боор деп бодаваан мен. Совет чазак дузалаар депкен соонда ол-ла болгай. Ам харысалга дээрге бисте болган-дыр. Бистен негеп турары-даа чөп-ле болгай — деп, Лапшың эжинге чугаалааш, оон-даа ханы чүве бодаан ышкаш кезек олурган.

— Техниктер чедип келзе, бисте ам бергедээр чүү боор, шыдапкы дег оолдардан хүлээп алгаш, программа ёзугаар өөредип эгелээй-ле бис. Ужудулга дээрге анаа практиктиг ажыл-дыр. Ам сен оон ыңай чүнү бодап олур сен?— деп, Кидиспей эжинден айтырган.

— Ийе, харын мен база шак-ла ынчаар билип тур мен. Бис ам эң харысалгалыг эрге-дужаалды-даа хүлээп алды-выс. Ынчалза-даа бис ам-даа чоғум-на ажыл деп ажылче ханылап кирген эвес бис, чүгле белеткел-дир бо. Ажылды холга шыңгы албааже хоржок. Бо белеткел ажылының хүнеринде сээң чамдык айтырыгларны шийтпирлээриң дыка

чымчак-тыр. Негелдени кымдан-даа улгаттырбааже хоржок дигеш, Лапшың эжинче дидим көргөн.

Тывага ужудулганы боттандыраарыңга дузалаары-биле ужудукчу техниктер болгаш «У-2» дээр маркалыг бичии самолёттар сонгаартан чедип келген.

Тыва чурту бойдус талазы-биле кайгамчыктыг-ла чараш. Оон найысылалы, Азияның төп чүрээ — Кызыл. Кызылдың кудумчузунга тургаш-ла Саян, Тандының меңги баштыг бедик тайгаларын магадап көрүп турар. Ол мөңгүн баштыг бедик сыннарның ынды артында-даа, бетни баарында-даа Тываның кожуун, сумулары чурттап турар.

Тывага агаар харылзаазы чок турар шагда ол ырак, узак районнар — Тожу, Тере-Хөл, Мөңгүн-Тайга-биле кандыг-бир онза таварылгада харылзаажыры берге турган.

Тываның самолёттары чедип келген. Ам ырак-узак черлерге кандыг-даа таварылгада дүрген дузаны чедирип шыдаар апарган дижир чугаа-домактар кымга-даа чылыг, өөрүнчүг апарган.

Кажан самолёттар чурт иштинге ужуп эгелээни-биле деңге Тывага радио станциялары база төрүттүне берген.

Кидиспей биле Лапшыңның бир дугааргы ужудуушкуну бөгүң эгелээр дээн деп, чугаа Кызыл хоорайның чурттакчыларыңа бир-ле хүн дыңналы берген. Олар Тываның бир дугаар ужудукчулары болганда оларның агаарга ужударын көрүксээн кижилер-ле хөй турган.

Кидиспей биле Лапшың ийи агаарже ужудуп үндү-ле деп полктун штавындан ТАРЭ ТК-че дыңнадыпкан. Чүгле ТАРЭ ТК-ның эвес, өске-даа албан, организация черлеринин улуг, биче ажылдакчылары даштыгаа үңгеш:

— Күжүр эрлерни, кайыын көстүп кээрлер ирги?— дижип, самолёттуң ужуп үнүп келир черинден карак албайн кайгап турганнар.

Аэропортта самолёттар моторлары дыка-ла дыңзыг хирилээш, үзүктели хонуп чорда, бир самолёт агаарже дыка шалыпкын көдүрлүп үне берген. Ол самолёт хем эдerti элээн өскөп бар чоруй эггеш, хоорай кырыңа четкелек чорда, бирээзи база көдүрлүп үне берген.

ТАР Биче хурал Президиумунун кежигүнү Шалык Кижиңир-оол ужудукчуларже көргөш:

-- Саян-Тандының чаа төрүттүңген эрес эзирлеринге байыр!-- деп холдарын өрү көдүрүп алган хөөрөп турган.

Ол дээрге Танды, Саянның агаарыңче тыва кижиниң бир-ле дугаар ужудуп үне бергени ол. Ынчангаш найысылалдың бүгү чону ол хүннү байырлал ышкаш көрүп турганнар.

ЧҮГЛҮГ ЧҮРЕК

Николай Шойдакович оттуп келгеш, арнынче хөмүрлүп келген ак-чоорганын ажа шелипкеш, шыгаай аарак соңгаже көргөн. Шаараш көжеге өттүр дээрниц чөөн хаязы бүлүрерип орган. Ынаар, сонга ындында, кушкаштар-даа мыжыражыр. Аяар өндөйип олургаш, шулу көк, анай дег, арай тайыс таартып алган бажын аай-дедир авыраңнадыр суйбагылааш, кидис улдунуг пөс майыктаажын бут баштап иле тыртын алгаш, соңгага кээп, көзенекти ажыда идипкен. Чылыг, соок агаар каккылашкаш, бырлаңайндыр чиргилчинней берген. Тандаш думчуунун танактарын дарбаңнаткылап, сериин, шыксымаар агаарны хөрек долдур тынып, чолдаксымаар сыны-биле чииги дегет эгли каап, сула шимчээшкиннер кылгылаан. Кырган чүстөр чымырт-даа, кызырт-даа дээр Ишкээр, дашкаар улуг тынгылааш, чүрээниц дужунга холун салып, шичиттинген-даа. Чүректің согуу дески, мага-бот чиик, шыңганнар чырылыычал болган. Ол шаандаң-на хензиг яла ужун бүгү бурууну бодунче чууй каар чаңныг чораан. Ынчангаш ам чалыы шаанда кадыын хайыралавайн, чүнүң-даа өйүн эрттиргилептер чораанынга хараадап, база-ла бодунга чарбыттыңган.

Ындыкы өрээлде кады-кырааны удувушаан. Оозун оттурбас дээш буг баштап, чанында бичий орунда удуп чыткан оглунуң оглу бирги-классчы Славазынга чеде берген. Ооң бышкан яблок дег бопугур хүрең чаагын чыттай тыртып алгаш, суксуну хана берген чүве дег, көөрү арай хирелиг саргыл карактары-биле имиртиң өрээл иштин таалап көргөн. Карааның уу ном шкавының чанында улуг бижик столунга барып доктааган. Ооң кырынга эрги хөм сумка-биле кожа чыйы каап каан өөреникчилер кыдырааштары бо-ла чыткылаар турган. Олар ам чок.

Эге класстар башкызы Николай Шойдаковичини эрткен чазын кадынының ужунда пенсияже үдээн. Чай билдиртпейн эрте берген, ынчанмыже шала күскээр, сарыг бүрү өйүндө, школазын чоктап пат болган. Сентябрь эгезинде бир дүне

улаарап, башкылап тура хонган чери-даа бар. Октябрь адакталып чорда, ам харын куюмнаары чадыгып, ада-иелерге лекция-даа бижип алган. Аңаа бичии уругларның сеткил-сагыжын өөрүшкү бодгаш эки хөөн үргүлчү чырыткылап чоруур, чүрээ чүглүг ышкаш кыннып, хей-аъттыг чоруур, аалга-даа, школага-даа бүгү чүве ынчаар таарышкан турарынче хөй кичээнгей углап, эрткен оруундан дириг чижектер-даа шүүп алгылаан.

Ортумак эртемниг, пенсияда кырганның ажылы кымга хектигил деп чигзинзе-даа, «чаңгыс баш эки, ийи — оон артык» дижири дег, оозун бөгүн школа директорунга ыяап номчудар бодап алган. Чорук аяны-биле школаны сонуургаар, Славаның кичээлинге олуржур. Алыс хол-даяң эвес болганда, директор Алексей Даваевиче дорт базып кирер хүнү планнап алган. Чоокта көрүшкен эвес, бодунуң чиңгине өөреникчизинге дужары черле солун. Ол директорлап чайын чаа келген.

Суурда бүгү аныяк өскенниң хөй кезии ооң өөреникчизи чораанын Николай Шойдакович бир катап санап орган. Эмнелге салбырының улуг эмчизи Светлана Дензиновна «кырган башкым» дээш аажок, ооң бажыңынга бо-ла чүгүрүп кээр.

— Уруувус, Светавыс, келди, Долгар Маадыровна. Изиг шайың белен бе?— дээш-ле Николай Шойдакович кадайын хөлзеди бээр.— Берген эминге дыка-ла чогузуп тур мен, кызым. Сээң сүмөң эдергеш, көңгүс кадыкшыдым. Аңга бажында дижи хеглип калган эрги ээриил дег, божуннааш чүрек болгай. Ам серт-даа дивес-тир. Сий-хаала, ол эвес болза башкылавышаан орбас бе!

Николай Шойдакович оон бут баштап аяар чылбырткаш, паштаныр өрээлге кээп, эртенги ижин тудуп кирипкен...

Азаап каан болгаш Славазын эртежик оттуруж алган. Оглу чунуп, арнын чоттунуп турда, ооң таңдаш думчуундан бодунуң омур-дүрзүзүнүң салгал дамчып келген онзагай демдээн билип, мынчаар бодап орган: «Ийет, бистер дөмей болбайн, кымнар дөмейлежирил? Чүгле чаңгыс карышкак бар: мээң чаш назыным сээңиинден чөрүшкек. Сеңээ магалык-ладыр, оглум,— шупту чүве белен. Хоор чонун, колхозунуңу, өзүп келген садигиңни, өөренип турар школаңны безин көрем — кайы хире кайгамчык-тыр. Төк дүшкен олчаан дандыла белен чүвени көрүп, анаа чаңчыгып, эригип өзүп ор сен. Сеңээ ол бүгү эртине-байлак анаа-ла бүдүп чаяаттыңган ышкаш сагындырбазын дээш өгбө-төөгүн бистер сагыш човаар эргелиг бис. Чуртталгавыс деривис-биле холбаалыг, бүгү-ле бүдүрүп каан иживис биске аажок көскү болгаш хайыралдыг. Силерниң, бичилерниң, ава-ачаңар бистерге ынааңар-

ны билир бис. Бистерге чүгле төрүп, азырап каан дээш эвес, бо бүгү бар чүвени бүдүрүп тургускан, «далайга дамды не-мере» дижири ышкаш, үлүүн кирип чораан дээш ынак силер деп билип чоруур бис. Улугларга «удур көөр, улуг тынар аргажок» ынакшыл деп чүве ол-дур ийин. Ындыг шын ынакшылды чаалап алыр дизе, эки өөренир херек. Ону школаң сенээ бо хүннерде-ле угаадып турар деп бил».

Хензиг-ле чүвени коптарлап, хөрлээлей бодангаш олурун бээр чаңныг болгаш оозундан чардыгып аар дээш, Славазы-биле чугаалажы берген.

— Че, оглум, чемнени шаап ал, школаңче дөгөрнир өй чоокшулап ор. Кырган-ачаң мурнунга чут болбайн көөр сен көрөм. Кичээлге харыыңны бажыңга кээп сайгарар бис.

— Сайгарар деп чүү боор, кырган-ачай?

— Оок, мындыг сонуургак болгай сен аан. Ол сөстү канчаар тайылбырлаза эки чоор? Чижээ, эдилээр эттиң-даа эки, багын сайгарып тургаш билип алыр: андара-дүндере тудар, адырып, эптеп, хынаар. Сээң кичээлге харыыңны база шинчилеп көөр бис — эки бе, багай бе дээрим ол-дур ийин.

— Кырган-ачай, сен башкыларның башкызы сен бе? Зоя Хереловна ынча дээр чорду.

— Ийе, оглум. Сээң башкың Зоя Хереловна, директорун Алексей Давааевич суглар мээң өөреникчилерим чораан.

— Ийиги класстың башкызы Карамая Оюновна база бе?

— Чок, ол мээң-биле чажыт, кырган башкы-дыр. Кады эки болгаш башкылап чоруур.

Слава кырган-авазының стаканда кудуп берген шайынче честек-кат хандызы каап, булгап, боданып ора айтырган:

— Сен башкылар башкызы кижичүгө директорлаvas сен?

Николай Шойдакович каттыра каапкаш, сонгаже көрүп, кудумчуда эртип чыткан колхозтуң эрги ЗИЛ-инче айыткаш, чугаалаан:

— Чүү-даа чүве кырыыр. Бо машинаны безин көрөм — кырган. Ону чаа машиналар солуп, ырак оруктарже аар чүьктүг чоруп турар. Ол ышкаш, кырган-ачаң мен база кырып, эмненип, дыштанып оرار. А аныяктар — оглу-кызы ажылдап турар.

Славазы чемненип, школаже дөгөрнүп апкан. Башкы би-жик столунга келгеш, дүрүп белеткеп каан лекциязын ап чыткаш, директорну сактып кээр кадында, сагыжыңга бир эпчок чүве караш кылынган: «Алеша, чайдан бээр канчап душпаан улус боор бис? — деп ол боданган. — Пенсиялап дээрге «хөлү эртип, хөлчүү соолган» дээни ол эвес-ле болгай. Ынчаар херексешпейн чоруурувуска кайын тааржыр. Мындаа чаа башкылар хүнүңге мени чоп чалавадын, күжүрүм? Манап чөгел төттүм, сураг болдуң. Че, сенээ, аныяк кижиге,

эш-хуунун эскетчок ышкындырыы дээш өршээп болбайн аан. Бирээден дөрткө чедир өөредип каанымдан бээр элээн үр-апарып-тыр. Ынчалза-даа өөрүң оолдар-биле бол-ла чокшуптар, чеди өкпөң дөгденейнип, мээң холумдан ушта чүткүп турган шаанны чарт хевээр сактып ор мен. Ам дээди эртемени директор болгандыр сен. Өске-даа чүве канчаар, кырган башкыңның бижээн лекциязын таптыг сайгарып бээр сен».

Лекциязын күскү тонунга кармактап алгаш, Славазын эдерткеш, школаже базылкан. Он-он чылда таптап келген таныш оруу-даа, солун күстүң чурумалы-даа кырган башкыңның хөңнүн сергедип келген.

Тарымал ыяштан дүшкөн бүрүлөр хар хыраа апарган бут адаанда чымчаңайнып чыткылаан. Күскү чаъс соонда кургап четтикпээн шык черни кара-дондак хайыра чок чыыра тудуп алган. Ынчангаш чер дамырландыр чарылгылай бергилээн. Хүн чөөн сындан харап келгеш, дүннүң когурум соогунга шундалаткаш, көжүй берген оът-ыяшче арай кыйгас хоюг сарыг херели-биле хүлүмзүрүп көрүп келген.

— Кырган-ачай, мен чүнү бодап чоруур деп мен, тып көрем — деп, Славазы хенертен тывызыктай каапкан.

— Чүнү боор, «дөрт», «беш»-ле ыйнаан.

— Чоок. Дүрген хар чаар болза деп бодап чор мен. Чунгуулаар-ла болгай!

— Ол база-ла шын. Бо чер безин ону күзеп чыдар-дыр, хөөкүйнү көрем, чарлы бергилээн. Шуглак херек болгай. Чер хар чоорганын эжингеш, кыштадыр дыштанып, күжүн чыып алыр. Час келир-ле, база катап кижиге бараан бооп кириптер, мындыг эгээртинмес үүжелиг амытан-дыр ийин, оглум — деп, Николай Шойдакович айтырыгны ажыглап, черни тоолчудуп, диригжидип чугаалаан.

— Үүжелиг деп чүү боор, кырган-ачай?— деп, Славазы улам шымныккан.

— Поок, кижини байысаар мындыг сонургак төл болгай. Черниң шыгжамыры дээрим ол-дур. Тараа, оът-ыяш, хамык байлакты чер биске шыгжап берип турар.

— Кырган-ачай, бистиң класста чүгле мен «бештеп» тур мен. Өске оолдар «дөрт», «үш», чамдыкта «ийи» алыр...

— Ээ, Славка, мен-че мен дээрге кайын боор! Чүгле бодун бодавас, өөрүн бодаар, оларга сагыш човаар болгай. Мен дугайты шуптуңдарны «бештезин» деп күзээр мен. Ол дугайын бажыңга кээринге чедир чугаалажыр бис — деп, Николай Шойдакович школанын эжик тепкиштеринге кээп, идиин аштап тура чугаалаан.

Зоя Хереловна кичээлин шору эрттирген. Арай-ла бүгү аргаларның дөгөрезин чаңгыс кичээлге сыңыраарын оралдашкаш, шагы четпейн барган. Ынчанмыже кичээл Николай

Шойдаковичиниң сагыжыңга чедип, уткалы-биле, эртем, дуржулга талазы-биле бир бүдүн көстүп, амгы үениң нарын негелделеринге дүгжүп турар болган.

Николай Шойдакович уруглар класстан үнүп чапсарлай бээрге, Зоя Хереловнаның чаныңга кээп, ооң арай дүвүрээң карактарыңче көрүп хүлүмзүрээш, чугаалаан:

— Эки-дир, Зоя. Кедизи барып ёзулуг башкы болуруңга бүзүрээр мен. Амдызыңда шоолуг эвес четпестер бар-дыр. Эң-не үнелээр чүвем — кичээлиңге уругларның кижиге бүрү-зүнүң бодунуң күжүңге бүзүрелдиг артканы, кошкактар бе-зин ооң-биле чүгленип ап үндүлөр. Оозун бодаарга, уруглар-ның сеткил-сагыжының ханызыңче орукту тып бар чыдар-дыр сен. Башкы кижиге ол эң чугула. Славаның өөрөдилге-зин көөр деп келген мен. Ынчалза-даа кичээл дугайын ыт-тавас аргам чок.

— Кичээлимге олуржуп, сүмө бергениңер дээш өөрүп чет-тирдим, Николай Шойдакович! Силерге быжыг кадыкшылды, бүгү-ле экини күзедим. Ам-даа кээп туруңар — деп, Зоя Хереловна кырган башкызыңче бүзүрел-биле көргөн.

Класстан үнүп орда, эңир чылгы өөреникчилери ооң кел-генин баш удур билип алган бо дозуп, үглөп келгеннер.

— Байырлалда отряд чыыжыңга Николай Шойдаковичи-ни чалаар деп планнаан бис — деп, отряд даргазы Кара-кыс бо халып келген.

— Четтирдим, Кара! Ыяап-ла кээр мен. Силерни сакты бээр кижиге мен, эрестерим — деп, Николай Шойдакович уругларын, чалгыны-биле төлүн хопталаан куш ышкаш, бө-ле-хаара куспактагылааш, чергележиң алган коридорну дур-гаар базып орган. Уруглар оон адырлыр хөөн чок, арыннары чырык-чырык.

Делгем өрээлдиң талыгыр дөрүндө столда Алексей Да-ваевич чүвө бижип орган. Ол мендиге харыылап кааш, саазыңче доңгайган. Николай Шойдакович идик шымны дү-жүп турар улуг өртектиг хевис чадыг кыры-биле базып-ла, базып-ла орган — сактырга ыраа кончуг ышкаш. Столга тулдур базып келгеш, холун сунган.

— Экии, башкы. Олуруңар... Че, башкы чүү дугайлыг чоорлап чор ирги? — деп, директор айтырган.

Кичээлге олурушканын чугаалап, Зоя Хереловнаны хууда билген хирези-биле мактай тыртып кааш, школаның арыы кончуг, шимелдези үеге дүүшкөк-тир деп көргөн-билгенин чу-гаалап орган. Ооң кадында Алексей Даваевич база-ла би-життинген, кулаанда кум уруп алган дег, дүште чок орган. Билбээченеп-даа, херекке албайн-даа ораы билдинмес. Өөреникчилерниң арыг кеттингенин, шоваалаң, хөглүүн, бир класстың чалап турарын чугаалаар бодап ора тырттылып, ой-та дүшкен. «Бо-даа чугаалажып бүтпээн, кижиге тоовас кижиге

эвеспе азы чай чок ажылдыг кижиге дужамык апардым бе, бичии манагалзаар бе» кылдыр бодап орган.

— Шыдавыже тутчуп-ла тур мен. Шуптузун чаартыр, эде кылыр. Эде кылырындан чаа чүве кылганы дээрe деп чугаа бар. Мындыг үүлеге онааштым.

Өрээл ишти ыржым-на барган.

— Чаартылга дээрге бистиң хоойлуvus, оруувус-ла болгай. «Шаг шаа-биле турбас» деп, ада-өгбе чугаалап чорду. Хөгжүлдeвис шапкыны кайгамчык — озал, доскут кижилер хая көрнүр безин чай тыппас, шак санай септенип-селиттинип чорбааже хоржок болгай — деп, Николай Шойдакович директорга ушкашкан-даа, угааткан-даа аянный домактанган.

— Биезги дег чүве кайда боор — деп, директор ам столунуң хааржаан үженип ора чугаалаан.— Кижилерни безин чаартыр ужурга таваржып тур мен. Келир чылын биске колдуунда дээди эртемниг аныяк башкылар ажылдаар. Кибернетика, космос, атом дээш үе-шаг сыр өскерлип турар. Удавас эрги чүведен соргак-даа артпас.

— Чөп-чөп — деп, Николай Шойдакович, эргиниң эртинезин үнелээр, арттырып аар деп өөредигни директорнуң уттуп оарын билип, иштинде шыжыгып орза-даа, болгаанып, дорт чөрчүй бербейн орган. Бирде карманында лекциязындаа суйбаар. «Эртемниг улуска мооң херээ чүл? Кижилерни чаарткаш, кырганнарны канчаптар дээн ирги?» деп бодап келгеш, айтырган:— Демги Карамаа Оюновна башкывыс кандыг ажылдап тур ирги?

— Хөөкүйнү бактап-даа, мактап-даа шыдавас мен. Ажыы-биле чугаалаарга, шаптыланганы кончуг-дур.

— Канчап ындыг чоор! Билиин чогуур өйүндө бедидип келген кижиге болгай — деп, Николай Шойдакович кайгай берген.— Кырган-даа болза, кызымаа хөл алдаан кижиге болгай.

Директор, «мээн-биле чоп чөрүп ор, моозу» дээнзиг, Николай Шойдаковичке чидиди көргеш, билээниң ишти талазында шагын кулаанга дагай туткулааш, сандайындан туруп келген.

— Че, башкы, мен далажы бердим. Кичээлим бар... Байырлыг!

— Буруудатпайн көрүнер, силерге шаптыктаптым ышкаш — дээш, Николай Шойдакович директорнуң холун туда каапкаш, дегийт-ле эжикче углаан.

— Биске ада-иелер хүннүң-не кээп турар, чаңчыгып калган бис, башкы. Аалчы бооп кээп туруңар харын — деп, директор арай эпчоксуна берген аянный ыттаан.

Башкы хевис чадыгның ужунга кээп хая көрүңгеш, Алексей Давааевичиниң, ажылда кижиниң хөңнүн үрөвезин орал-

дажып, хомудалын чажырып, хүлүмзүрээш көк бажын бичии мөгөш кылгын.

«Хий-хаала, бээр чүге кирип келдим — деп, Николай Шойдакович эжикти аяр хаап чыда боданган.— Үш-ле ай иштинде шуптузун чаартыпканы ол ышкажыл? Эде кылыр мен, кижилер чаартыр мен деп чүңүл? Бисти он-он чылда чүнү кылып келген деп бодаар сен?»

Ол ужуражылга бажыңыга киргиже-ле сагыжындан үнмээн. Шоолуг-даа онза чүве болбаан ышкаш, ол хиреде чырыдып турза-даа, чылыг бербес күскү хүн караа дег, сеткилди шырындыгырып кээр болган.

— Чорук бүтпеди — деп, Николай Шойдакович лекциязын столче шыгжап чыда, кадайыңга чугаалаан.— Директор-биле таарышпадым. Кандыг аайлыг төл боор? Доң ыяш дег кагылчак, чүве чугаалаарда «мен-не мен» деп орат.

Долгар Маадыровна хомудаан кижини часкарар, болчур дээш холунда аргыын столче октай каапкаш, ынаар өрээлден бичии саазын эккеп сунган:

— Кол агроном Дозураш чорааш барды. Дүжүт ажаалдазы доозулганыңга тураскааткан аныяктар кежээзинче сени чалап турар улус-тур.

— Дозураш база мээң өөреникчим болгай — дээш башкы улуг тынып, сандайже аары кончуг олура дүшкен.

— Ам ынаар база маңнаар сен. Бичии-даа дыш чок кандыг кижиде дээрил сени. Өөреникчим, өөреникчим-не дээр болгай сен. Чогум чүнү кылып каан сен, чоп кижиде көрбөс чүвөл, Николай Шойдакович? — деп, Долгар Маадыровнаның үнүндө чеме аяны дыңналган.

— Кежээге кады баар бис харын — деп, Николай Шойдакович чөптөп чугаалаан.— Бичии дыштанып алайын. Чугаалай кааптар каш сөс шыя тыртып аар болгай. Чүнү кылып каанымны аңаа-ла чугаалай бээр мен. Дыңнаар, көөр сен.

— Көрүп чүнү көөрүл? Дозураштың ажылы чогум ажыл ол-дур. Чазын тарып каар, күзүн дүжүдүн көөр, ажаар...

Башкы кижиде ажылының «дүжүдүн» дораан эвес-даа болза, көрүп чоруур чүве. Өөреникчилериниң ажылындан, амыдыралындан, аажызындан көрүп ап чоруур. Чуртталга нарын болгай. Амыдыралдың бүгү эки, багы чүгле башкылардан хамаарышпазы билдингир. Ындыг-даа болза мен хуумда өөреникчилеримге чоргаарланып чоруур мен.

— Чоргаарланып-даа, хомудап-даа дивес сен бе — деп, кадайы ам эвилең чугаалааш, столда аргыын катап ап алган.

— Хомудал ийи-чаңгыс-ла таварышкылаар-дыр. Ол хиреде кижиниң иштинге кирер, өйүп чоруур. Хөй нуурузунда чоргаарал, идегел кижини кагбас. Аныяктарның чамдыызы

ажылга чоорту хөнүгөр. Чамдыктарының билии тулган. Ол хиреде боттарын шоолуг билбези-биле «аскап» чоруурлар. Ам-даа миннип, дадыгарлар. А хойжу оолдарымны, саанчы кыстарымны көргөш-ле шуут бүзүрээр-дир мен. Берге болгаш харысалгалыг ажил-дыр. Оларның шудургузу, амыдырылга топтуу кижиге аажок көскү боор-дур. Чамдыктары ышкынып, тайза-даа, дегийт оваарныр, кара шору, ажылындан белең салдыкпас, саргы-ла! Ындазында келдилиң, бүдүштүү оон-на илдең. Ындыгларга кижиге бүзүрээр, оон ам чоргааравас аргажок...

— Че-че, болзун. Ам мени башкылап эгелээриң ол бе?— деп, кадайы оожум каттыргылаан.— Сен оларны хензиг чажындан башкылап чордуң. Сен дээш мынчаар саймаарап орар эвестер. Уттуптарлар ыйнаан.

— Па! Ол чүү дээриң ол, күжүрүм?— дээш, Николай Шойдакович сандайындан тургаш, диванга барып, угулзалыг шокар сыртыын үш-дөрт улай хөөредир алагадап алгаш, ынаар хажыылап бар чыда чугаалаан:— Утпаан дээр мен! Кандыг-даа төл чажында чаптанчыг деп, ие кижиге билир ужурлуг сен. Оларымны чүгле өөредип, кижизидип эвес, харын чаптап, сеткилимге эргеледип чораан мен. Оларның кижиге бүрүзү чүрээм дамчып эрткен ышкыш боорга, ындым ол-дур. Ынчангаштың чүрээм чолдуг. Чүрээм чүглүг... Ээ, Долгар Маадыровна, лекциямның кезиин бо кежээ аныктарга чугаалап бээйн, өске чартыын ада-иелерге, артканын өөреникчилерге чедиштирейн. Кандыг деп бодаар сен?

— Ынчал харын, шыгжап чыткаш чоорул.

Кум кыннып аар дээн хирезинде бажынга хөй бодаалдар киргеш талаар болган. Столунга кээп арыг саазыннар алгаш олурупкан. «Ийе, чалааныңар дээш четтирдим, ажы-төлүм. Дүжүт дугайында чугаа хөй уткалыг. Ажылдап чоруур кижиге бүрүзү ижиниң дүжүдүн көрүп, үнелеп чоруур. Оон-биле бот-бодувустуң, күрүнестиниң мурнунга харысалгалыг бис»— деп, Николай Шойдакович бодангаш, алдын хыралыг көстүүн кеткеш, демир-үжүүн тудуп алган.

Долгар Маадыровна аргыын кедээр салгаш, илирни изидип, чорукка кедер хевин базып эгелээн.

Александр ТАМБЫ-СЮРЮН

СОЛААННАРНЫ ТУТКАНЫ

Өвүр чарыктан шериг чыып чорааш, Мишке Ондар аалынга хүн даг бажынга олура бергенде чедип келген. Ол суксаанын хандыр шай-даа, аштаанын хандыр чөм-даа ижип, чивээлекте, ал соондан ийи аъттыг кижиге хап келгеш, өгже-даа кирбсйн кыйгырганнар:

— А Мишке! Олур сен бе? Доп-дораан Кара-Суг бажынче чаштына бер! Сени тудуп алыр дээш, үш солаан келген, Аллын-Херел хүндүнүң аалында олур. Ону сөглээр дээш келдивис — дишкеннер.

Мишке чүгле даңза, хавын алгаш, үне халып кээрге, аъттыг кижилер Ондар Былдый-оол биле Куулар Бады-Шири болган.

— Солааннарны тударын бодап көрүнер. Дириг үндүрүп болбас! Ол дугайын Боралга акым, Сайын-оол сугларга чугаалаар силер, оолдар!— дээш, Мишке кыйыг иштинче чүгле шимеш-ле дээн. Демгилери үш солаанның чедип келгенин болгаш Мишкениң чагыын Боралаага дыңнаткаш, Сайын-оолга сөс чедирери-биле дедир хапканнар.

Мишке ажыт кире берген сөөлүндө, ооң аякта кудуп каап шайы безин сооваанда үш солаан Мугур-Дөргүннү куду шапкылашпышаан келгеш, ооң өөнүң эжинин селемези-биле бирээзи ажа октапкаш:

— Өгдө кым бар? Мишке бар, мында үнер-ле!— деп кыйгырган. Мишкениң кадайы Ондар Шоваа өгдөн үне халып келгеш: «Мишке чок, Өвүр ажа берген» деп кортканындан эдээниң адаа сириңейнип харыылаан.

— Ах! Сен мегелеп тур, кадай. Мегелээр болза, боо садыр-ла — дээш үш солгаанның бирээзи дүже халааш, өгже кире бергеш, чүөктү бузуп, дөжек адаан бакылааш, дедир үнүп келгеш, аъттаныпкан. Олар аразында орустажып туруп-туруп:

— Мишке кайдал? Сөгле!— дээш демги-ле солаан селемези-биле дап берип келирге, Шоваа арнын дуй туткаш, ыглапкан. Солаан селемезин дедир бадырып келгеш:— Боралаа өг кайда?— деп айтырган.

— Бо, дөө өг ол-дур — дээш, элээн озалааш өгнү айтып берген. Солааннар ол өгже чорупканнар.

Шоваа өөнүң эжин шарып кааш, өске аалдарже дезип чоруптар бодаан. Ынчалза-даа имир дүжүп, караңгылай бергенде, өгде үш чаш уругларын каапкаш кай баар боор, дедир кире берген.

Үш солаан какпышаан келгеш, аъттарын эжик кастыынга өг курунга баглап кааш, кирип келирге, Боралаа кижилер келди деп эскерер-даа хире эвес, дөрде баспактанып олуруп алган, баг ууштаан олурган. Үш солаанның баштыңы Узун-Макшим Боралааның ийи эктинден туткаш, силгип-силгип ойтур идипкеш, ооң соонда тывалаар солаан Мөдүрүкчүзүн хелемечиледип алгаш, байысаап-ла эгелээн:

— Сен, чүү тоор чок, аа! Солааннар келген билир бе? Сен балам Мишке кайда? Сөглээр чок болза, ланчыы сенде салыр. Че, сөглээр!

— Оо! Мээң караам көзүлбес! Кым келгенин билбедим. Мээң дунмам Мишке Өвүрже душтап чоруткан. Сен кым сен? Макшим сен бе? Ыдындан танып ор мен. Силер келген эки-дир оо! Бисте таакпы чок, сен билир. Эртен силерге хөй алгы, дук, саржаг садар бис. Сен чүге хорадаар, анаа чугаалажыр херек!— деп, Боралаа серте чок харыылаан.

— Ох! Согур Боралаа! Чү сен мегелээр. Мишке бистин хөй бараан алган эвес бе ол! Мишке келир, бис өлүрер. Мишке кайдал, силер бараан алган бе? Шын чугаалаар, че!— деп, хелемечи уламчылап айтырган.

— Чок-чоок! Мен мегелевес, Макшим. Бис сени таныыр. Сээң барааның албаан бис. Мишке кайнаар-даа барбаан, ол Өвүрде. Маңаа хонуп алыңар. Эът чиир, шай ижер, арага чиир эвеспе ол. Силерниц аъттарыңарны мен мында бичин оолдарга оъткартып каар мен, ажырбас бе, кандыгыл, Макшим?— деп, Боралаа кажар аян-биле чугаалаан.

— Ча, ындыг болза, бис хонар. Багай болбас аа? Мында партизаннар хөй бар, бис дыңнаан. Олар кайда? Сен билир бе?— деп, хелемечи айтырган.

— Мен согур кижини кайнаар-даа баар чок, чүнү-даа билбес, улус меңээ чүве сөглээр эвес. Мында партизаннар чок— деп, Боралаа сөзүн орусчудуп харыылаан.

Үш солаан дыка үр чугаалашкаш:

— Че, Боралаа! Сен кижилер тывар-ла. Ол аът кадарар херек — дээш, селемелериң, бооларын чүъкке чөлөп кааш, ам мурнукузу чок, оожургай бергеннер.

Боралааның кадайы Ондар Долзуңмаа үш ак солаанга хөнекке шайны, дүлген эътти ширээ кырынга салгаш:

— Чемнениңер, дээргилер — дээш, баарыңга олуруп алган. Үш солаан шаанга киир чугаалашкаш, «Ажырбас, ижер-

дир» деп чугаалашканы ол боор он, ооң соонда шайны-даа, эътти-даа ижип, чип эгелээннер.

Боралаа аъттар манаар кижилер тып эккээри-биле бичии уруу Докпакты чедип алгаш үнүпкен. Солааннар чемненмишаан, аразында чугаалажып каап, хире-хире болгаш өг дүндүүндөн өрү боолап каап олурганнар. Аалдарның ыттары үзүктел чок ээрип тургулаан. Долзунмаа боонун кижии кулаанга уюкталган даажындан, дарының күгүрзүг чыдындан хөңнү булганып, «ой, өршээ, дадайым» деп алгырыпкаш, үнер дээрге-ле, ону солааннар үндүрбейн олурганнар.

Ол аразында Боралаа партизаннарның чажыт дуржулга кылыр өө — улуг честези Кыссыг сугга баарга, Сайын-оол, Чанзак-оол, Бады-Шири олар чедип келген олурганнар. Олар орта ак солааннарны эртен тудар дугайында допчу чугааны кылган. Сайын-оол Былдый-оол биле Бады-Ширини эдертип алгаш, солааннарга дораан чеде бээр кылдыр дугурушкаш, Боралаа өөнге дедир чедип келген.

— Эх, Боралаа! Сен чүге читкен? Бис шай чиир, а аъттар чиир чок, канчаар?— деп, хелемечи айтырган.

— Мен ырак өг чордум. Ийи оол, бир багай ашак келир. Олар аъттарны оъткарар, ажырбас. Силер арага ижер-ле, дыштаныр херек — дээш, Боралаа улуг көгээржик арага эккелгеш, шаажан аякка куткаш, баштыңчы солаанга туткан. Ак солаан аякты-даа тутпайн:

— Сен баштай чиир, хоран чок аа?— деп, тывалаар солаанны дамчыштыр чугаалаан.

— Чаа, ындыг-дыр. Сава ээзин танывас, мен баштай ижиптейн — дээш, Боралаа ижипкеш, база катап куткаш сунган. Ол аякты алгаш, солаан өөрүнге бир-ле чүве чугаалааш ижипкен. Өскелери база-ла ижипкеннер. Ооң соонда Боралаа көгээржин оларга ап берген. Демгилери көгээрни чайтыладыр чайгагылааш, сө-ле каттыржып кааннар. Ол душта Сайын-оол ийи оол эдертип алган, өгже кирип келген. Хелемечи олургаш:

— Силер чүү херек. Кайда чораан, ашак?— деп айтырган.

— Мен силерниң аъттарыңарны ажаар, бо кожай кел дээн чүве — дээш, Боралааже айыткаш, бажын согаш кылгаш бараалгаан.

— Ча-ча, эки-дир. Эзерлер мында өгге салыр. Эртен эрте келир, аъттар ышкынар чок, билген, ашак? — деп, хелемечи уламчылаан.

— Билдим, дээргилер, бис аъттар оскунмас, ыяк ажаар бис — дээш, оолдарже дүрген-не чоруулуңар дээн уткалыг имнепкеш, Сайын-оол кортук кижии болуп, үне халаан. Солааннарның бирээзи «Бо ядараан соят, бир-ле пага-дыр ол» дээш, Боралааже көргөн.

Сайын-оол үш солаанның аъттарының бирээзин боду, ийизин Былдый-оол биле Бады-Шириге чавыдактадыл алгаш, аалдан ырап, бир-ле ханы чоога иштинге келгеш:

— Қайда сен, оол?— деп аяр кый дээрге,—Мында мен— дээш, хараган аразындан бир кижии тура халып келген. Ону Куулар Чөкпек-тир деп Былдый-оол танып каан. Сайын-оол аъттан дүже халааш, аьдының дынын Чөкпекке тутсуп берип тура чугаалаан:

— Силер үжээлээн бо солааннарның аъттарын мунгулап алгаш, Шокар-Баазаң, Чалзап, Мандараа, Баян-оол, Сүрүң-мей оларга кончуг дүрген Қыссыг ашак сугга дуюкаа чедип келиңер деп сөстен чедириңер. Эртең даң адып, улус хөлзей бээрге, аъттарны эккээр силер — дээрге, Былдый-оол, Бады-Шири, Чөкпек олар саадаан-даа чүве чок дораан хапканнар.

Сайын-оол өөнге эскет чок чедип келгеш, Чанзак-оол, Дунук ашак суглар-биле сүмелешкеш:

— Эртең сыгыр даң бажында алгы-кеш, дүк-таагы, саржаг чүведен туткулап алгаш, эр, херээжен дивейн Боралааның өөнүң чанынга чедип келиңер деп сөстен чедириңер — дээш, чоок кавы аалдарже бичии оолдар салгылапкаш, боду келдирткен мөгелерин манап олурган.

Даң адар чоокшулай бергенде, Шокар-Баазаң, Чалзап суглар четкилеп келгеннер. Олар ол-ла дораан ак солааннарны канчаар тударының дугайын чугаалажы шаап алганнар. Солааннар турбаанда-ла баргаш, Макшимнің аьдын Куулар Чанзак-оол, ийи дугаарының аьдын Шокар-Баазаң, үш дугаарының аьдын Чалзап тус-тус эзертээш, узун-дыннарыңдан тудуп алган манап турар. Ооң соонда солааннар аъттаныр дээш эзеңгилеринден тепкеш, көдүрлүп чыдырда, боолары-биле катай кужактагылаптар, орта манап чыткан улус солааннарның аъттарын, бооларын аптар. Ынчангаш оларны ол-ла черинге баглай шапкылап алыр деп ыяк сүмележил алганнар.

Даң-даа аткан. Чүү-хөө чүве туткан кижилер Боралааның өөнүң чапынга эңдерлип келгилээн. Чанзак-оол, Шокар-Баазаң, Чалзап олар үш солааннарның аъттарын эзертээш тудуп алган, манап турганнар. Хапыйтыр арагалап алгылаан солааннар хүн элээн өрүлөп келгиже чедир өгден үнмейн олурганнар. Даң адып келгенде, бисти кым канчаар дээн ышкаш, тоор, сестир чүве чок өгден үнүп келгеннер. Улусту дескиндир көргөш, Макшим орустап чүве чугаалаарга, тывалаар солаан очулдурган:

— Бисте бараан чок, бо хамык чүвени чүдүргөш, Шеми-Аксы чоруур херек, силер оон шай, таакпы алыр-ла. Бис ам чоруур-дур. Че, силер база чоруур — деп, хелемечи чугаалаан. Чыгып келген кижилер ыыт чок тургулаан.

Үш солаан селемелерин эде туткулааш, бооларын эгин шавыштыр чүктегилээш, аъттар тудуп турган эрлерниң холундан чүгөй дыннарын алгаш, эзеңгилеринден тепкеш, эзер кырынче үнүп чыдырда, үш мөге солааннарны кускаптапкан. Алгы-кышкы, шимээн-дааш-даа чаңгыланып-ла үнгөн. Чаштып чыткан болгаш белеткенип турган кижилер халчып келгеш, солааннарның аъттарын, бооларын, селемелерин ушта соп алгылаан. Көк-оол, Мандараа, Баян-оол, Бууй-оол, Сүрүңмей олар өөрүңгө дузалажыр дээш солааннарже база-ла шурай бергилээн. Үш ак солаанны партизаннар ол орта чүнү-даа канчалдырбайн баглай шаап алганнар. Дүүн кежээ «пага» диртип, кочуладып турган ашак — Сайын-оол оларны байысаап эгелээн:

— Хемчик бажында силерниң өөрүңер чежел? Чемзээ хөй бе? Сөглөп бериңер! Оон башка силерни аткылап каар бис!

— Оо, хөй-хөй! Та каш муң! Мен билбес. Бисти силер өлүрөр болза, олар база силерни өлүрөр. Бисти салыр. Чадан чорудар — деп, Макшимниң өчүүн тывалаары чугаалап берген.

— Үстүү хүрээде чеже солааннар барыл?— деп, Сайын-оол база катал айтырган.

— Чадан бе? Ында чеди чүс-түр ол. Бисти салыр херек! Салыр чок болза, силер база эртен өлүр. Бистерни мында деп олар билир — деп, хелемечи очулдуруп турган.

Баян-оол тура халып келгеш:

— Боларны дириг салып болбас. Бистиң эживис Хунаны болар боолаан. Мен аъттарындан танып тур мен. Бирээзин мен аайлап көрейин!— деп алгырган. Аңаа улаштыр Сүрүңмей:— Хайгыылдап чорувуста бисти боолап, эживисти адып каап солааннар ылап-ла бо-дур! Мен база-ла аъттарындан танып тур мен. Бир доруг, ийи кула аът мунуп чорааннар. Бирээзинге мен «сагыл четгиртир» киж и мен — деп Баян-оолду деткээн.— Боларны дириг салыр болза, бис дөмей-ле дириг үнмес бис, өчүк чокга «ужурлап» кааптар херек—деп оон-моон хөй улус алгыржы бергенер.

Аңаа чыылган хөй партизаннарның шиитпири-биле Баян-оол, Чалзап, Сүрүңмей, Чанзык-оол, Бууй-оол, Мандараа олар туггурган ак солааннарны Кара-Сугнуң Адыр-Кожагар биле Бөрттүг-Кожагар аразында өзен иштинге аппарат, боолап кааннар.

Ол хүн аңаа чыылган партизаннар: Шеминиң Хадың-Аксындан өрү аалдар беш хонук дургузунда Шем-Бажы, Дагыр-Шеми, Доора-Хем, Аныяк-Чыргакыже ак орустардан дезип көжер, алды хонуктуң дүнезинде Кара-Сугнуң Кыйыг-Бажыга партизаннар чыгып келир деп чарны үндүргеш, тарап чорупканнар.

Тумат САРЫГ-ООЛ

КЫЗЫЛ АРЖЫЛДЫГ УРУГ

Кежээ удуурумда чагып каанымны ёзугаар, дежурный кээп оттурду. «Кызыл» гостиницадан сыгыр даң бажында ынчалдыр туруп алгаш, автобус-даа маңнаалак боорга, аар чемодан тудуп алган, дериде берген базып олур мен. Автовокзалга кирип келиримге, кассада билет садып алып дээш шагда-ла шууштур тургулап алган улус энмежок. Кижжи бажы, шынап-ла, кизирт. Шылагзынганым-даа аажок. Оода биче када буттар дыштандырып алып, хостуг сандай бар ирги бе дээш, делгем залды эргилдир көөрүмге, олуттар шупту ээлиг. Сөөлгү кижжи кымыл деп айтыргаш, чемоданым салгаш, кырынга олурар дей бердим.

Ол аразында:— Акый, бо сандайга олуруп ал — дээн, бичи уругнуң хоюг үнү артымдан дыңналы хонуп келди. Экизи көргөн, мени ынча деп тур эвес ирги бе кылдыр бодап, хая көрнүп келдим. Кызыл аржыылдыг, таңдаш думчуктуг, терең кирбиктерлиг, улуг-ла кара карактарлыг, ам-даа чаш олчаан, бопугур чаактарында хүрең секпилдиг уруг менче көре-көре, бодунуң олурган сандайынче чалай-дыр.

— Четтирдим, кызым, ажырбас, бодуң олур — дээримге-даа, мени чер алзыр аргажок кыннып келди.

— Ээлчээнер ам-даа ырак ышкажыл. Ынча үр канчап бут кырынга турар силер? Улуг кижжи бут кырынга турда, канчап дөстүнүп олурар боор — дээрге, чазык, чаагай кызымның сеткилин хомудатпас дээш, чөлсүнген кижжи болуп, оон сандайынга олуруп алдым. Топтап көөрүмге, мээң уруум Ирадан улгатпас боорга, чаптап, чугаа эреп айтырдым:

— Кай баарың ол, дунмам?

— Чадаанаже чанып бар чор мен. Соңгаарга өөренип турган кижжи мен. Дүүн келдим — дей-дир.

— Каяа, кандыг сургуулга өөренип турганың ол?

— Омск хоорайга, Чөөн-Сибирьниң автоорук институтунда ам ийи чыл өөренип тур мен — дээш, кем чок чаштар дег хүлүмзүрүп кагды.

— Инженер болур ышкажыл сен але?

— Ындыг ийин, акый — дээш, мээң кайнаар баарымны сонургап айтырды.

Дыштанмышаан, курортка эмнедир дээш, Крымче бар чыдарымны, чедер дээн хуусаамдан озалдаар дей бергенимни чугаалап чорумда, мээң мурнумда турган кижги кый дей берди:

— Ээлчээнер келди, эш!

Кассага чеде бээримге, бөгүн хамаан чок, даарта безин Абакан баарының биледи чок болду. Кандыг-даа идегел оскундурган. Сандайымга шагжок кээп олуруп алдым.

— Садып алдың бе, акый?— деп, демги-ле кызыл аржыылдыг уруг сагыш човап айтырды.

Муңгаргай харыымны дыңнааш, уруг сагыш човай аарак, «Биче када манап олур» деп чагааш, вокзалдан үне маңнады. Маңаа ийи-үш хүн манап олургуже, оода-ла Абаканга чедир канчап дөгүп алыр ирги мен кылдыр муңчулуп боданып олурумда, демги уруум бо кире маңнап келди.

— Москва чедир шуут ужул чоруй барбас сен бе, акый?— деп, бо ыйнаан.

Ынаар баарының биледи соңгузу хүнге чедир чок. Ону аэропорттан дүүн-не айтырып алган кижги болгай мен. Ынчангаш соңгузу хүнге чедир манааш, дорт ужултар чоор бе деп, бүзүрел чок, удур айтырдым.

— Мырыңай чаа аэропорт-биле чугаалаштым. Москваже ужарының бир биледи бар-дыр. Билет чагыдып алган бир кижиниң ынаар баары соксай берген, ынчангаш биледин садыптарын дилээн-дир — дээш, уруг шагынче көрдү.— Самолёттуң ужул үнеринге чедир ам-даа дөртен беш минута бардыр. Ажырбас, четтиге бээр силер, дүрген хавыт, акый — деп сүмелей-дир.

— Чыткан теве аксынче канмыыл-ла кирген-дир! Ынчаайн харын, дунмам — дээш, кызыл аржыылдыг дунманың дуза чедиргенинге өөрүп четтиргенимни илереткеш, вокзалдан ийи будум ана черге дээр-дегбес маңнап үндүм.

Чоруум чогуп, вокзал даштында такси база белен тур ийин мон.

— Дүрген-не аэропортка чедирип көр, дуңмакым!— деп, мендилешпейн-даа чолаачыдан дилээш, «Волгага» олуруптум.

— Кызыл—Красноярск—Москва аразыңга чоруур пассажирлерни даңзылаары дооступ тур — деп, чедип келиривиске, херээжен кижиниң чарлаан узун-суук, хоюг үнү репродуктордан дыңналып тур. Касса чанында билет садып алыр дээн кижилер безин чок дивес силер бе.

— Автовокзалдан силер телефоннап турдунар бе — деп, мени көрүп кааш, кассир айтыра-дыр.

— Ийе, мен мен!— деп, бодумга безин таныттынмас үн-биле алгыра каапканымны безин эскербейн барып-тыр мен.

Билетти дораан садып алгаш, ам-на харын сеткилим

оожургап, тыныжым ажып олурумда, сагыжымга хенертен коргунчуу-ла сүргей бодал кире хонуп келди: «Чемоданым кайыл?»

— Ат болдум-на, ха-дунма! Чемоданым автовокзалда ут-туп каапкан-дыр мен!— деп алгыргаш, чүрек аарыг кижиге магнап үнүп олура, удур кел чораан бир угбай-биле биче-ле болза үскүлөжип каг частым. Оон үнүп келгеш, вокзал мурнунда орукче көрө каапкаш өөрээнимши чүү дээр: демгиле кызыл аржыылдыг уруум чемоданымны ууп чадай-чадай, артында-ла ийи-холдап тудуп алган, бо кел чор.

Амыраанымны сөглөптер сөстөр безин тыппайн бардым. Хенертен боостаамга бир-ле чүве карарып келди. Думчуум ишти суг киир тыртыныпкан дег кыннып чоруй, хенертен ажиттынар орта караам чажы чайгаар-ла борбаңайнып бады келди.

— Байырлыг, буянныг кызым!

— Чорууңар чогузун, акый!— дээрге, уругнуң чаптанчыг бичии холун туттум.

Самолст шимээн-даажын каалатпышаан, ужуп үнер орукче чингиртилендир магнашты. Перронда үдээн чон аразында демги-ле бичии уруг кызыл аржыылын чайып туруп калды. Хей-ле эшкедеп-дүвүрээр дээш, ол хире буянныг дузалакчымның адын безин айтырып албаанымны сактып келгеш, аксым туттунган мен.

Үе-шаг эртип-ле тур. Сеңээ мынчага чедир ужурашпадым. Кайда чор сен, кызыл аржыылдыг кызым?

КЫРГАН-АВАМ

I.

Ынчан чоогувуста аалдарның улузу база бистиң аалы-выска чыгып келди. Аъттыг, чадаг кижилерниң хөйү-даа хөлчөк. Кандыг бир-ле улуг чыскаалга, байырлалга-даа баар дээнзиг. Ада-чурттуң Улуг дайынының кончуг берге үези турган.

Хамык чон дойлуп турда, ажил-ишчи кижилерге ажыктыг арга-сүмезин-не берип каап, өөвүсте шөлөөн олулар бир кижиге бары мээң карактарымга хамыкты мурнай көстүп кээр чүве.

Чүге-даа барыксакас, кезээде-ле өг ээлеп артып каар, кырган-авам күжүр ол-ла болгай. Хөөкүй кырган-авамның ам база өг ээлеп артып каары ол бе кылдыр бодап кээримге, кээргенчиинге баарым ажыыр.

Өгден дораан үне маңнааш даштын аъттар эзертеп турган ачамга келдим.

— Кыргызан-авамны база эдертип алыыл. Чок болза ооң орнунга аалды мен ээлеп артып калыйн. Хөөкүй кырган кижини көрүп алзын — деп, дилей-ле бердим.

— Ийе, шын-дыр, оғлум. Солун-на болгай, кырган кижини көрүп алгай аан — деп, ачам чөпсүндү.

II.

Шупту калбаа-биле суму төвүнчө чоруптувус. Кыргызан-авамның мунуп алганы Дөшпер-Доруун чедип алган чоруп олуру мен.

Чырык имир дүжүп турда, суму төвүгө чедип келдивис. Ады-ла суму төвү боордан башка, суму чагыргазының, сандыгынын бичии бэрбак бажыңнарындан өскези доозазы өглер-ле болгай. Келген улус доозазы олуруптар хире делгем бажың безин бар эвес. Олар ынчангаш арыг кыдыында чадагай шыкка чыгып келди. Ийи бичии шетчигеш аразыңга экран астына берди. Кино көөрүвүс ол.

Дайынныг кино болду. Кас демдектиг самолёттар ужуп, хоорай, суурларны бомбалап, кижилер аткылажыг-кээп дүжүп-ле тур. Үш каът бажың, ооң чанында хөй бичии уруглар көсүп келди. Хенертен хөй кас демдектерлиг самолёттар ужуп келгеш, бомбаларын тө октап бадырар орта, оларның турган черин дүргектелген кара ыш, доозун дуй алы берди. Ол арлы бээрге, бузундулар, ойнап турган уругларның мөчүлери ында-мында көсүп кээрге, кырган-авам шыдашпайн, үнү сиринайнып тура-ла халыды:

«Ха-дунма, күжүр ажы-төл, чүнү көрүп олуру улус силер? Хилинчек чок чаш амытаннарны ол хире кыргып, хылып турда, канчап дөстүнүп олуру улус силер!»— деп алгырып-кышкырып, ыглап-сыктап-ла үндү. Кино көргөш, мынчап олуру бо кырганның угааны чана бербээн бе деп, чамдык кижилер ынчаар бодаан. Кыргызан-авам мырыңай дендел баарга, кинону түр соксадыр ужурга таварышкан. Ачам келгеш ону өскээр апаарга, ооң килеңнээн үнү, караңгыда дыңналбышсан, чоорту-чоорту ырап бар чор.

Эртенинде аалывыска арбанывыс хуралы болду. Кыргызан-авам Дөшпер-Доруун баштады бар-ла турган мал-маганын, хөрөңгизин Кызыл Шеригге белек кылдыр берипкен.

— Ол магачыннарны чылча баскан хүннү мен көрбөзим-зе-даа, ажы-төлүм силер көөр силер — дээн.

Кыргызан-авам күжүр болунуң хирезин ынчан шынап-ла эндевээн боор. Тиилелге хүнүңгө чедир чурттавайн барган. Хөөкүй ол хүнүңгө чедир чурттаан болза, та канчаар өөрээй эртик.

Седип-оол МОНГАЛ

ХЕК-ДАВАН

Чагаалар меңээ хөйү-биле келгилээр. Олар мени улус чонумнуң мурнунга ыдыктыг хүлээлгемни күүседиринге хей-аът кирип келген. Олардан өскөн-төрөөн суурум Эрзинден Айлаңның чоруткан чагаалары меңээ эң-не эргим болгаш чоок. Чүгө дээрге ол чагаалар кезээде сеткил-сагыштың эң-не нарын миннишкени ынакшыл-биле холбашкан болур.

Бөгүн меңээ ийи дакпыр байырлалдың хүнү. Бирээде, өске сэлдат эштерим-биле бир дөмей, каш хонук бурунгаар чаалап алганым «Совет Армияның тергийнни» деп хөрөк демдээ бөгүндөн эгелээш хөрээмни чайынналдыр каастай берди. А өске өөрүшкү — Айлаңның чагаазы. Уругнуң узун хоюг салааларының угулзалай аарак шелип кааны каш-ла сөстүг чагаажыгаш мени чалгынналдырып, уттундурбас сактышкынны оттурду. А эң-не өөрүшкүлүг чүвө — ооң иштинде кыстың кажан кезээде меңээ бердингениниң демдээ — баштай үнүп черни шимээр чечек — хек-даван чыдыр. Бо чечекти мээң Айлаңым тудуп турганынга чоргаарлангаш, топтап көре бээримге, ооң эмишкеек дег чинге, ак салааларының изи безин артып калган, ышкэш кылдыр көстүп кээп, мени бир-ле билдинмес өөрүшкү хөмө алы берген. Ол үе-шакта менден аас-кежиктиг кижини кайын турган деп!

Бот-боттарывыстың чалыы чүректеривиске баштайгы ынакшылдың одун кывыскан ынакшыл деп чүл дээрзин чаңгыс угда ожаарып, кайы бирээвис чок болза, чуртталгадан аас-кежикти кажан-даа тыппазывысты эскергенивистен сонгаар бистиң ынакшылывыс эң-не ханы болгаш быжыг дээрзин билген бис.

Кандыг аныяк кижини Төрөөн чуртунга бараан болуп, улус-чонунуң шынчы камгалакчызы болуксавас боор. Ол хүн мээң шеригже аъттаныптарымның бүдүүзү-ле болгай. Ынчан Эрзинниң көвүрүүнге ужуражыр деп болчашкан бис. Бир хемнин эриктерин тудуштурарындан аңгыда, чоннуң чоон оруу болу берген бистиң көвүрүүвүс шынап-ла буянный, чүгө дээрге чылыг дүжери билек-ле эрзинчилер хөм ол чарында

арыгга селгүүстеп, Эрзин хемниң суунга серниттенип, а шала күзүн ол-бо ортулукчугаштарда үнген чыжыргананың амда-нын ап, база анаа-ла кылаштажып чораан үелеринде ыяап-ла оолап эртерлер. Ылаңгыя аныяк өскен черле үзүлбес.

Олар көвүрүг кырындан адаанда хемни болгаш долгандыр бойдус-чурумалдың каас-чаражын үр-ле магадап көрүп тургулаар. Аас-кежиктиң аялгазы, каткы-хөг черле үстүр эвес. «Та чеже кижиге борга сеткил-сагыжын хандыр хөөрежи, ынакшылдың изиг сөстөрүн бот-боттарыңга сөглөшкөн ыйнаан. Мен база Айланга бир-ле дугаарында маңаа ужурашкан ийик мен» деп бодап тура, бир чогаалчының бистин бодалдарывыска дүүштүр уран-чечени-биле мынчаар бижээнин сактып келдим:

Эрзин хемде көвүрүг бар,
Ээрем кежир көвүрүг бар.
Саарыгның даажын дыннап,
Сарыым манаар эптиг черим.

Болчаг шагы четпээнде-ле,
Божуу далаш чоруптар мен.
Сураглааным үр-даа болбайн,
Суурдан бо-ла бадып орап.

Шынап-ла, Айлаңның барааны үр-даа болбаанда көстүп кээп, ооң хензигийне салаалары мээң калбак адыжымга дүннү бердилер. Ынчан черниң өңүн оът-сиген былаап, бир-ле хевис-биле шыптынып бар чоруур чүвө дег, ногаан арыгны эрткеш, Мөрөнче баар орук-биле кедээр Боом кырынче үнүптүвүс. Шак моон хараарга, бүгү суур адышта дег көстүп чыдар чер-ле болгай. Кижиге хүнзедир-даа кайгап олуруксаар. Долгандыр көөрүмгө, арга-арыг бичии бүрүжүгөштер-биле шыптынып эгелээн, ында-мында куштар биске, аян-даа тутканзыг, мыжыражып ырлашкан, бойдустуң чаражыңга кижиге хей-аът кирип, ала-чайгаар ырлаксаазы-даа келир болду.

Ынчалзажок чуртталганың каас-чараш, кезээде оңмас кызыл чечээ — Айлаңның ол бүгүден калышпазы көстүп кээрге, мен оон карак албайн барганым билдингир. Курлакка чедип турар кара чажын ийи тарай чараштыр өрээш, эктин ажылдыр эптин кончуг салып алган.

Дагдан бадып, бичии гейжигеш кырынче үнүп кээривиске. Айлаң алгырыпкаш, дискектей олура дүштү. Ооң адыжыңга бойдустуң бүдүмели, часкы чаагай шагның дүжүп келгениниң демдек херечизи, чараш ягаан чечек — хек-даван чайнай берди. Бодаарымга, чечек биске чуртталганың бир-ле аас-кежиктиг аялгаларын сөңнөп келгензиг. Ханы ынак, бүгү тала-биле бердинген болганымда, Айлаңдан чарлып чо-

рууру меңээ ылаңгыя бо үе-шакта кончуг берге кылдыр сагындырганы чугаажок. Ол бүгүнү бодааш, арай кудараксап-даа турзумза, Айлаңнын, улус-чонумнуң, чаңгыс чер чурттугларымның амыр-дыжының камгалакчызы болу бээримге чор-гаарланыр-даа мен.

— Мен бо чечекти кадагалааш, «Совет Армияның тергини» деп хүндүлүг атты чедип алырыңга сеңээ белек кылдыр чорудуп бээр мен — деп, Айлаң аазай-дыр.

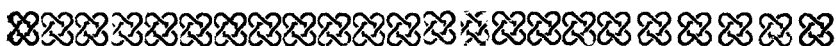
А мен Айлаңга ханы ынаамны, ооң-биле чарлып чоруу-румнуң бүдүүзүндө бүгү чүвени улам хандыр бодап, сеткил-сагыжым улам быжыгып, чалыы назынның өшпес оду кылдыр ынакшылды эдилеп шыдаарымга ылап бүзүредим.

— Ынакшылга кижини кажан-даа шынчы болур херек. Ханы-быжыг ынакшыл болза, аңаа черниң ыраа-даа шаптыктавас. Ёзулуг ынакшылга бердинген кижилер боттарының келир үези, чырыткылыг оруу дээш кандыг-даа бергелерден кортпас болур ужурлуг. Бергелерге торулбайн, чоннуң мур-нунга бедик хүлээлгени ыдыкты-биле күүседир дээрзинге бүзүрээр мен — деп, Айлаң ыңчаарда чугаалаан чүве.

Айлаңның ээлдээ болгаш негелделии кончуг. Чүгле ыңдыг чаңы-биле ол меңээ онза тааржыр.

«Совет Армияның тергини» деп хүндүлүг атты баштайгы чылда-ла чедип алырымны Айлаңга ол хүн аазаан мен. Холумда тудуп алган турарым бо хек-даван — мээң ыракта, чодураа ышкаш, дозур кара карактарлыг ынаам кыстың чүрээниң чалбыраажы бооп: «Шупту чүве сээң күзээниң-биле болур, кезээ шагда сээң-биле кады мен» дигензиг кылдыр сагындырар-дыр. Ынчангаш ынак кызымның меңээ бо чечекти аазааны база ол демдекти чедип алганым бо ийи хүн — Эрзин хемни кежир туттунган көвүрүгнүң ийи эриктерни каттыштырганы дег тудуш. Бистиң эп-найыралывыстың, ханы быжыг ынакшылывыстың демдээ — бо чечекти белекке алганым бо хүнге чедир бергелерге-даа таварышкыладым. Ынчалза-даа мээң эргим болгаш ырак ынаам кыска берген сөзүм бодумнуң күзел-соруумну чедип алырыңга дузалаан.

Демдеглел дептеримни ажыткаш, чечекти эптии-биле арыннар аразыңга кызыдып, чүрээм дужунга суп ал-ла, өрү көрө бээримге, талыгыр көк дээрде шолбан чивеңейнип, менче карактарын базып байыр чедирип турганзыг, чырыткылаңайнып тур. Өөрүп четтирдим, эргим шолбан! Мээң Айлаңым бо өйде база-ла дөө дүдүскекте шолбанче көрүп алган тура-рын канчап билер. Ынакшыл шынап-ла кезээде дириг. Ол эң-не чырык болгаш ол талыгырда чивеңеэн чаңгыс сылдыс ышкаш хып, бис каяа-даа чоруурувуска, бистиң оруурувугу чырыдып берип чоруур.

Чулдум ЧАП

ОВАА

Бир-ле чайын хойжу Тевек ашак-биле тайгалаан малчын-нар кезип, санаашкын кылыр сорулгалыг, эртежи улус безин турбаанда суурдан аъттаидыыс. Баар аалдарывыс ырак: «Бригадирниң коданынга безин хонуунда-ла чедер бис» деп, эжим дүүн-не сагындырган кижиги. Ынчангаш эртенги сериинде чер ап аар дээш, хөй чугаа-соот-даа чок, кезек-кезек сыылады челзип каап, алыс оккурувус сүргей чоруп ор бис. Каш удаа көдээ үнүп сургакчылап чорзумзажок, сөөлгү чылдарда аът мунуп, ындыг ырак чорбаан болгаш, сеткил сергек, хөрөк хостуг, эжимни мурнай аарак тутсуп олур эвес мен бэ. Чоруум чогуңгур бооп, чер билир, артында харын таныырым малчын таваржып кээр болбазыкпе. Чогум-на ынчангаш дүүн совхоз директорунга: «Аът мунуп, агаарлап аардан артык чүү боор. Комиссияны барган черимге тургузуп аар болганымда, чаңгыс кижиги машинаны чоор мен» деп, сорукутуум сүргей чөвүлөшкөн-даа мен. Ынчан харын бүдүү иштимде: «Аътка кончуг-ла чораан болгай мен. Назы дөгээн ашак кижиги эжим харын ара хонуп канчаар болду...» дээн, бот дугайты эшти шала харын хоомайзынып олурган кижиги мен.

Ынчалдыр-ла дөш черлерге чортуп, дорт черлерге шошкудуп каап, орук дургаар үш-дөрт-даа аал эртивис. Биче дүъш чедип, хүн хөөрөп келди. Ам арай суксамзырап, соок хойтпак-даа сагыжымга киргилээр. Дөжемирлээн тутум, сактырымга, аъдым чоруунун кады дам-даа барган ышкаш. Оол кадында балдыр ыстап, оорга, моюн-даа шыламзыраар. «Ам бир аал таваржып келзе-ле, кире дүшкеш шайлап албааже» кылдыр бодап чорумда: «Аалда хорам кижиги бар эвес, малмагын канчап тур ирги?» дээш, эжим эрте халдып чоруй барды. «Чер ап кай баар сен, каяа бир черле доктаагай сен» деп, кудурук ызырты кезек шошкудуп олур мен. Ынчалздаа эжимниң эреси чаа кирип, аъдының чоруу чаа үнүп чораан чүве дег, ыяштар аразында харын-даа барааны үстү каап бар чор. Мен-даа харыксырагн: эзер-даа эзер эвес, ана бир сөөк ыңгыржак-ла.

«Кижиге чоруу кадыг, чоржаң чүве мундуруп кааш, көрөм

мону» деп, эшти чемелексеп, чөгелде хыйлангылаар-даа мен. Бир көрүп чоруурумга, ашак бөргүн ужулгаш, курунга кызыдып ап, шыва тонунуң өөгүн чежип алды. «Аха, аъдың кашпагай-даа бол, чеже боор сен» деп, ам-на харын сорук кире бердим эвеспе. Ашак-даа доктаар хире эвес, эзеринде так хырбалап каан чүве дег, шимчеш дивес, хая көрнүрге, калчан бажы хүнге кылаңайнып, уламнап-ла олур. «Ырак-узак чорук кылып, аът-хөл мунары уттундурган чүвени, бээр чүге семей бердим» деп, дүүн эжимни хоомайзынып олурганым бардам бодалдар ужун эгениксеп-даа чордум. Ам канчаар «думчукка тулганда бызаа...» дээн ышкаш, кезек черге далбаңнадыр даалыктадып чорааш, ашакка кожаландыр хага бергеш: «Ам чежелиг апарган силер, малчын?»— деп, оожумнап чортсун бо дээш, эрестим сүргей айтырдым он. Ашак аъдының аксын тыртып, данза, хавын үженмишаан, харыылай-дыр: «Улу чылдыг кижиге болгай мен. Удавас алданнаар». Ам-на харын эрги шагда чыл санаашкыны кандыг боорун, ооң ужур-утказын айтырып, аңаа сылдап алгаш, ырак-чоок төөгү колтарып, салдынмайын барбас мен бе. Малчын боду хөөрештиг-даа, чугаазының алыс уткалы, тывынгыр, тывызы-даа хөлчөк, эрги-чаа чаңчылдарны-даа ыяк билдир, черле амыр эвес дээн кижилерниң бирээзи болду.

Мооң мурнунда хурал-суглаага ийи-чаңгыс таваржыр дээрден башка, ооң мындыг чугаакыр чаңын билдир эвес, далаш чокка ынчаар хөөрежип чорааш, Оваалыг-Арт деп черниң кырынга үнүп келдивис. Дериткен аъттарывыс хөлөгеге баглагылап, ам чүү боор, боттарывыс база дыштанып аарың бодай бердивис. Арт кырындан салгын үстүр эвес, серииттешип, чорбаан черлерим боорга сонуургап, ыңай-бээр харагылап тур мен. Хемни өрү быдарап чоктаан, шулгу барык-ла бир аай хемчээлдиг, чөкпүр ногаан шеттер-биле шыптынып алган, борбак-борбак тейлерниң көвейин магадап турар арамда, эжим мени кыйгыра-дыр: «Көрөм, дарга! Дуу овааны чүү чүве чазарлап турган дээр силер?»— дээш, холунун сунган уунче кылаштапты. Шынап-ла орук хажызында десперлик черде, чый салган даштардан бүткен, элээн улуг, төөгүнүң эрги оваазы тур. Та кайы шагдан бээр туруп келген чүве: артында даштарының аразында шаараш тиг безин чок, довурак-доозунга дуй шаптыргаш, хырбаландыр чингистели бергилээн турар мындыг болду. Ол хирезинде ооң элээн кезин чемдийти буступ калган, ынчалза-даа чоок кавыда октаан даш аймаа көзүлбес боорга, элдепсинип турумда, эжим дораан алгыра берди:

— А-а, ядараан! Машина чүдүрүп аппарып-тыр ийин мооңар.

— Ону канчаары ол ирги? Тудугга хереглээр дээни ол-дур аа?

— Кайын ындыг боор. Кедээр аргадан токпак сөөртүр дээн машина, кадыр черге тепкиленгеш, дедир кээп чүдүр-түнүп ап чытканы ол-дур. Дүүнгү чаъстың хайы-биле тай-гактап турганнары ол болгай аан.

— Аргазын тып-ла турар улус-тур аа?

— Харын деңер даан. Ынчалза-ынчалза Оваалыг деп ку-руг ады артып каар болгай аан, мооң. Азы Шилдиг-Арт джи бээр ирги бис бе?

— Чүге, малчын?— деп, шала кайгай аарак айтырдым.

— Ынчанмайн канчаар. Мында безин көрүнер даан. Даш оваа чидип, шил оваа тыптып турар апарган — дээш, малчын оваа кедээзинче айты-дыр.

Мооң мурнунда эскербейн-дир мен, ам шынап-ла көөрүм-ге, бир кезек черде бузуу бузук, бүдүнү бүдүн янзы-бүрү арага шилдери ос-хорум дег, козураара берген чыткылаар болду. Бойдустуң каас-шиник чурумалының аразынга шак ындыг «бок-күзүрүмнү» көөрге, ыт-куш дойлап каапкан чүү-ле бир үзерлээн сек-даа кижн сагыжынга кирер, черле ка-ракка чаржынчыы кончуг болду.

— Аанакайын, база-ла арт черге болган таварылга чүве ол — деп, хавының конгулдуурун кыңгырады таакпызын тни, ашак чугаазын уламчылады.— Ол чайын Сайлыг-Хем деп черниң, ортаа үезинге чайлаан бис. Бир-ле хүн совхоз төвү кирер дээш, машина оруунга эртенден тура манап келдим. Аалым оруктан ырак эвес болгаш баткан-чоктаан машина-лар даажы дыңналы бээр чер. Дүүн орайтады өрү аалдарже өскээн машинаны манагзынып турганым ол. Биче дүъш че-дир ам-даа сураг. Чүве манаан кижиге шыланчыы аайлыг эвес, «Аъдым мунуп аарым кай» деп, хейде хомудап дьт хө-легезинге сәрииттенип олур мен. Изигге халаажырааш кум кынны бээр арамда, машина даажы мырыңай чоогумда дың-налы-дыр. Меңнээн олчаан тура халааш, холум булгап, бөр-гүм чайып, уткуй-ла далбайтып кагдым. Ынча-мынча чоок-шулап келген дег болганда, кызырт-кизирт, шак-шок дужум-да бо-ла тура дүштү. Ыш-бус, довурак, доозунга мунгарлыы турумда. баарымда аар-ла чүвелер төккүледи кээп дүштү-лер. Ол аразында: «Кайнаар чедер сен, ашак?» дизе-ле, та-нывазым чолаачы аныяк оол, черже чаштай берген токпакта-рын чыйы октаан, чанымда бо тур эвеспе. «Совхоз төвү чедер херээм бар ийин, дунмам»— деп, доктаадылканынга өөрээ-ним сүргей харыыладым.

— Магарыч болур-ла ыйнаан?— дээр мындыг.

— Махорка тыртар эвес, дүңзе таакпы бар-ла-дыр, дун-мам — дээш, хавым сундум. Кайын ындыг боор. Чүү болду бо дээнзиг үзейти кайгап келзе-ле, аксында папиростуг боор-га, пат-ла кайгап калдым. Ооң кадында кабина иштинден

каткы дыңналза-ла, ында база бирээзи таакпы чырыктап алган: «Ону канчап билбес болдун, Соруктуг? Хөлезини чүл азы «кылаң-кара» бар бе дээни ол-дур» дизе-ле, төп салбыр чуртуг таныырым чолаачы оол болду.

Черже окталы берген токпактары машина кырынга чыйы салып алгаш: «Давай, шуруйноом!» деп, бирээзи мындыг. Чоруурлары ол-дур кылдыр бодааным кайын ындыг боор. Кабина иштинден дөрбелчин ак-демир сава уштуп эккелгеш, хөлегеге олурупкаш, аксындан пактап-ла эгеледилер. Ынчаар-ла кезек ижип чоруй, суксуну хана бергеннер боор: «Че, хва! Артканын артка» дишкеш аксын дуглааш, шыгжап алдылар. Менче көрүп каап, орустап, тывалап чугаалашкан соонда: «Ап аар-дыр, хамаан. Суурга баргаш, трошкадан үндүр шаап алгай бис аан» дишкеш, кабиназынга сынмарлаштыр, кыдыынга кызып алгаш, кудургайны куду аскымнадып-ла баттылар. Улузумнун чугаа-сооду-даа дыңзаан, машинаның маңыга чүгле карак шокараңнаар. Чай кадында дыннап чоруурумга, тайгада аалдарга арагалап хонган, эртенінде хөрөңгизин база «шуровайтаан», шуугаазын аразында «калыымнаар», «левейлээр» деп сөстөр-ле хөй дыңналыр мындыг. Во дугайты бүдүү иштимде: «Холуп-дүлүп алган, дылдомааның-даа каңдайын, боларның. Чок болза, кайы-бир дылга илдик чокка чугаалажып чоруур чүве болза» деп-даа бодап чоруур мен. Ынчалдыр-ла дөвүнчүк черлерге аскымнады бээрге, девидеп, дөш черлерге оожумнай бээрге, сагыш ажып, бачымнап чорумда-ла, арт кырынга үнүп келди-вис. «Че, кырган. Сакуускаң бар бе? Арт кырынга чажар-ла болгай» дээш, демги ак-демир савазын чолаачы менээ сунду. Ам канчаар, шаандан тура чаңчыл-ла чүве болгай. Улууң хүндүлээр, ужур ындыг. Ону сагып чоруур, шору аныяктар эвеспе моң деп бодап, ыңай-бээр домнааш, аас дээш дедир бердим. Ол аразында уткуй келген машина чанывыска кээп доктаады. Үш-дөрт-даа аныяк оолдар дүштү. Демги ийи чолаачымны көрүп каа-ла: «А-а, Магарыч биле Левей ийи кайнаар чордуңар? Бээр-бээр!»— дээш кедээр оваа чанынче чалаар мындыг болду. «Ха-а, ёзулуг камбаайн тургузар дээндир бис» дээш, улузум ынаар-ла салчып бердилер. Чааскаан артып калгаш: «Магарыч дээрге дем чаа махорка-биле будап турганым оол ол-дур, Левей дээрге, мени таныыр эжинин ады ол чүве-дир аа» — деп, даап бодап олур мен.

Улузум-даа кезек шуугашкан дег болганда, база-ла бужук шилдер хорумналган оваа артынга барып олутталтылар. Бир көөрүмге, баарында салып алганы кара барбазындан шил ужулгаш, аянны сүргей ыңай-бээр чашкылааш, чедиштир эргилдирип, аксындан эеп-ле эгеледилер эвеспе. Чаңгыс

эргилдеден оозу төндү. Доозупканы куруг шилин оваа кырынче шывадапты.

«Чээ, ындында-ла ос-хорум шилдер аразынга база бирээ немешти»— деп бодап олур мен. Дараазында база бирээни жулдулар. Үр-даа болбаанда, баштайгы шил соонче оозу база-ла караш диди.

Араганы ижер-даа болза, ужур-чурумнуг болгай. Кандыгдаа чоннун эртип, дүжүп турары улуг орук аксы чер-дир. Хамык шилди чүге пок-күзүрүм кылдыр чуура шааптыңар. Ол овааны чоп бузуп, үрединер.

Силерниң ада-өгбелериңерниң арттырып кааны черниң чүгүн, оруктуң уун айтып чорааны барымдаа демдээ-дир. Шаг-шаанда кижилер аъттыг-чадаг чылдың ужу-бажында ында хаая чорук кылыр, аралажыр. Чазын изээн орук чайын чиде бээр, оът-сиген дуй үнүп кээр, күзүн изээн орук кыжын чиде бээр, хар-хөртүк, хат-когурум дуй шаап кааптар. Ынчангаш барааны көскү бедик черге аспазын магадылаан демдек кылдыр, бир кижини бир кезек даш оваалады, өске чорумал ооң кырынга база немеди. Чаңгыс чыл-биле санажыр эвес, каш чылдың нүүрүндө чеже кижини олап эрттерил, даш ынчаар овааланы бээр-дир. Оваа деп чүве оон тывылган, чоннун чоон оруу ынчаар изелген боор чүве-дир.

Мээң ол узун лекциямны дем чаа-ла үеннеп турган оолдар ыт-шимээн чокка топтуу кончуг дыңнап доосту. Ол-ла ынчаар чарлып тарадылар ийин деп, Тевек ашак чугаазын доосту.

Бистер база-ла аъттаныпкаш, чедер черивисче шиглей оруувус уламчылап чоруптувус.

Олег СУВАКПИТ

АЯС ТУРЗУН

Акы-дунма чону-биле
Аралажып, өңнүктежип,
Ада-чуртту ижи-биле
Алдаржыдып, күчү киирип,
Авам арны хүлүмзүрөп,
Ак-көк дээрим арыг турзун!
Ачам караа чылчырыктап,
Алдын хүнүм аяс турзун!

Ажы-төлү бистер-биле
Агым сугга эштип, шымнып,
Аян-чорук ыры-биле
Арга кезип, чечек чулуп,
Авам арны хүлүмзүрөп,
Ак-көк дээрим арыг турзун!
Ачам караа чылчырыктап,
Алдын хүнүм аяс турзун!

Каткы-хөглел оюн-биле
Кайын тура бисти үдеп,
Төлөп-шынчы чаны-биле
Төлү бисти кижизидип,
Авам арны хүлүмзүрөп,
Ак-көк дээрим арыг турзун!
Ачам караа чылчырыктап,
Алдын хүнүм аяс турзун!

ЧАДААНАМНЫҢ КЫЗЫ ЧАРАШ

Чараш болгаш делгем черим
Чадаганнап кыйгыра бээр.
Чаңчыкканым күштүг болгаш
Чаңган куш дег, чеде бээр мен.
Эх, Чадаанамга чеде бээр мен.

Қара чажын дырагылап,
Қарактарын имней берзе,
Чалыы чүрээң ынакшылы
Чалар от дег кыптыгып кээр.
Эх, Чадаанамның кызы чаңныг.

Хүрөң чаагын суйбай тудуп,
Хүлүмзүрүүн сеңээ шаңнап,
Чаның орта хөглей берзе,
Чанарыңны уттуитар сен.
Эх, Чадаанамның кызы чазык.

Қолдуктааштың чедип алгаш,
Қожа баскаш чорупсуңза,
Чаражыңга алыскаштың
Чарылбастап чурттай бээр сен.
Эх, Чадаанамның кызы чараш.

КАРА ДАШ

Сугже хандыр буттарывыс сунгулапкаш,
Сула чаңнап, дөгеленип орарывыс
Қара дашты сактып келгеш, чеде бердим —
Қара чааскаан кургаг сайда артып каап-тыр.

Хемниң агыы хөме халааш, ийи чарлып,
Кезээн ышкаш, кара дашты оя аккаш,
Қатап база оюн эреп, адаанга кээп,
Қаттышкаштың, дээрбектелип дойлуп чытты.

Санаттынмас чаштанчылар арыннарже,
Салгын-биле демин кадып, сериин үрүп,
Биске болчуп, изиг-биле месилдежип,
Билектерге мөңгүн суу дег, чайнап турду.

Хүлер өңнүг өжүннериң суйбай тудуп,
Хүлүмзүрээн шырайыңче чаптап көрүп,
Элде орган кижилерни көңгүс уттуп,
Эрниң ошкап, эргеленчип олуржук мен.

ЧАШ ТӨЛ

Төлүн манаан Қара-баарзык
Дөргүнекке терек орта
Уя туткаш, аңаа өөрүп,
Ужуп-ужуп чедип келген.

Бора чуурга уязында
Бо-ла чыткан — кайгай берген.
— Кымның оглул, алыңар! — деп,
Кыйгы салган — кым-даа келбээн.

Чаш төл кайын буруулуг деп,
Чанын орта чиңгеп алгаш,
Кады базып, камныг ажаап,
Кадагалап өстүрүп каан.

Чаптанчыг тас чалгыннарын
Чадай-чадай херлигилеп:
— Чаа ие, четтирдим! — деп,
Чаш хек оглу ырлап орган.

Ажы-төлдү төрүп алгаш,
Ажы-төлдү төрүттүргөш,
Азыралын билбес улус —
Аңаа дөмей — арын-нүүр чок!

КОЙГУН

Шил дег дөшчө көрүп алгаш
Ширийн Койгун, бодангылаан:
«Чүве кешпес хем-даа бар бе,
Чү боор мону, шыдай-дыр мен!»
Халывыткан — ойда дүшкөн,
Катап халаан — кемдей берген.

Билиин, күжүн билинмейн,
Билииргээрлер база ындыг.

ТЕРЕК

Хамык улус ыяш тарып,
Хайнып үнгөн. Монгуш база
Терекчигеш тарып алгаш,
Дерин чодуп базып турган.

Эртениң-ие суггарар дээш
Элеңейнип үнүп кээрге,
Дээр бүргөг, чаар дег боорга,
Дегийт кире маннаар турган...

Хүннер ынчаар эртсе-эртсе,
Күжүр терек кадып калган.

Алдын-оол ДАРЖАА

АЖЫЛЧЫН ДУГАЙЫНДА ЫР

(Шүлүглелден үзүндү)

ПРОЛОГ

Челер аът дег,
Черге дегбейн,
Сайлык кушкаш куураңнадыр
Чемнеп чоруй,
Сезик апкаш,
Салбаңайндыр ужа берди...

Чаптанчыг куш чүүден хойду?
Шуткуп куткан хүлер ышкаш,
Чалыы, күдер Дайынчы Сат
Сула-сула базып олур.

Тыва эрниц чуруун тода
Тырттырып ап четтикпедим,
Дытта маңаан дииңгилештир
Дылым челзир болган-дыр мен:

Сорук долу шырай арны
Солаңгылай херел тырткан,
Турза узун,
Тутса мөге,
Тулган-на дээн үрен болгай.

Орлан эрни ам-даа чуруп,
Үе шөйүп турбаалыңар,
Ону чүгле цехке чедир
Үдей тыртып каалыңар:

Механиктиг хачызының
Бетин орта тура дүштү,
Эрги-каскасы демирлерже
Элээн-не үр көрүп турду.

Бичии-бичии, улуг-улуг —
Сандан үнген демирлерни

Пионерлер чыып бөлгөш,
Заводтува чорудупкан.

Дайынчы Сат демирлерден
Кайгап алган турза турган.
Датка чирткен бир-ле хоолай —
Карак уундан ыравастан.

Кичээнгейлиг көрбөс болза,
Кижиге кайгаар чүве-даа чок:
Куу дойда чинге-тараа
Кулак тыртып үнгөн болду...

Үнүш биле Дайынчыны
Амдызында
Арттырып каал.
Үстү берген тоожуну
Алызындан уктап ыдаал.

БИРГИ ЫРЫ

*Алдан беш чыл. Эрте чазын.
Шагжаң харлар бораргалак.
«АТЗ» деп, шыдал күштүг
Чаа трактор чедип келген.
Ак-көк ышты хоолайдан
Дээрбектей үрүп-үрүп,
Арыктарлыг
Алгыг шөлчө
Демги трактор чорувуткан.*

I.

— Адың кымыл?—«Дайынчы Сат».

— Кандаай ындыг элдеп адыл?

«Ада-чуртка
Айыыл дөгөөн
Чаалыг чылда төрүттүндүм.
Кадыг хүрөш демдээ кылдыр
Чаагай аттыг болганым ол».

— Намга кирер кижиге-дир сен,

Намдарыңны тоожувуйт.

«Авам, ачам
Айбызынга
Чажымдан-на

Чажам дивейн,
Аалымның чымыжынга
Чалгаа диртпейн доруккан мен.

Хөпээн бөлчүп, тараа чулчуп,
Көдээ черге өскөн болгаш,
Механикке өөрөндим.
Башкыларым домаан дыңнап,
База бодум бодап, шенеп,
Мергежилди чедип алдым.

Довурактыг ховуларга
Тогдуктарны хойзу-хойзу,
Тракторлуг халдып чордум.
Часкы хөрзүн шыгын тынып,
Чаагай тараа шимин көрүп,
Дышты, ишти деңге билдим.

Шеригге кээп күжүм четчип,
Чонум адын
Сорук кылгаш,
Совет чепсээм быжыг туткаш,
Черниц чүрээ — улуг чурттуң
Артап болбас кызыгаарын
Алыс шынчы камгалаштым.

Совхозумга чанып келдим,
Чонум силер билир силер:
Эжим-өөрүм дааскан ижин
Эъдинге киир ылап тудуп,
Алгый хөлге дамды ышкаш,
Араңарда кады чор мен».

Партбюро кежигүнү
Бартан дарган туруп келген:
— Эргим эштер! Дайынчыны
Эки билир болгай силер.
Коммунистиң биледин ол
Хойлап шыдаар, төлептиг эр.

II.

Хемниц кыры көрүнчүк-ле!
Мөндүш дивес кылагарда —
Мөңгүнелчек чырык шырай,
Хере тепкен те дег кылдыр
Чалыы эрниц хөнү сыны,
Чалбак хөрээ чуруттунган.

Амыраанда кижиге кончуг:
Тыныпканда — хөрек дыкпыш,
Тыртыпканда — чүстөр дагжаар.
Ажык сеткил хөөремик:
Хензиг чырык — хаяа ышкаш,
Кезек-ле сөс — макталга дег.

Ынчалза-даа өртемчейде
Ыдык чүве — чоргаарал бар!
Өднүктөргө иштинге-даа,
Дайын-биле демиселдин
Далдарал чок шагында-даа
Өшпес чүве — чоргаарал ол.

Ишке болгаш тулчуушкунга
Тайып ушпас, шыдал кириер
Ильичинин шаңнаан бижин
Дайынчы Сат, сагызын дег,
Карман эвес, чүрээнге ап,
Хандыр шыгжап, чалап чораан.

Курбустудан дүжүп келген
Тоол шагда бурган эвес,
Долгандыр бо чуртталганы
Хуулдулар, чаартыр, шимээр,
Чаа шагнын тудуун тудар
Чаагай күзел эрни чүглээн.

III.

Кежээки хүн — чурукчу-ла:
Кезек булут хан дег кызып,
Хевир-дүрзү,
Хээ чураан,
Чечек, бүрү сеглеңнешкен,
Челээштелген көвөй өңнөр
Чернин кырын уулзалаан.

Өске чытты
Өдек кирибес
Эгер-Калдар
Эргелекте,
Күжүр Саттын ажы-төлү
Өөрүшкүлүг уткуп алып,
Эдектен ап, холун тудуп,
Хүлүрежир, шулуражыр.

«А-ча, күжүр эрестерни!
Адазының оолдары
Аттыг чараш болбайнам» дээш,
Аныяк эр хөлзеп, ханып,
Күжүрлерни эргеледип,
Хүлүмзүреп базып орар.

Кыска дыштың аразында —
Кызын чаптап, оглун чаптап,
Өзү-баары эжи-биле
Өөрүшкүнүң сөзүн солчуп,
Дайынчы Сат
Дагаа мүнүн
Таваар аартаар... Дүннү чарар.

Чажы-биле, эжи-биле
Сагынганын
Чазып алгаш,
Тарылганың шөлүндүвө
Дайынчы Сат
Далажыптар,
Эртенгиниң хаяазында
Эрес-эрес базып орар.

IV.

Буурул Тывам ховулары!..
Буга шазы чалдан ыңай
Дая, сөөскен богааланган
Даглар, тейлер экти чедир
Ховуларым
Хорагайы
Хоор-сарыг шөйлү берген.

Чазын үнген
Сарыг чечек
Сагланайнып, каткалакта,
Чайгы чечек айыраңнап,
Чалбырааш дег
Сагындырар,
Күскү шагның хөгжээн одаа —
Хүрең чечек ону солуур.

Делгем-делгем иштик шөлдер
Буруладыр доозунналып,
Булут ышкаш көжүп-шимчеп,

Техника аайы-биле
Чолу чаагай төрөөн черим
Чоргаар, шиник кеттиниптер.

Чазын эрте — кара торгу.
Частып үнгөн үрезиннер
Хөрзүн өттүр хүнче чүткүп,
Чиргилчинней чайназын дээн
Чиңгир-ногаан чайырлар дег,
Хэлбеңейнип
Көстүп чыдар.

Чогум чайын — ногаан торгу.
Шалырадыр
Чаттып аккан
Саарыгның шыгын пактап,
Чоон, быжыг сыптыг үнүш
Агбаң-саглаң бажын чайгап,
Ааттынып турган-даа дег.

Күскү шагда алдын торгу
Күжүр черим шуглап алып,
Долу чемниг тарааларның
Дош бажы
Тогдурткайнып,
Элбек дүжүт савалары
Эгин-моюн
Ээлдир базар.

Ак хар бүргээн кыштан тура
Арат чонум анаа орбас:
Өдек сөөртүп, харны дестеп,
Шыдал-күжүн харамнанмаан..
Чымыш-иштиң одаа силер,
Өскөн черим ховулары!..

V.

Хову кежир, деспек ажыр
Бора доозун дүргектелген.
Могоцикл мунуп алгаш,
Хостуг куш дег, киискиткен
Ол кым ирги? Дайынчы бе?
О, чок, эштер! Өске эр-дир.

Дайынчыга дужар диге,
Тараан шөлдү кежир базар.

Душтук кыстың оолга белээ —
Шевер сыраан аржыылы дег,
Черниң кырын шалыпчы Сат
Дургаар-дургаар хээлеп каан.

Эжи оолак

Эндег кылган:

Эпчок черге тракторнуң
Хоолайын бузуп кагган.
Ажыл-иштиң дески маңы
Аскаш кынны бербезин дээш,
Коммунист Сат хөлзеп үнген.

Техник-дуза механиги
Дери төктүп, шимчеп турда,
Дайынчы Сат анаа турбаан,
Кым-даа билбээн доктаашкынны
Таакпы тыртым хире-даа бол,
Кызыарын оралдашкан.

Шак ол өйде деспек ажыр.
Бора доозун дүргектелген.
Мотоцикл дагжаан дарый,
Салын доозун үглей берген
Бартан дарган халдып келгеш,
Бачым-бачым тынып турган.

Күжүр Саттың хаварылган
Күштүг холу кошкаш кырган:
«—Чүге мынчап девидедин?
Чүү болду, сөглө!»— дээнзиг,—
Дозуарган карактары
Дораан олче көрнүп келген.

Бартан дарган шала шириин:
— Ада оглу кадыг болур,
Адың сыкпа, дуңмакым — дээш,
Баарынче куду көрген:
— Көк-оол акың мөчээн дидир,
Хөөржүдүп чоруур-дур сен.

«Чоруур» дээни хомуданчыг.
Ону Бартан эскерип кааш,
Оожургадып, немеп сөглээн:
— Човавайн көр, күжүр дуңмам!
Эжиң оолга дузалажып,
Эки-менди тургай бис аан!

«Хүлээнгени күштүг болгай,
Хулге арным боравас мен,
Чоктатпас мен, акызы» дээш,
Эжи оолак сөзүн берген,—
Эгенгени илдең-даа бол,
Чоргаар боорун оралдашкан.

Саттын арны шириин кыннып,
Эрээн тейлер ажыр көрүп,
Эжи оолдун
Эктин часкааш,
Саат чугаа
Эдип турбайн,
Уран Бартан хөлгезинге
Ушкажыр дээш базывыткан.

ИЙИГИ ЫРЫ

*Чарлы берген хоолайын
Саат чокка солуп берген,
Каргыраалаан трактор-даа
Калбак шөлчө үнүвүткен.*

*Эрги хоолай черде калган,
Элезинге хөмдүргелек.
Пионерлер келгижее,
Бистер ону кааптаалы.*

1.

Шалыпчыдан сургуул чедир
Завод чону шупту келген,
Хоочунну үдөп турда,
Артык чүвө сөглээр туржук,
Арай дыңзыг тыныптары
Хоойлуну үрээн ышкаш.

Дайынчы Сат хандыр бодап,
Чаштыг караан чодуп орда,
Заводтун директору:
— Дагнын
Эрес эзири дег,
Эживисти оскундувус,
Ээ-че!— дигеш, домаан үскен...

Дайынчыны сургай сөглээн:
— Тыва черде демир шуткуур

Дың-на чаңгыс салбыр бисте.
Таптыг бодап көрбес сен бе:
Аткан согун дедир эгбес,
Акың күзээ ара калбас!—

Ынчан Саттың сеткилинге
Элдеп сорук төрүттүнген,
Эрниң экти чоргаар бедээн:
— Ыдык домак эттиң, акый,
Саттар төлү
Чаңы ындыг,
Чайыннанган соруу өшпес.—

II.

Датка чирткен, черге калган
Эрги-каксы демирлерни
Көк-оол акый шуткуур цехке
Эзилдирип, хепке кудуп,
Көңгүс-ле чаа этти кылып,
Дагын катап диргизип каар...

Бертен цехке Көктүң эжи
Узун кижичедип келген,
Улуг тынып, кезек тургаш,
Берзенипкеш, хүүрээн туткаш,
Хайылдырар суугунун
Каъргаан аштап киривиткен.

Дайынчы Сат элдеп кижиче,
Бир-ле көрзе, чандыр албас.
Билектерин сывырныпкаш,
Даңгаар ындыг чаңы-биле
Орус эшке дузалажып,
Олут чокка шимчеп турган.

Шуткулганың нарын херээ
Шуут-ла ооң эртеми дег,
Оонактаан демир-деъсти,
Пашта дош дег, эзилдирип,
Ок куткан аңчылар дег,
Бачыдавайн, хептеп турган.

Орус кижиче дерин чоткаш,
Дайынчыже өөрүп көргөш,
Таныжаал деп, холун сунган:

— Олег ийин, адым, өңнүк.
Фамилиям Иванов дээр.
Васильевич деп-даа болур.—

Кожа тургаш,
Холун туткаш,
Саттың арны чырып келген.
Цехтиң ээзи ол деп билгеш,
Колчук тенек чүве чокка,
Чаппывайн-даа,
Чалынмайн-даа,
Сезик чокка оон дилээн:

— Көк-оол акым ижин сактып,
Көвей чүве башка кирди.
Адааргалга
Алыспадым,
Акым изин истекседим,
Ооң оруун уламчылаайн,
Ону меңээ чөпшээрер.—

— Тудунгуруң кежээ-ле-дир.
Салымвыс ийи аъдын
Чаржалаштыр челдириптээл.
Дуу ында дарга бар — дээш,
Кадрлар килдизинче
Кадыг ишке дадаан холун
Олег сунган...
Оон ыңай
Хамык чүве аайлашкан.

Светлана КОЗЛОВА

ЧАРАШ-ТЫР ОО!

Хайыракан сүвүр бизең
Хаяларын магадаардан,
Агым сугнуң өңүн көргөш,
Ак-көк торгаа дөмейлээрден,
Чычыы-торгу кедер туржук
Чырык ордаа чурттаваан сен,
Коя-каас хеп кетпээн-даа сен,
Кода-хоорай көрбээн-даа сен.

Бүдүн хүннү хөлечиктээш,
Бүшкүк ооргаң хөндүргөштин,
Ак-көк дээрниң делгемнерин,
Арга-эзим шиник хевин,
Ырак даглар мөңгүн бажын
Шаг чок шыгырт турупса-даа,
Ыштыг өөндөн магадаар сен:
Чараш-тыр оо! Чараш! дээр сен.

Чуртталганың чулуун амзап,
Шуру-чинчи эдилээлек,
Чалыы үең четпээлекте,
Салым-хуунну шиитпирлеп:
«Артыы эдээң анай-хураган
Артай базып дешкилешсин!
Мурнуу эдээң ажы-төлүн
Мурнун былаажып базар болзун!»

Үе-шагдан тыптып келген
Йөрээл биле алгап кагжык
Төлдериңге хилеп-човап
Дөгөрезин доруктурдун.
Өске улус (хөөкүйлерниң)
Өскүс калган ажы-төлүн
Хилинчээнге чалынмайн
Кижини кылдыр өстүрген сен.

Чассыг кызың эргеледип,
Хүнче уткуй көдүрбүшаан,
Хүлүмзүрүүн чаптап тура:
Чараш-тыр оо! Чараш! дээр сен.
Хаттыг шуурган хөмө шапкан —
Кандыг чылдар эртпеди дээр.
Хову кызы — тыва ие
Хостуг эрге чедип алдын.

Ынай хензиг арган холуң
Ланчыы тудуп чүнү кылбаан!
Бижик номну холга туткаш,
Билиглерниң шыпшыын тептин.
Ааржы ышкаш чатты берген
Арбын хоюн сүрүп чорааш,
Чаагай тараа үнген шөлдеп,
Шаңдан кежээ чоруп ора,
Чайгаар бодуң сеткилинден:
Чараш-тыр оо! Чараш! дээр сен.

Далаш чокка шевер холуң
Дашты эптеп салып турда,
Туруксанчыг, чурттаксанчыг
Тудуг сууру бедип үнер.
Чараш-каасты холуң кылган,
Чараш-каасты чаяган сен.
Чамбы дипте хуулгаазын
Чараш чүүлдүң ээзи сен сен.

Монгуш КЕНИН-ЛОПСАН

ХҮТТҮҢ УЖАРЫ

КҮСКҮ ЧАҢЫ

Оруун доскан чалымны
Одура шаап керткеш,
Хүттүң начын ужары
Күжеп-шурап чыдар.

Кызаа черге доктаагаш,
Кылаңнаан суксунун
Хөлүн эртир пактааш,
Көвүк огул чыдар.

Чакпыыл чудук келирге,
Шаалашкан чалгыглар
Ээртиндир бөөлдепкеш,
Эрикче согуптар.

Сарыг бүрү дүжерге,
Чаажыгып намдаар:
Кончуур кылыы частыр,
Хоюг үннүг апаар.

КЫШКЫ ЧАҢЫ

Хүттүң бардам ужары
Күскээр кыжын хоруур.
Кылын дошка шугладып,
Кылык-чары чидер.

Бараан-сараан дажыглаан
Машиналар кырларга,
Черлик селеске дег,
Черже сыңнып чыдар.

ЧАСКЫ ЧАҢЫ

Чанып келген кастар
Чаржалажып эдерге,

Ижээп кыштаан ужар
Изирнигийг оттур.

Көжүп чыткан ужар
Хүнче чүктүп херлирге,
Булукталган доштар
Бустугулап чаштаар.

ЧАЙГЫ ЧАҢЫ

Салды төрөпчилээш,
Салдаткан теплоход
Хүтгүң дошкун ужарын
Күдүжеңнеп эртер.

Девиржээн чалгыглар
Демир аргамчыны
Үзе соп чадааш,
Үй-балай маңнажыр.

Оожум черге келгеш,
Кажараан капитан
Кады чораан өөрүн
Ончалап көргүлээр.

Кортукту, дидимни
Кортпактап хынаар дээш,
Күчүтензиг ужар
Хүртеңнеп чыдар.

ХАДЫ ЧОЧАГАЙЫ

Чочак хадым чочагайын
Шоодай долдур чыып алдым,
Чогум каяа тарыыр дээрзин
Чорук кылып айтырбаан мен.

Эрте-бурун тыва бойдус
Эмзиг-чаагай чочагайын
Ырак черже шуудуптарга,
Ынчан кончуг боданган мен.

Чазаг орук кыйыынга-даа,
Санаторий чанынга-даа
Халышкы чон эзими бооп
Хадыларым өзер болзун.

КАРА-ДУРУЯА

Чаа-Хөлден Адар-Төшче
Чал-Оруктап халдып ор бис.
Хажымдыва көре кааптым:
Кара-дуруяа кылаштап чор.

Өскүссүрээн кара-дуруяа
Өпеңнедир чүгүре-дир.
Далбаңнадыр ужуп үнгеш,
Дагын катап черже батты.

Сактырымга, аар чүьгүн
Чалгыннары угбаан-даа дег,
Сактырымга, шак ол черден
Чарлыр хөңнү читкен-даа дег.

Даржылгалыг хилеп оран
Таар-оьттуг черин көрдүм:
Энир чылын өлүртүп каан
Эжи куштуң сеги чыдыр.

Кара-кара хоюг дүктер
Хадып эстеп чыдар болду.
Чүү деп сойлук хөөкүй куштуң
Чүрээндиве боолаан ирги?

Өскүссүрээн кара-дуруяа
Өлүртүп каан эжин сактып,
Човууртаанзыг эдип-эдип,
Согаңнадыр бажын сунду.

Удаан эжиң чараш чаны
Катап көстүп келбес болду.
Удаан эжиң хоюг үнү
Катап кыңгырт дивес болду.

Опчок-тенек куурумчуга
Октуг боону бербээн болза,
Идегелдиг эжиң-биле
Ийилээ хөглөп чорбас сен бе?!

Өлгүже дээр чааскаан чоруур
Өскүс дуруяа! Менден деспе!
Коргутпас мен, хоюспас мен!
Ховуң ээлеп чуртта шинме!

ШӨЛДЕ-ТЕЙ

Дагның өткүт үнү бар бе?
Чагаалажыр бижии бар бе?
Дагның көскү караа бар бе?
Чалап чоруур сүзүү бар бе?
Дээскиндир тараа тарыыр
Делгем хову ортузунда
Шөлде-Тейни көөрүмге,
Шөлдүң ээзи кижиге дег-дир.

Шөлде-Тейниң үнү дээрге,
Шаңда кыстар ырызы-дыр.
Шөлде-Тейниң бижии дээрге,
Чазын тараан аңгыстар-дыр.
Шөлде-Тейниң караа дээрге,
Чагыларда сайгылгаан-дыр.
Шөлде-Тейниң сүзүү дээрге,
Чалбыраашсыг кызыл тук-тур.

Шөлде-Тейниң адазы кай?
Бора-Тайга болгу дег-дир.
Шөлде-Тейниң авазы кай?
Боглуш дивес Хемчик дег-дир.
Шөлде-Тейниң күжү дээрге,
Дадай дивес чалыылар-дыр.
Шөлде-Тейниң үүлөзи —
Тараалаң чер таңныылдаары.

Чаашкын частап эртер-даа ыйнаан,
Чагган харлар эриир-даа ыйнаан,
Чалы назын кырыр-даа ыйнаан,
Сайның дажы чуглур-даа ыйнаан.
Бодаарымга, Шөлде-Тейим
Бо-ла хевээр тургу дег-дир,
Чүгө дээрге байлак черниң
Чүрээ-биле дөмей-дир сен.

Салчак МОЛДУРГА

МУГУР

(Лириктиг шүлүглел)

Мөңгүн-Тайга хеймер уруг божуп алгаш,
Мугур-кыс деп эргеледип адап ап-тыр.
Мөөрөп ал-ла, даштар кырлап үнгөп, шураар,
Муңгаранчыг амыр-дыш чок үрөн бооп-тур.
Частан тура, күске чедир опчоктангаш,
Шаа төнгөш, бүгү кышты эрттир удуур,
Чагы шуглаан чылыыр билек, соя тепкеш,
Чагырга чок чаңын чаңнап, ыңай болур.
Бууруул ие төлү дээштиң, дөрт шаг дургу
Булут тыртып, карак чажы үспейн келген.
Акылары човап, дарнып, могоп келгеш,
Арны кызып, саргаргылап, карарыпкан.
Үр-ле болган. Алышкылар ыды читкеш,
Үн чок кызыл, сарыг, кара даглар болган.
Мөңгүн-Тайга булут-биле арнын дуглааш,
Бөгүнгө дээр ыглап-сыктап арткан дижир.

I.

«Мугур кай?» деп,
Номчукчулар айтырар боор.
Мурнуу чүкте Каргы-биле бүле туткан.
Мерген, шевер, ажыл-ишчи сураа алгып,
Белээн, байлаан кижилерге сунуп чыдар.
Тыныжындан шынаа, дөргүн ногаарарган,
Дыттар, талдар — үнүш төрүп, ие болган.
Эдер куштуг, аглаар анныг, йөрээр чоннуг,
Эдээн долдур аалдар хойлап, ак мал чалаан.
Мугур бөгүн көвүрүглер билзектенген.
Мурнуг-соңнуг, аай-дедир чычаан шуушкан.
Үнү читкен үш он даглар оттуп, дирлип,
Үзе баскан оруктардан хөгжүм тараан.
Чүлгээн дугуй одарларны эргип чорда,
Чүгле чаңгыс кыштагдыва ээй соптаал:
Үш-дөрт ада өлекшиткен, хинним кескен,

Үнген изим — Кара-Суг ол, өднүктерим!
Хавак кыры. Кажаа, бажың бо-ла болгай.
Кара-Сал дээр малчын ында ээ болган.
Амыр-дыш чок кодан ажаан — эртеми ол.
Ак-чайт мал, дүк — чуртка сөңү, алдары бо.
Ону дээштин, дыжын туржук, тынын безин
Оранның хат-шуурганынга орнаар чыгыы,
Грамм дүк дээш, чаңгыс баш дээш хумагалыг,
Қызыл күжүн өргээннерниң бирээзи-дир.
Эскертинмес, анаа эңгиин кадарчыны
Ажыл-ижи чонче үндүр чедип келген.
Ленинчи медаль кадап, депутат бооп,
Азырал мал, албан херээн катый чүктээн.

II.

Мугур сарыг, Каргы кара чыдар шагда
Саадак ирей өглөп-баштаан, йөрээген дээр:
«Мурнуу, соңгу ийи эрик тутчу берзин,
Шайлап ижер улуг өргээ турар болзун!»
Тенек Мугур ону дыңнааш, хөлзөп үнген:
«Өршээнер, бээм! Чүнү сөглөп олур силер?
Өргээ туржук, өргөн какпаан эриктер-дир,
Дээр, черни тудуштуруп болур бе, ынар?»
Ирей ону оожуктургаш, мынча деп-тир:
«Ийи хол, бут хостуг болза, чү-даа чогуур.
Саак, дөңгү, кинчини оон адыра шаап,
Чалгыынарже киир каапса, бирээ болур!»
Кадыр Саадак номнаваан-на чүве дижик,
Каргы, Мугур белдиринче көрүптүнер:
Кара-Дагдан Қазылган дээр узун, доора
Калбаргаштың чоруп берген чүү деп кодал?
Буурул салын чырыктарда ээрип алган,
Ай дег балды холдан салбас Иргит хөөрээр:
— Аныямдан орнум салып, тудушканым —
Мугур-Аксы хоорай болган, күжүр оглум!
Муң шаа сургуул чайлыг сыңар школаны
Мачыылай дээр орус айтып, туткан чүве.
Мурнунда бо колхозтуң ак албан черин
Маркаряннар, саркисяннар төгүттүлөр.
Бурят, алтай, хакас, тыва, орус, армян...
Мугур-Аксы дыка хөй дыл, домак билир.
Баян-Өлгий, Успадан бээр аалчылар кээр —
«Бай-ла Моолду», «Чеди-Тейни» бадырыптар...
Ийи эриин тудуг-биле шимээн хемин
Ирей ынчаар мактап, хөөрээш, балдыже көөр.

«Хылыш, хылыш! Сүгең ам-даа канчанмаан-дыр,
Кылыш, кылыш кырган!» дээнзиг, Мугур чалгыыр.

III.

Мугур булуун чаза тепкен. Саарыглары,
Бугалар дег, үскүлежип, мөөрегилээн.
Буга унну. Машина, чон — кара-ла шаар,
Бурулаан ыш одагларда астынгылаан.
Хүүректиг андазыннар чүткүп орда,
Хүрең хөрзүн, кескен хан дег, хеглип калыр.
Чалдар ынчаар, чалгыглар дег, чыткылап каап,
Часкы шык чер чыдын, бузун тынып чыткан.
Чарган черни уннай чыдып, шыгаагылааш:
— Ча, хей, ынаар барбас суг-дур!— дизе-даажок.
Узар хүүрөөн чык-ла долдур довурак ап,
Улай октаан ашак көргөш, боданган мен:
«Угаадыр бе? Артык сөстүң дүжүү чок боор.
Улуг үүле бүткен соонда, бүзүрээй аан.
Щлангыны теректерже туда каапкаш,
Чырташ кынныр чадавас оң: «Часкан-дыр мен».
Ында — эмчи, дүгдө — башкы, сургуулдары,
Демдектээн чер эртерге-ле — коллектив аай.
Тергезинде уруун иткен ие безин
Ынаар, чайжок аыш-чем кылчып чоруп турган.
Чүдүргөн суг ишкээр, дашкаар барбазын дээш,
Чүгүткен сай, элезин, дой, цемент шаптап,
Чүдек ханы чоога кежир салган коошпа:
«Чү-даа келзе, келзин!»— дээнзиг, белен болган.
Районнуң төвү мында көжүп келген,
Мугурга чон мынча дээнзиг: «Суг бээр сен бе!»
Мунгарааштың башкы дажын чайладыпкаш
Райкомнуң секретары:— Че-ве!— диген...
Буга бажы чиндиш дигеш, чайлы берген,
Мугур база сирлеш кынгаш, чавызаш дээн.
Чуглуп баткан боралгактыг баштайгы суг
Суурда херим, ыяштарже маңнавыткан.

IV.

Мугур аттыг буга уннай оол, кыс ийн
Қызыл хүнде куспакташкаш, базып орда,
Буянын, бай өскөн хемим алгап, мактап,
Кыйбында мен шүлүүм бижип доозуп ор мен:
Аксында суур адын ээлеп, сурагжыды.
Алдарың дээш, кудумчу-даа адаттынды.
Аалчымны бажыңымче эдертип кээр.
Адресим база сен сен, мерген Мугур!

Алексей АРАПЧОР

КҮШ-АЖЫЛ КИЖИЗИ

Ада-чуртка төрөөн ынак киж
Амы-тыны чонда тудуш чоруур —
Кылып туткан ажыл-херээ-биле
Кыза берген сылдыс болуп кывар.

Биче сеткил, улуг күзел турда
Билиг бедип, эртем чырыы кыпсыр —
Уран мерген, күштүг, чараш холга
Улус чондан идегелди алып.

Сеткил каткан өднүктерге шынчы,
Семеп келир өштүглерге чаңнык—
Совет киж хостуг чурттуң ээзи
Чогаадыкты тиилеп турар күштүг.

Күжү-биле черни чаарткан киж
Күзөп чедер бедиктерни үнөр --
Улус-биле улуг ишти кылып,
Уран тоол дег, чуртталганы тудар.

Анатолій ЕМЕЛЬЯНОВ

ӨСКЕН ЧЕРИ

*«Элегес» совхозтуң директору,
СЭКП-ниң XXIV съездизиниң делегады
Ф. М. Зверевага.*

Моол чурту ховулардан
Моорлап келген аалчыларны
Элегеске Зверева
Эрес-шоваа уткуп алган.

А Фотина Макаровна
Амыр эвес боткур кижини,
Ырлап ыдар орус тоолдун
Ылап диген маадыры.

Дүрген-дүрген шимченирде
Дүшпес кылдыр дүүй баглаан
Аржылының хээлери
Алаак черде чечектер-ле.

Кулбурткулай базыптарга,
Куу куштуң эштири дег,
Чидиг кызыл чечек-лейин,
Чингир ногаан бүрү-лейин.

Кайгап чаптаан аалчыларның
Карактары салдыкпастаан,
Эпчоксуна-эпчоксуна,
Эң-не улуу сымыранган:

— Чалбак шыкты шимей дүшкен
Чайгы кежээ хаяазы дег,
Кандыг кончуг көскү кижил,
Кайызының кадыны боор?

А Фотина Макаровна
Аалчыларын эдертпкеш,
Хойжуларын, ферма чонун
Кончуг эки таныштырган.

Малдың чеми үнүштерни
Макаровна көргүскүлээн,
Амыр эвес дошкун бойдус
Аагын-даа чазай сөглээн:

— Ажыл-ишти тудуп турда,
Арбын чонум сагыш-ла-дыр.
Бо чай харын кандаашкынныг,
Бойдус доңгун — ол-ла хай-дыр.

Оран-чуртка ынакшыл-даа күштүг!
Ооң кандаан ховуларын көргөш,
Чечектелдир ногаанчыдып чуртта,
Черниң шынчы төлү-дүр сен, шынзык!

Халап канга каткан оьтту көргөш,
Боскуң кургап, кагып, кээргеп кээр сен...
Болгага төрүттүнген кижини
Кандаан ховаа чүгө ынакшааныл?

Чиргилчин дег чиндиннедир чыраан
‘Чингир кызыл хаяаларны кайгап,
Ховуларлыг, даглыг-даштыг черниң
Хорагайын көрбейн чораан эртип,

Саян сынын чурттап өспээн эртип,
Шак бо черге чүгө ынакшааныл?
Элегести дүжөп чорбаан эртип,
Эмин эртир чүгө чаңчыкканыл?

Эн-не баштай довурактыг, кургап
Дазырларны көргөш, хөңнү калып,
Далаш-биле чаныксааның сагын —
Эргим черге эриккениң чүдел?

Апыяк-чаш уруг шаанда-ла
Шак бо делгемнерже үнгөш,
Сарыг ховуң аалзына бердин,
Аът-шарыны хөлгезине бердин.

Оран-чуртка ынакшыл-даа күштүг!
Ойлар чиктер, тейлер төдү таныш,
Адыжың дег билер кылдыр чурттап,
Аъттыг, чадаг эргип мага хандын.

Кышкы ховаа туман-шаңга, хатка,
Хыраа-харга дидиревейн чордуң,

Часкы шагда баштай дүшкен чаъсты
Сагыш ханып уткуп ап-даа турдун.

Чазын эрте диңмирээшкин дыңнап,
Эки чайны күзеп манап чордун,
Саарган дег чаашкынга таалап,
Элбек дүжүт үнер-дир деп турдун.

Чымчак-чылыг кылаң дамды суглар
Чаагыңны чассыткан-даа ышкаш,
Чеҕже дүшкен дамдыларга өөрүп,
Сеткил-хөңнүң челээштелип желир.

Оран-чуртка ынакшыл-даа күштүг!
Орел азы Омскиге өскөш,
Тыва черни өскөн чер деп билген
Дыка-ла эриг сеткилдиг кыс иргин.

Өскөн-төрээн ынак чериң кайдал?
Ажыл-ишке чаңчыкканың оран,
Өөрүшкү,
Лас-кежиин билген,
Арбын чонга күжүң өргээн чериң —

Кара баарың көҕгү болган булуң —
Хайыралыг «Элегезиң» сени
Алдаржыдып, сеңээ чоргаарланып,
Арбын байлак долган чыдар бо-дур.

Экер-оол КЕЧИЛ-ООЛ

ЧААРТЫНГАН ТӨРЭЭН ЧЕРИМ

Ынак чуртум делгем болгаш,
Ырак черге чурттап турдум.
Ынчалза-даа төрээн черим
Ында-хаая сактып чордум.

Шөлээм алгаш, Тывамче баар
Чөптүг сеткил дөстүндүрбээн.
Аът-хөлдү муңзаар бис бе?
Аймырлыгга халдып келдим.

Кабинадан үнүп келгеш,
Кайгап-харап эргий көрдүм:
Шаанда билир делгем ховум
Чаартынганын магададым.

Дыдырартыр хөрсүн чарган
Тракторлар мөөрөп чорлар.
Кожажарның баарында
Хову турлаа — бажыңнар тур.

Аккыр халат кедип алган
Аныяк кыс үнүп келгеш,
Бодамчалыг бисче көрдү.
Повар-дыр деп эндеведим.

Колхоз чап-чаа тургустунган
Хокшул чегей туарар шагда
Шары бажы мунуп чораан
Шаңнарымның соргаа-даа чок.

Арган аъттар чүткүп чадааш,
Айдаң кагган кадыг черни
Амгы шагның демир аъды
Андарып каан — күштүү ол-дур.

Тракторну дынnavыткан
Тырың боттуг хөглүг эрлер
Эгиледип эртип тура,
Ээлдек чымчак мендилешти.

Ангыс чарган черже шиглей
Аъттыг кижичелзип олур.
Мендилештим, карак-ла бо,
Мээң эжим Шагдыр болду.

Аъдындан ол, хартыга дег,
Адаккыр чиик дүжүп келди.
Андарган чер хөрзүнүн ап,
Адыжынга көрүп орду.

Төрээн суурнун сайзыралын,
Төрелдерниң чуртталгазын
Чазык чаңныг агроном
Сагыш хандыр хөөрөп берди.

Ыдык черин чаартып туткан
Ынак төрөл кижилерге
Улам өөрүп, сеткил сергеп,
Улуг суурже халдып кирдим.

Монгуш ӨЛЧЕЙ-ООЛ

ЧЕРИМ ОГЛУ

Шынаа дургаар туман бүргеп,
Чыккыладыр сооп турду.
Дөтпө кежи тонум безин
Дөмөк болур шинээ чок-тур.

Чараш болгаш байлак Тывам
Чаңын билир болзумзажок,
Кыржың сооктуң хайы-ла боор —
Кылыктанып тургуладым.

Черниц чери берге-ле-дир,
Чеже чычаан доспадым дээр.
Чамдыктары хос чок болур,
Чамдыктары чүгле сыг дээр.

Хөңнүм калгаш, базыпкан мен:
«Аъттыг төрүп келген эвес...»
Көрүп турзун — имир дүжүп,
Айдың айы үнерден бээр...

«Ынчалдың бе?» диген ышкаш,
Даг дег чычаан доктаай дүштү.
— Ырак баар бе, акый?— дей-дир.
Таныырым үн... Кым боор мындыг?

Кабинаже кире халааш,
Өпейледип чоруп ор мен.
Харлыг, хаттыг узун орук
Өжээр шаг чок чыырлып олур.

Үжен харның чалыы тевиин
Үүле иштен чарылдырбаан,
Четпээн-барбаан чери ховар
Черим оглун бодап чор мен.

Шак бо күдер эгиннерге
Кандыг-даа чүк дүк дег болбайн.
Шак бо шыырак холдар турда,
Кандыг-даа иш чогул турбайн.

Хып дээн чалыы назынында
Эрткен оруун чеже ирги?
Кыштың соогу, чайның изин
Эвээш деп бе, эрес Танов?!

Орук берге — онгул-чингил,
Халдып орда эптицни аар!
Опчок, хөөрем чамдыктар дег,
Каңгырт кылбас эптицни аар!..

Чедер черим, чедер черин
Көстүп келди — Ак-Туруг бо.
Черниц ыраан чыырып кагдың,
Хөөрежир чай бербейн бардың.

Ачаң ашак (Бүрбүжап аан)
Амыр эвес малчын болгай:
Олут орбас, чыдын чытпас...
Ону дөзээн ирги сен бе?

Шынаа дургаар соок дендеп,
Чыккыңайнып турар ыйнаан.
Хоомайланыр тураңар чок,—
Коммунистер эр-хей силер!

Саая ТАСПАЙ

КЫРГАН ТЕРЕК

Эстеп баткан Хемчик уну
Ээреген хавак черде
Чодур терек ханы бодал боданганзыг,
Чоргаар түрлүг мурнумда бо көстүп туру.

Будуктарын сиирерип шүүлгүже дээр,
Буурул терек, хөйнү көрүп эрткен боор сен.
Кижиги ышкаш аас-сөстүг болзунза аар,
Хилинчектиң чүс-чүс чылын төөгүп боор сен.

Шала ондаан Кара-Даг-даа харап турда,
Самбажыктар маңаа дүшкеш, дугуржуп ап,
Чактырларын аштап, чүлгүп, огун октап,
Чаглыг эъдин шиштеп чип-даа органнар боор.

Шуурган сени чеже чылда силгивээн дээр,
Шудургунну, шыдамыңны кайгаар-дыр мен,
Салбакталчак дазылдарың быжыы ол бе,
Самбажыктар херээ ышкаш дири ол бе?

Эстеп баткан Хемчик уну
Ээреген хавак черде
Кырган терек ол-ла хевээр туруп калды,
Кыска дышты аңаа алгаш чаныпкан мен.

Владимир СЕРЕН-ООЛ

АК-КӨК ХЕМНИЦ АЯЛГАЛАРЫ

*Тувинская музыка — словно утренняя
роса под лучами восходящего солнца.*

Вано Мурадели.

Сылдыстарның чырыы чоорту имистелип,
Чылар-чылбас чырык хаяа сындан херээр.
Көккүр дээрниц көжегезин ажыткаштың,
Хөөрээн херел омак сергек көстүп келир.

Тайгалардан дагжап баткан хемнеринге
Даглыг черим даңгына дег чунуп алыр.
Кыйыгларда кызыл-хүрең шенелерниц
Кырын көөрге, кылаң шалың мөңгүнелир.

Бо-ла бүгү бойдус чаяан чурумалдар,
Боостаа чок бол, боттары-ла тускай үнүг.
Үүле-иштиң байырлалы болган ышкаш,
Үргүлчү-ле үзүктел чок ырлап чыдар.

Чарлыг-аттыг Чайковский, Бетховенни
Чамбы дипке Саян, Таңды шаңнаваан бол,
Ак-көк хемниц аялгазын магадааштың,
Айлаң куштан айтырыпса, мынча дээр боор:

«Каптагайда кандыг эки үннер чок дээр!
Хамык үннүң хааны мен деп дидинмес мен.
Эц-не хоюг, эткир үннү менде дээрге,
Эгс бодум эгени бээр амытан мен.

Улус мени улуу-биле үнелээн дээш,
Улуургавайың, угаап-бодап чоруур-дур мен.
Аян ырым арыг хоюг аялгазын
Амыдырал, ажыл-ишке сөңнөп чор мен.

Хөгжээн Тыва хөгжүм-ырын дыңнаанымда,
Хөрөк-чүрээм хөлүндө-ле хөөн кирер.
Таяаттыңган салым-чолдуг ыраажылар
Чаагай үннүг, чараш ырны айтып бээрлер.

Ыры чокта — ыржым-шыпшын, дүмбей ышкаш.
Ырлаптарга — ырак орук чоок апаар.
Өөрүшкүнү, өлчөй кежиин чалгынналдыр,
Өткүт ырлар өртемчейге чаңгыланзын!»

Хову шөлдер, хоорай-суурлар дөгерези
Хостуг ырын хомусталдыр бадырар-дыр.
Колхозчулар, комбайнерлер, тудугжулар
Колдуунда-ла композитор апарган дег.

Булут ышкаш бузут-багы тайлы берген.
Бурунгу чурт — буян чолдуг, кавай черим,
Эгээртинемес эртинезин үүжелээн
Экти бедик ээр Тандым меңээ сөглээр:

«Муңчулгага буугуп келгеш шыдап чадап,
Муңгаралды муң-муң чылда ырлап чордум.
Оглум-кызым Октябрьдан одунгаштын
Омакшылын ораннарга ырлаар болду.

«Тываларның хостуг үнүн, чоргаар ырын
Дыңнавааннар дыңназын дээш, көрзүннер»...— деп,
Тыныш хостуг тынывыстан — Москвадан
Тывабысты дыргын чарлап ырлап чор бис.

Қобальтылыг Хову-Аксы ырлаптарга,
Хойжуларның кожаннары улажы бээр.
Чылгычылар сыгыттары аңаа немей
Сырын сүрүп шынаа, шөлдер эргий ужар...

Қандыг кончуг кайгамчыктыг оран-дыр че!
Хамык ырлар кайын кээрин билир сен бе?
Чечек-чимис, черде-дээрде бүгү чүүлдер
Чечен сөстүг, сергек ырлыын оваарып чор.

Ак-көк хемнин аялгазы — арыг шалын.
Арат чоннун ажыл-ижи, шырайы ында.
Акы-дунмаа аялганың арыын тудуп,
Аян-ырга ачы-дуза дилеп чору.»

«Конгургайны» аян туткаш чанып ора,
Хоорайымда ховар черниң барын билдим.
Адын безин «Аялга» дээр тускай садыг
Ажыттырган — аңаа өөрбес арга чок-тур.

Хөгжүмге ынак хөлзээн чондан ийи кижини
Хөлчөк таваар хөөрешпишаан базып орлар.

Модарт болгаш Глинканы маргышпышаан,
Бодалдарын, болган чүүлдү тө каап чорлар:

— Шаанда дег чадаганны, дошпулуурну
Шаг боол оргаш чазаар дивес магалыг-дыр.
Аажок эткир аът баштыг бызаанчыны
Амлыы чаа-ла «Аялгадан» садып алдым.

-- Девин чаа-ла «Орбитадан тааланчыг
«Декей-оону» тергиин эки дамчыттылар.
— Дыннавадым. Дыка чай чок болдур мен ийин.
Дыжым уттум. «Тыва чер» деп аялгам бар.

Демгилерим девидээнзиг шагын көргөш,
Дегийт дүрген театрже углаптылар.
Орта бөгүн «Оттуг чалыы ынакшыл» деп,
Оперетта оюну боор болбас ийикпе.

Чымыш иштен шылагзааным сергеткензиг,
Чылгычының хөөмейи дыңналы-дыр.
Огинскийниң омак-хөглүг полонези
Ортулукта ойнаар черден тарап туру.

«Аян» аттыг аныяктар кафезинден,
Демниг хөгжүм «Дээң-дээңни» чиртилести.
Аккыр хадың ажыдында сандайлардан
Демир-хомус дембилдейи дыңналы-дыр.

Черле кагбас чеди хылдыг гитаразын
Сергек оолак сеткил хандыр ойнап эрти.
Ырак черден ырлар тыртар приемниктиг
Ынакшааннар ылым-чылым хемелеп чор.

Сылдыстардан чырык херел саарлып бадар,
Сырын ону сыйбавышаан чадаганнаар.
Чернин, дээрниң сеткил ханган сергек ырын
Чечек безин сеглеңейнип дирижерлаар.

Саян сындан саяктаткан салгын безин
Чалыы назын, чаагай чолду алгап ырлаар.
Хөрек-чүрек хөгжүм-биле долган чорда,
Көстүп көрбээн хөгжүлделиг болбайн канчаар.

Ак-көк хемим, ажил-иштиң ораны сен.
Ак-көк хемим, аялганың чурту тур сен.
Элбек, байлак эртиненниң аразындан
Эң-не меңээ эргими-ле — аялгаң-дыр.

Мариа м РАМАЗАНОВА

АРТТЫ ӨРҮ

Кадыр артче үнүп орда,
Халалыг-ла: чүрекке аар...
Ынчалза-даа доктааш дивейн,
Ырма сынмайн, чүткүп ор мен.

Каш-каш янзы чечек, бүрү
Карактарга чингиртилээр,
Хады будуу, шенне чечээ
Кайыыртан бээр көскү чараш.

Эльбрус эвес-даа бол,
Адар-Төштүң бедии шору.
Аандан бээр, орайдан бээр
Эртир базып үне бээр мен.

Дамырактар шулурашкан
Тааланчыг часкы кежээ
Челээш ышкаш ховаганнар
Черни шимээн солун-даа-дыр.

Дыка бедик артка үнгеш,
Делгемнерни эргий көрүп,
Тергиин эки аялганы
Тыва чуртка өргүкседим.

ШИИЖЕК КУШКАШ

Кижилерни өөртүр дээш,
Хидиледир эдип оар
Бичии ынай кушкаш ийин...
Бир-ле катап хады дөзү
Күзүрүмге удуй бергеш,
Күжүр кушкаш дүжеп чыткан...
Айыыл кээрге, корга-корга,

Калбаңайнып маңнап чоруй,
Ак-көк даглар харлыг сирти
Қайы сен дээш ужуп үнген.
Ынчалза-даа, октаан даш дег,
Ыя кушкаш куду былдааш,
Шырыш будук аразынга
Чылан-биле душчуп келген.
Ажырымчы чазый чылан
Адыр дылын сунуп орда,
Даңның бажы имиртиң дег,
Аштаңгы куу дээлдиген
Дайзынын теп алгаш барган,
Дээлдиген дыргактары
Демир илбек сагындырган.
Өлүм чайлап эрте бээрге,
Өөрүп, ханган шиижек кушкаш
Омак-сергек сорук кирген,
Оолдарын чылыктырып,
Кижилерни өөртүр дээш,
Хидиледир эдип орган.

Чооду КАРА-КҮСКЕ

ХЕМЕЛИГ КЫС

Кежээликтей апарганда
Хемелиг кыс
Хемге чораан.
Ыяңгылыг ооң үнү
Ынаар тарап,
Ырап турган:

Салгын-хат чок — оожумун, ой,
Сагыш ындыг болуру кай!
Чүреккейим саргыырын, ой,
Чүге ындыын билирим кай!

Чалгыгларның шыылаажы
Чалы кысты
Часкаргылаан.
Ынчалза-даа бууккан хөрек
Ынакшылдан
Ындынналган:

Бо-ла черниң чаражын, ой,
Болчаавыс маа болуру кай!
Хуусааның чылбазын, ой,
Куспактажып алырым кай!

Хемежиктиң эшкииштери
Хери черни
Хемчегилээн.
Үнүш-дүжүт, хая-даштар
Үннер алчып,
Үргүлчүлээн:

Найыралдың чаагайын, ой,
Назын изни ындыг болгай!
Чарлыышкынның бергезин, ой,
Чаңгыс ол чок болуру кай!

Валерий ТУТАТЧИКОВ

БАЗЫРЫК

Даглыг черим оргу, дески шөлдеринде
Даштар чыггаш, оваалап каан хорумнар хөй.
Талыгырда эрткен өйнүң демдээ болган,
Тайлып читпес тураскаалдар бо-ла-дыр ийин.
Шаанда шагның базырының кырын орта,
Шагзырааштың дыштанып ап кезек ора,
Чүге чүве, бодалдарым доюлбушаан,
Чүс-чүс чылдар төөгүзүн чиңжерледи:
Көвей аъттар даваннары дидирээр-дир,
Хөлзээзинниг алгы-кышкы дыңналыр-дыр.
Куш чүүнден чүглөп кылган согуннарның
Кулбуксудур сыылажыры дыңналгылаар.
Хөрөөн өттүр согун дегген дайынчы эр
Көнгүс өлүг, эзеринден андарлып каар...
Чазый, чилби Чиңгис-хаанның шериглери
Шак бо чуртту тавараан дээр чүве болгай.
Хамык көвей базырыктар кайын кээр деп,
Кандыг-ла бир кижилерниң хөөрлери боор.
Эргим черин эжелээр дээш чедип кээрге,
Ээлери кайын анаа олулар деп,
Оран-чурт дээш тулчуп турган экер эрни
Орнукуштукан базырык бо эвес ирги?
Эңме-сан чок көвей шериг эвилелдээн,
Эжелекчи, дерзии хаан моон эртип турда,
Өңгүр, сергек оът-сиген сазаңналып,
Өглер, аалдар өрттенгилеп тургулаан боор.
Шак бо черниң эрткен өйүү бодаптарга,
Сагыш-сеткил килең-биле бүргеттинер;
Түрегделдин, човулаңның ораны боор —
Дүмбей дүнче ала чайгаар эдерти бээр.
Каржы байлар дугайында сактыптарга,
Қарактары бөрүнүү дег көстүп келир.
Қылыктанып холун өрү көдүрерге,
Қымчы даажы ол-ла дораан тырс кынныр.
Базындырган яды кижиди ондап-остап,

Балдырлары сириңейнип черде чыдар...
Чазыыл чок чүүл шаг-шаа-биле кайын турар,
Чалым безин чаңгыланы бээр болгай.
Қашпалдарже көшке сөктүп бадып турда,
Хамык даглар хөлзеп, дойлур ышкажыгай.
Шак бо чуртка чаа үе хүнү дегген,
Чаагай дүжүт хову-шөлүн шуглапкан-дыр.
Көк-көк даглар куспактааштың эргелеткен,
Көстүп көрбээн хөгжүлдениң ораны-дыр.
Базырыктың кырын орта орарымга,
Байырымныг ырлар менээ дыңналыр-дыр.

Аракчаа ОНДАР

АЧАМ ШЕВЕР

Ачамны чон шупту таныыр,
Ажылдаарын аажок мактаар.
Сывыра соп, үзеп тургаш,
Сыдым кылыр, чараш-даа боор.

Амыдырал оруун углай
Ажы-төлүн сургап чоруур.
Ачам хары алдан чеди,
Аныяксыы ам-даа хевээр.

Ачам холу куруг орбас
Аяк чазаар, согааш үнгүүр.
Четтирдим!— дээн, чоннуң сөзүн
Чеже катап дыңнаан ыйнаан.

Ачам меңээ сыдым берген,
Аптарада шыгжап чор мен.
Аътты мунгаш, дергилепкеш,
Артелимге чылгылаар мен.

Монгуш КӨЖЕЛДЕЙ

БОДАЛ

Эрте частың уян-чидиг сырынынга
Эңме санчок чиирбей, будуун саглаңнаткан
Чараш шынаам кышкы тоннуг хадыңыга
Сагыжымның ханызындан өөрүп чордум.

Чүге ындыын бодум безин билбес-тир мен.
Чүгле чаңгыс сагыжымга час деп сөс кээр.
Часкы шагның уян хөөннүг таалалы
Сагыжымга чалыы шаамны коптара бээр.

Далай ышкаш ханы-терең бодал бодааш,
Даңны атсы бижиттинип оргулаар мен.
Шүлүкчүнүң аар оруун угбайн барза,
Шүүдеп чораан херээм бар бе, өнүктерим?

Соруктуглар эрес чаңын салбайн чорааш,
Чонум-биле ундаравайн демнешсимзе,
Чуртталгада каас-чараш чурумалдың
Чулук-чемин деңге амзап чорбас мен бе.

Михаил КОНГАР

УКРАИН СУУР ДЭЭШ

Тутчуп, сүржүп, кыржып тургаш, хунаап аар дээш,
Тулчуушкуннар чаңнык ышкаш хайнып турда,
Танкылыг тыва солдат тутсуп киргеш,
Дайзын окка тавартыпкаш балыглаткан.

Балыг танкист Бортуй-оолдун машиназы,
База катап аткан ок дег, шурай халааш,
Баарында фашист оттар точкаларың,
Бастыргылааш, дайзыннарны кыргый берген.

Өөрү бистер өжээн негээн атакаже,
Өршээл чокка дайзыннар соп кириптивис,
Өөрлөшкөн хадың, шиви кыры-биле,
Өрттөндирер демир долу чагзыпкан бис.

Сргулаашта хостал манаан украин суур,
Ол-ла дораан Совет черже эглип келген,
Орта халдаан фашист сектер бирден биржок,
Ой-чик долган озаң ышкаш кырдырыпкан.

Күштүг динмит эртип турда, чурттакчы чон
Кезээвисти чечек, туктуг, чылыг уткаан,
Келир чырык өөрүшкүнүң херел оду,
Кежээки суур кырын дургаар чайнап турду.

Серен-оол ЧЫРГАЛ-ООЛ

ЧЫЛГЫЧЫНЫҢ ХАЙГААРАЛЫ

Чайынналган меңги бөргүн
Чайын безин уштуп көрбээн,
Мөңгүн-Тайга чүден көскү,
Мөңгө чоргаар хереп туру.

Дөргүнекте чылгым оьтгаан
Дөлем черже халдып үнгеш,
Эргим черим дуран-биле
Эргий-кезий көрүп ор мен:

Каргы, Мугур — шапкын хемнер
Каас унун магададым:
Фермалардан хоюг ыштар
Бедик шөйлүп үнүп турлар.

Улуг-Ширээ тайгазында
Көшке, дүвүрөң доозунналыр —
Улам топтап көөрүмгө,
Көвей аңнар маңы болду.

Дужумда дөө — куу мээсче
Дуранымны угландырдым:
Тарбаганнар ында-мында
Таваар чемнеп мешпеңнешти.

Хову, шатта, мээстерде
Колхоз сүрүү чаптып оьтгаан,
Кадарчылар ыры-шоору
Хаяларда чаңгыланды.

Төөгүден эрте-шагдан
Төрээн черим байлак-даа бол,
Амгы шаг дег, хостуг, шөлээн
Арат-чонум чурттап чорбаан.

Чылгым дозуп челзивитим,
Сырын мени сергедип чор.
Ынак чуртум, чонум мактаан
Ыры-шоорум чайгаар келди.

Өөлет ЧИҢМИТ

ЧАШ ҮЕМ

Хөлүн каггаш, чанган куш дег,
Хөй-ле чылдар шуужуп эрти.
Чуртталгамда чашкы үем
Чуруттунуп олчаан арты.

Шуглаам орта чыдып аар мен,
Шуваганчы кырган-авам
Узун тоолун эгелей бээр,
Уйгум сергеп, соруум кывар:

Чылдык черни айлык кылып
Чыраа-саяк, арбас-турбас
Даш-Хүрөң аьды-биле
Танаа-Херел хуулгаазын:

Алдын хүн дег даңгынаны
Айдан черже эккелгенин
Бодап чыткаш, удуй бээр мен,
Бодалдарым дүшче шилчиир.

Арттыр хөөрөп, мактанмас мен,
Ара сөглөп кызырбас мен.
Тозан харлыг кырган-авам
Тоолунуң маадыры мен.

Айга барып четкеш келир
Аьдым-хөлгем белен бар ийин.

Монгуш ТАНОВ

ХООЧУН ТРАКТОРИСТ

Дайын өртү бүргөп келген берге өйде
Танкист болуп, фронтуже аъттаныптың.
Дидимнерниң оруу-биле Берлин четкеш,
Тиилелгелиг тайбың ишче чанып келдин.

Башкы харның быскаңгырлап чагганы дег
Бажың дүгү ында-мында агаргылаан...
Хөйнү көрүп чурттап келген чылдарыңнын
Көстүп турар херечизин эскерер мен.

Чээрби беш чыл дургузунда тракторлуг
Чеже черии аңдарган сен?! Санап четпес.
Узун дургаар шөөр болза, бөмбүрзекти
Угулзалыг хевис болуп чеже куржаар.

Алдын-биле сиилип кылган орден, медаль
Ажыл-ижиң үре-түнүн сөглөп туру.
Ынчалза-даа чүүден артык дээди шаңнал —
Ынак чоннуң хүндүткели, идегели.

Чазык бөдүүн, шалып ишчи шырайында
Чаагай үе аас-кежиң херелденген.
Сеткилиңниң бүгү байың дөзөл, салгап,
Сен дег ишчи тракторист болуксаар мен.

Борис ЧУДУК

КАРА ДАЛАЙ ХАРТЫГАЗЫ

Чалгыг сүржүп эрикке кээп моңнап турда,
Чалгынныг куш өөр-өөр кылдыр чавырлы бээр.
Харын ынчан хартыгалар эрес кирип
Хала чокка дүндүштелип тургулаарлар.

Чаңнык шуурган оштап алган кара булут
Чавызаш дээр — туман-далай дүнү дүжер.
Кызаш кыпчыр — хөй-ле чүве көстүп үнер...
Кылыткылаан хартыгалар хевээр артар.

Өске куштар өлгөн ышкаш шимчеш дивес,
Өскөн төрөөн уязынга хоруй бээр-дир.
Коргуш дивес революсчу дайынчыны
Горький харын хартыгага дөңнөөн магат.

БЕДИК АХУН

Кара ногаан аргаларың каттаныпкан
Кандыг кончуг чараш даг сен, бедик Ахун.
Кипаристер, мандариннер, агар-сандан
Кижиг көрбөөн үнүштериң чаражын аа!

Ужу-кыды чиде дүшкөн Кара далай,
Ужарларлыг буурул Кавказ делгемнери
Олбук-хевис дөжөнгөн дег курорттарың
Олчаан көстүр, оранчок-ла бедик-тир сен.

Чигир-чимис орааныпкаш үелешкен
Чеже даглар мында чогул, бедик Ахун.
Орус чон дег улуг боорга, черим, сенээ
Одаганы кедирген-дир, бедик Ахун!

Буяңныглар чурту болган Кавказ дагда
Будук санай чинчиленген чимис хөй бол:
Төрүттүнмес Төрөөн чуртум хеймери боор
Төрөөн Тывам ногаан пөжүн тарып тур мен.

Биче-оол ТОЮНДУП

ЧЫЛГЫЧЫ

Айның чырыы саарлып баткан
Ажык делгем ховуларда
Сериин кежээ ырын ырлап
Челзип чоруур кайзы дээр сен?
— Четтикпестеп бажын саваан
Челер аъттыг чылгычы-дыр.

Чайгы даңның сырынында
Чаактарын сыйбаттырган,
Эрээн шокар чечектерде
Эжиндирген солун кым боор?
— Савай базып, суглук дайнаан
Саяк аъттыг чылгычы-дыр.

Чыккылама кышкы дүне,
Чывар-биле чаржып, сүржүп,
Кажая сыңмас көвей сүрүүн
Харагалзаан эрес кым боор?
— Чындыңнадыр челзип келир
Чыраа аъттыг чылгычы-дыр.

ТУРАСКААЛДЫГ КИЖИ

Кандыг-даа иш бистин чуртта
Хавыяалыын билзимзе-даа,
Тудугжуну бодум хуумда
Тураскаалдыг кижиге дээр мен.

Даглар ышкаш бедик, чараш
Даштан бүткен ордуларны
Хүлөр болган шыңганнарлыг
Күштүг холдар тургузуп каан.

Эптеп салган ханалары
Элээр эвес, бустур эвес.
Ээлер дамчып, чүс-чүс чылда
Эдилел бооп туруп калыр.

Хаваандан ооң аккан дери
Ханаларда канныр болган,
Кайгамчыктыг тудугжуга
Кажан шагда чоргаараар мен.

Куулар СҮТТҮГ-ООЛ

ЫРААЖЫГА

Уяранчыг хоюг үнүн
Улуг, биче чүректерже кокпа шөөр —
Сеткилдерни эдиктиргеш,
Челээытелген бедиктерже эдерти бээр.

Ажыл-ишти, найыралды
Алгап ырлаан өткүт үнүң аянындан
Чуртталганың утка-шынын!
Чурумал дег тода көрүп, бодап чор мен.

Амыдырал каазы сиңген
Аялганың сырынындан салдыкпайн,
Төрүүн чонум аажы-чаңын
Төдү билип, сеткил ханып, өөрүп чор мен.

Тааланчыг эткир үнүн
Танды чечээ таңдалай дег чараш болзун,
Кыжын, чайын дыжын билбес
Кылаңнашкан дамырак дег, арыг чорзун.

Моторк ТИРЧИН

СИГЕНЧИЛЕР

Қызаннааштыг чаашкын сөөрткен кара булут,
Кырган Тезим унун өрү союп кел чор.
Оймалыкта хөпээн сөөртүп чай чок иште,
Он шаа кижидери шаалаан түлүктүг түр.

Демниг чонум дери сиңген ногаан сиген,
Деңзи, саны алдын-биле солуттунмас.
Чаагай чыттыг кургаттынган чечектиг чем,
Сарааттар боор сыннар харап немежип түр.

Сөөлгү айбыр ажыл түннеп шөлээлээнде,
«Сөңүн» кудуп, булут «оттуун» шага каапты.
Чаа кышка белеткенген сигенчилер.
Сагыжымга уттундурбас артып калды.

Артем БОРБАК-ООЛ

ЫРЛАП БЕРЕЙН

Кызыл чечээң херелденип,
Кыпкан от дег чайнап чору.
Кызыгаар чок ынакшылым
Кыптып-хайнып хөлзеп чору.

Чүрээм чамдыы болу бердин,
Чүгле сени сактып чор мен.
Чүге ынчап барганымны
Чүнүң-биле шыңзыдар мен?

Хартыга дег аъдым мунгаш
Халытпышаан чеде берейн,
Хоорум сенээ, ынаам сенээ
Хомус-биле ырлап берейн.

ЧЕЧЕК СӨЦНЕП КЕЛГЕН ЫШКАШ

Бай-ла-Талым делгемнери
Маңнык-торгу чаткан ышкаш,
Баштак карам чагаам номчааш
Манагзынып орган ышкаш.

Черим мени уткуур дээштин,
Челээштелип чайнаан ышкаш,
Чергележип өскен эжим
Чечек сөцнөп келген ышкаш.

Сарыг-оол САЛЧАК

ЫР ДУГАЙЫНДА

Ынакшылга тураскааткан
Ырны шупту чыыптар болза,
(Маргыжып-даа болур-ла мен)
Бай-Тайгам оон чавыс.

Ийис төрээн дуңмамга дег,
Оларга мээң ынаам кончуг.
Ишти-хөңнүм үргүлчү-ле
Олар-биле чугаалажыр.

Чаңгыс-ла мен мынчага дээр
Сарыым мактап чадап каан мен.
Сагыжымның ынчангаштың
Саарзык чоруур ужуру ол.

Ынак чүрээм чиндип тургаш,
Ырым черле бижип каар мен.
Чалыы боттуң ынаан хандыр
Сарыым ону ырлай бээр боор.

Мандычы ЧКАЛОВ

САЛЫМ-ЧОЛДУҢ АЙБЫЗЫНГА...

I.

Салым-чолдуң айбызынга
Шак бо удаа Дудинкадан
Делегейшиң эң-не соңгу
Демир-оруун ажыгладым.

Ээргииштелген дүвүлүг хат
Сонгаларда улуп, сыылаан,
Электри чагылары
Солчуп-элчип эртип турлар.

Долган, ненец ийи уруг
Гитарада ойнап орлар.
Доктаамал кээр аалчылары —
Геологтар ырлажып чор.

«Таймыр чүрээм» төрөөн чуртче
Эртинезин вагоннарда
Дамырында ханы ышкаш
Енисейже шууштуруп тур.

Караңгыны — поляр дүнүн
Каш өң оттар чырыдыпты.
Оруувустуң төнчүзүндө
Норильск көстүп келди.

Демир-бетон адагаштар
Дескилештир кадагылааш,
Мөңгө дон чер — тундрада
Мөңгөжиткен хоорай болду.

II.

Элеш кынныр чүве эвээш
Ээн, хар, дош оранның ам

Элдеп, тоолзуг сагындырар
Эртип келген төөгүзү бо:

Чуртта аш-чут, дайын төнмээн,
Чугула дээн ажыл-ла хөй.
Ынчалзажок Ленинге ол
Ырак Таймыр чоок дег болган.

...Ийи-чангыс садыгжылар
Алдынны-даа эккеп турду.
Никель-биле байлак чер деп
Албан бижин база бар-дыр.

«Хөмүр-дажы баскан истен
Көшкеленип бадып чыдар,
Хөлегелиг кара шаттар
Көвей чер» деп, Шмитд бижээн...

Орта улуг шахта туткаш,
Оттулар чүүл алза чүл деп,
Урванцевти сонгу чүкче
Улуг Ленин аъткарыпкан.

Оон бээр ам чылдар эрткен,
Ортулук шуут таныттынмас!
«Орбиталыг», газтыг, ГЭС-тиг,
Оруктары асфальтылыг.

III.

Ажыл-иштен таалал тыпкан
Арбын чоннуң аразындан
Тыва оолду—Сарыгларны
Тыпканымга өөрүдүм.

Газ, нефти дилээр кылдыр
Дээди эртем чедип алгаш,
Каш чыл улай ортулукту
Дээскиндир шинчип каапкан.

«Алдан тоску параллелге»
Аяк шайын ижип ора,
Кызылывыс дугайында
Кыска-даа бол сактыптар бис.

Өцнүг металл институтун
Өэренип доозуп турар,
Месояха, Талнах мынчаар
Мээң өөрүм чораан болду.

«Азияның төвү» демдээн
Баштай чедип көргеним дег,
Аас-кежик, өөрүшкүнү
База катап борта билдим.

Сергей БАИР

ЧОННУЦ ҮНҮ

Хилиң ногаан шынааларны, ховуларны,
Базырыкче, чевеглерже шилчитпес бис.
Хибосима, Нагасаки човулаңын
База катап болдурбас дээш туржуп тур бис.

Ие болган Черивис ам ышталбазын!
Ийи дугаар Бухенвальд болбас болзун!
Өртемчейниң бүгү чону күжүн каткаш,
Өрт-халап, дайын-чааны болдурбас дээн:

Амыдырал чечектелип сайзыразын —
Ам-даа хүнче кылайтып көр, көге-буга!
Аас-кежик делегейге тергиидезин —
Ак-көк дээрге самнап ойна, көге-буга!

Кара-оол НАТПИЙ-ООЛ

АЖЫЛЧЫННАР ЧАЖЫДЫ

Индирдиве хавактары сыгыгларлыг
Ирей кижиг үнүп келгеш, ыт чок туру.
Чүнү баштай чугаалапгар аайын тыппаан,
Сүрээдээшкин хавакта дер айтып турду.

— Эштер — дээштин зал иштин эргий көргөш,
Эрессимээр карактарын чивецнеткеш:
— Ам-таа кызып ажилдаар мен, эштер — дигеш,
Ангадаксап, девидексеп оруп алды.

Назы хары дөгүй берген ажилчындан
Аныяктар карак салбайн көрүп орду.
Хөөрөп билбес бөдүүн эштин кылган ижин
Хөрөк сынмас орденнери сөглөп турду.

Кады орган чаңгыс чурттуум аныяк оол
Каттыргаштын, сымыранып чугаалай-дыр:
— Мээн хөрээм ооңуу ышкаш турган болза,
Еш-даа шакта үзүктөл чок хөөрээр ийик мен.

...Чылдар эрткен. Ол-ла өңнүүм орден аарга,
Изиг байыр сөнөп-тудуп чеде бердим.
— Чыдын чытпас ажил-ижиң хөөрөм — дидим.
Ийи сөс-даа кожуп албас оорар болду.

Ажилдаары хүлээлгем-дир, өңнүүм — дээштин,
Артык сөс чок, ыт чок барды. Ам-на билдим:
Ажилчыннар чажыды бар улус бооп-тур,
Ажил-биле көргүзөр дээр улус бооп-тур.

Борбак-оол СЕРЕН

ЧЭЭРБИ ХАРЛЫГ ООЛ МЕН

Чээрби харлыг оол боор мен,
Ажыл-ишке сундулуг мен —
Шевер бөдүүн адамны дег,
Адыштарым кадыг-быжыг.

Чээрби харлыг оол боор мен,
Сестир, коргар чүвем-даа чок —
Бергелерни дидим ажар,
Бедик күштүг сорукутук мен.

Чээрби харлыг оол боор мен,
Чаагай буян ээзи боор мен —
Сеглең чечек, чалгаан тараа —
Чалыы чолдуг холдарымда.

Чээрби харлыг оол боор мен,
Арыг шынга бердинген мен —
Черниц хамык чоннарынга
Аас-кежинн күзээн төл мен.

ОЧЕРКТЕР

Олег СУВАКПИТ

НАЙЫРАЛДЫҢ ОРУУ

Хемчик көвүрүүн кешкеш, чиге барыын-соңгу чүкче шөйлүп чоруй барган каалама орук-биле «чиик-каравыс» шимейтип-ле олур. Чүгле соңгалардан салгын сыылаар, ол, бо талакы делгемнер, ырак даглар чиңгиртилеңнээр, өйлөп-өйлөп каржып эрткен машиналар хирт дигилээр, бирде-бирде харын ужугуп-даа органзыг.

«Чиргилчинниг ховуларга
Чидир маңнаар машиналар.
Чиге көрүп долгап орап
Шиитпирлиг чолаачылар»

суг-суг дижип ырлаксаазы келир.

— Магалыг-ла орук аа бо!— деп, мээң кожам алгыра аарак чугаалай-дыр.— Безин машина хокпаш дивес.

— Оруктуң экизин дидир сен бе?

— Ийе. Көрбес сен бе, ана каттыраңнаар чүве!

— Ам моолап тутсуп олурарга-ла ындыг дийин. А бир эвес 9 чыл бурунгаар маңаа келген болзуңза...

— Чүү болур турганыл ынчап?

— Мындыг орук турбаан.

— А силер мону кылчып турган силер бе?

— Чок, доктаамал хайгаарап, ооң маадырлары-биле сырый харылзажып, үргүлчү кээп турган мен.

— Эскээр чугаалаарга, бо оруктуң кылыкчыларының дигриг херечизи ышкажыңар чул?

— Шак-ла ындыг ийин.

— Солун-даа болгай, хөөреп көрүңерем.

— О, ону сактыры берге дийин. Оон бээр 8—9 чыл эрткен. Чамдык эш-өөрнүң ат-фамилиязы болгаш овор-хевирлери уттундурган. Чүгле ол үениң «Демдеглелдер дептерин» көрүп оргаш сагынмас болза, херек бүтпес. Ам оларның кайдаазын-даа билбес-тир мен. Делгем чурттун ол-бо булуңнарынче — улуг орук тудугларынче чажыпкан тараа дег чоргулай баргылаан. Чүгле оларның кылып каан оруу — амыдыралының изи мөңгези-биле артып калган-дыр. Оларның атсывын мында кым-даа бижип кагбаан, моолап эрткен-дүш-

кен кижилер оларның кылган оруун чүгле магадаардан башка орукчуларның намдар-төөгүзүн суравастар. Ол хомудан чыг-дыр.

Қожам кезек када ыт чок барды. Ол мээң бодалдарым үлежи-ле олурган боор.

— Төөгү кижилер дамчып келир болгай. Бо орукту кымнарның канчаар кылып турганын сонургадаып көрүңерем.

— Ак-Довурак—Абаза оруунга чоруп, мурнуу одуругнун кижилери — механизастаттыңан колоннаның найыралдыг болгаш күштүг коллективи-биле; хемнерниң чагырыкчылары — көвүрүгжүлөр-биле; орук кылыкчылары — кылымал де-ришкинниң шудургу болгаш кызымак эрестери-биле; демир-бетон болгаш асфальт-бетон заводтарының сыныш билбес ажылчыннары-биле; орукчуларның өг-бүлезинге болгаш ажыл-чорудулгазынга таарымчалыг байдалды тургузуп турар тудугжулар-биле таныжар аргалыг болган мен. Ынчангаш оларның улуг болгаш чымыштыг амыдыралындан чамдык болуушкуннарны төөгүп берейн.

— Ынчап-ла көрүңер. Ол Тываның барыын талакы көзөнэнге — ооң тургузукчуларының ат-алдарынга, акы-дуңмалышкы найыралга тураскаал-ла болзунам!

Ак-Довурак... Эдегей шынаазы... Алаш... Ак... Кара-Суг... Адак сөөлүндө Хоолааш-Бажының эдээ — кадыр ий, доктааган черивис ол. Аңаа күчүлүг экскаваторлар, бульдозерлер болгаш самосвалдар ажылдап турган чүве. Улустуу-биле алырга, «доң черни довук ажыр» каспарлай оңгаштаан. Ооң шала ыңдынга, элээн ыракка, мөңгө доң черниң күш четтинмес хая-дажын кангырадыр, ыяш-дыдын саглаңнадыр чазатепсип, ол-бо талакы сыннарның чалымнарынга болгаш аргаларынга чаңгылар, чаңнык дүжүп турганы дег, динмирепле тура хүнзээр чүве.

Ол болза, Ак-Довурактан 86 километрге 89 дугаар механизастаттыңан колоннаның «Передовая» участогунга анык инженер Виталий Цалконун удурткан кижилериниң ажылдап турганы-дыр. Оларның эргезинге 3 экскаватор, 4 бульдозер болгаш чолаачыларның үш бригадазы турган.

Чаныш-сыныш билбес, тура-соруктуг кижилер — берге, орук-чирик чок черлерге чоруп, агаар-бойдустун кадыг-дошкун байдалынга пат-ла чаңчыгып калганнар. Оларның соонда он-он улуг болгаш делгем, узун болгаш дорт оруктар, оларны эртир уйгу-чыдын чок дүннер болгаш хүннер, шаптаразынар болгаш бойдустун аар-берге үелери-биле сегир-жип алышыкыннар, а мурнунда базар орук, кежер көвүрүг чок хемнер болгаш Барыын Саяның кол арттары—Шаңгыр-Хая, Көһп-Хөл, Үгеп-Бажының болгаш Он-Бажының сыннары: олар далай деннелинден үш муң хире бедик метрде каас-

таныпкан, бистерге быражыр күчү чок дээнзиг, чоргаарал- биле дээрже шаштыга берген. тааннар дег, ак булуттарны мончарланып алган чыдарлар.

Ынчалза-даа мерген холдуг, артык күштүг ажилчыннар — орукчулар оларны «кичигелеп», шудургу демисежип кирип-кеннер. Ол сыннарның хеймер дуңмазы — баштайгы моон-дак — күчүтен Кызыл-Тайга сыны далай деннелинден 1500 метр бедик-даа болза, чадаг безин эртинмес чалымнар-биле, чүрек сиилээр чүүден какпак туруглар-биле, хөлүгүр көк көшкелер-биле, калбак чүве хадый бээр, борбак чүве чуглу бээр кадыр ийлер-биле, хүн херели эртпес шырыштар-биле камгаланган-даа болза, орукчулар ону арта базып, ооң бедин 400 тонна күчүлүг чаза-тепсикчилер-биле чире-чаза шаптырып ажып келген. Ам ооң ийлерин чаза-тепсип кирип-кен. Удавас аңаа 250 тонна күштүг тевишкин болур болгаш Кызыл-Тайганың чаажыккан артын ажилдыр кылымал орук шөйлүп, үнелиг чүөктөр сөөрткен машиналар шуужа бээр. Чүс-чүс чылдарда чүдүлгелиг чыткан ыдыктыг тайга — совет кижилерге, оларның хуулгаазын техниказынга шак ынчаар аштырып турган...

Чугаага харам, бичии оолдар дег, шала пөрүк чанзыг, чүве чугаалааш-ла каттыргаш, хажызынче көөр, бажының дүгү төрүмелинден дыдыраш сарыг, борбак ак шырайлыг, чыкпак боттуг, эрес карактарлыг аныяк оол — инженер Виталий Людвигович Цалко ол. Ол бистиң Тывага ыраккы акы-дуңма Белоруссиядан 1962 чылда келген. Ол үениң иштинде найыралдыг болгаш күштүг коллективке, хөй национал эш-өөрүнге, күзенчиг ажылынга чаңчыгып, чүвениң хыын тыва берген. Өөрүшкүнү болгаш макталды, аас-кежикти болгаш аар-бергени эш-өөрү-биле деңге үлежип, олар-биле ажылдап, чурттап билир апарган. Ооң ажылга кызымак, тура чүткүлдүүн өөренип көрөш, участок мастеринге томуйлаан. Ону депшидип турда, чамдык кижилер дуржулга чок бичии оол чүнү удуртуп шыдай аар дээш удурланып-даа турган. Ынчалза-даа ооң организакчы болгаш билдилиг чоруу удаваанда илерей берген. Цалконуң удурткан участогу мехколонна-ның дээрелериниң бирээзи апарган...

— Силерде кымнар деп мурнакчылар барыл, Виталий?

— Кымнарны чок дээр, шуптузу-ла болгай.

— Ынчалза-даа тергийннерниң тергийннери черле турар-ла ыйнаан...

— Ындыг-ла харын. Оларга экскаваторжулар Демидов биле Донских, чолаачылар Зотов биле Петрухин болгаш өскелерни-даа хамаарыштырып болур.

— Четтирдим, Виталий...

Дээрниң хиндинде хир чок-даа болза, бедиктерден се-

рийн болгаш шыксыг салгын арынны суйбап, хүннүң херели чылыын чажып турза-даа, чер доң болганындан буттарга эл малгаштар сүстүгүп чыдар. Ынчангаш кыска дышта хөөрөшкөн кижилер болганчок-ла ушкан пөштер ийикпе, дыттар кырынга олургулаптар. Бистиң солагай талавыска күчүлүг экскаватор, сураглыг Демидовтуң экскаватору довуракты ушкыш-ла самосвалдарда чүдүрүп, оларны улуг оңгарже төп, бульдозерлер орукту дескилей чазап турган. Чангыс-даа артык шимчээшкин чок — бүгү-ле техника, ооң башкарыкчылары боттарының онаагылг ажылдарын ээлчег ёзугаар кылган.

Үстүү таламда дөң кырындан делгем хөрөктиг, шилгедек боттуг, узун сынныг, хүрөн савыяа хөйлеңниг оол үнө халыг келгеш:

— Чаза тепсир чер бар бе, Виталий Людвигович? — деч айтырды.

— Бар-бар, Валя. Барып айтып берейн — дээш кады чоруптулар. Оларның соонче улуг ынакшыл-биле көрүп олура, кожамда парторг Маковкадан айтырдым:

— Ол кайызы боор, Михаил Андреевич?

— Бистиң участокта быжыглаттынган чаза-тепсикчи комсомолчу Гойда дийин.

— Кайын келген кижил?

— Украиннадан-на болгай. Ажылдап турда, эрес-даа, кашпагай-даа кижил, дыңнангыры база кончуг. Черле бүдүштүгү эр. Он класс дооскаш, чаза-тепсикчилер курузун эрткеш, Ачинск — Абалахово демир оруунга ажылдап тургаш, ам бисте келгени ол-дур ийин.

Ол-ла хээрэжип турувуста, үстүвүсте дөң кырындан Виталий үнүп келди:

— Кичээниңер! Чаза тевишкин болур!

А бистер ыяштар артыңче, чаштынган дилги дег, ажытта-лы бердивис.

Агаарже үүрелген хаялар, ыяштар дазылдары шириктерчи-биле диргелип үнгеш, дедир черже шала чаттылдыр шийгайнып чүжүп, ол, бо чарыкта арга-арыг, чалымнар диндире-дир дацгыланып турду. Частышкын сөөлүндө экскаваторлар эшкеннеп, бульдозерлер булганып, самосвалдар дүжүртүнүп кириптилер. А бис, парторг Маковка, инженер Цалко база мен, чаза тевишкен моондактарже басыптывыс. Ол аразында бисти уткүй техниктиг дузаламчының машиназы эрик баарындан малгашка дүже-дүже чүткүдүп үнүп келди.

Цалко ону доктаадыпкаш:

— Че, кайын келдин, эжикей? — дей-дир.

Аныяк оол кабиназын ажыткаш, дыдыраш кара бажын суйбавышаан, арыг орус эвес аян-биле:

— Петрухинниң самосвалының аккумулятору үрели бер-

ген, ону кылып берип турдувус. Силернин мында чүве билдирбейн тур бе?— деп айтырды.

— Чок. Бүгү-ле механизм бүрүн ажылдап тур — деп, Михаил Андреевич тайылбырлааш, уламчылады.— Ам куду бригадаже барып кэрүнер.

— Ол механик кижн бе?— деп, Цалкодан айтырдым.

— Чок деп-даа, ийе деп-даа болур-ла — дээш, хүлүмзү-реп кагды.

— А чүге?

— Ол дээрге, билбес чүвези чок мастер болбазыкпе. Эрте-дужаалы чолаачы-даа болза, дунзаалап, дарганнап, механиктен билир.

— Барып-барып, Татар АССР-ден кайын белең эр кел чыткан деп аан. Харын чугаалажынар, татар дыл биле тыва дыл дөмейлешкек эвес чүве бе, мооңар!— деп, эш Маковка хөөрей-дир.

— Кайын билчир бис. Ынчалза-даа чамдык сөстөр дөмей болуп магат чок — дээш хая көрнүп келиримге, кижим арлы берген болду...

Чыткан инек дег, хаялар чыдынындан хоорлуп чаштай бергилээн, узун сырлар, чаңмыкка диле шаптырган чүве дег, ырадыр барып дүшкүлээн, будуктары сынгылап калгылаан, чүгле каш-каш чылдарда кадагалап келгилээн дазылдарының ширинчээ, дыраан сиир дег, дадаазынналы бергилээн, — чаза тевискен чер ынчаар көстүр болчук.

Бистиң чанывыска Валентин Гойда чедип келгеш:

— Кандыг-дыр че, Виталий Людвигович?— деп, айтырдыр.

Мастерниң харыызы кыска болду:

— Эки-дир, эр-хей, Валя!

Валентин бистиң-биле байырлашкаш, дараазында чаза теспир черлеринче чорупкан, а бистер дедир, баштайгы черивисче, ээпкен бис...

Хүндүскүнүң он ийи шак. Дүштеки чем үези. Орукчулар машинага олурупкаш, суурже бадып кагдылар. Бистиң мурнууска шаптараазынның, малгаштыг, суг уну-биле чоруур оруктар база катап ужуражып келген.

Мэң чанымга шимченгир, бичежек боттуг, дүгдегер хаяктыг төгөрик шырайлыг, кижн ортузу эрте берген кижн — колоннада партия организациязының секретары Михаил Андреевич Маковка бодамчалыг таакпылап орган чүве. Ооң кижилерге эвилең-ээлдээн, шыңгыы негелделиин, кижн бүрүзүнүң аажы-чанын, амыдырал-чуртталгазын эки билирин магадап чөржук мен. Чүгле билдилиг удуртукчу эвес, а харын мергежилдиг организацкы, сүмечи болгаш өңнүк, пропаганда диг болгаш агитатор. Ынчангаш чаа тургустунган партия

организациязының секретарына ону, Совет Армияның хоочун офицерин, сонгуп алганы таварылга эвес турган.

— Биске бергелер тургулаан болдур ийин. Политкижизидилгелиг болгаш культура-массалыг ажыл аскап турган. Кижилер-биле ажыл чорудары база таарымча чок: чер быдаргай. Бо бүгүнү өөренип көргөш, тус-тус участоктар кылдыр үзүп, аңгы-аңгы кижилерге — мастерлерге, коммунистерге ажылдарны быжыглап онааган сөөлүндө, ам ажыл экижиш шуудаан чүзе бо — деп, Михаил Андреевич сактып чугаалайдыр.

Суурга-даа, ажыл черлеринге-даа хонуп-дүжүп тургаш, улус-биле чугаалажып көөрүмге, партийжи кижизидилге ажылы эки тургустунган болган. Орукчулар лекция-беседаны дыйнап, кино-концертти көрүп, хостуг шактарында спортчу оюнарны организастан турар. Черниң ыраанда, тайга-сыннарның аразында-даа болза, оларның амыдыралы чалгааранчыг эвес, солун болгаш аас-кежиктиг...

Михаил Андреевич мээң-биле чарлып чоруп тура:

— Бистин мехколоннаның даргазы эш Букаловка барып көрүңер. Ол дээрге хөйүнү көргөн көк баштыг болдур ийин — дээш баштак чаны-биле каттыра-дыр.

— Ажылдап турар чери кайда ирги? — деп айтырдым.

— Ажылдап орар чери — чурттап орар чери ол-ла болгай: дөө ол ийи каът бажыңның кырында каъдының бертич талазында сонгалар ол — дээш, Михаил Андреевич чемсенири-биле чорупкан, а мен күзөөн аалчымче басыпкан мен.

Николай Николаевич Букаловтун кабинет-бажыңына дыка-ла үр хөөрөшкен мен. Шынап-ла ооң чорбаан, барбаан чери-даа, чогуруп кылышпаан оруу-даа чок кижилер болган. Буяныгы-ла кижилер. Ынчан ол талтыгы-ла бежен харлап турган. Ооң үжен чылын орук ажылынга эрттирген. Ыраккы Чөөн үк оруунга 1933 чылдан 1943 чылга чедир, ооң соондагы чылдарда Москва — Симферополь, Харьков — Ростов, Одесса — Киев, Ленинградтың Карель шенээниң оруктарына ажылдап чораан. Оон Тывага келгени ол. Бүгү-ле амыдыралын орукка, кижилерниң чаагай чоруунга, Төрөөн чуртунуң шакпын хөгжүлдезинге бүрүн бараалгаткан. Ооң салгалдары — ийи уруу, бир оглу база-ла орук инженерлери.

— Мээң амыдыралым бут кырынга эрткенин билип алдыңар — дээш Николай Николаевич каттыра-дыр. — Чүгле хоозун эвес. Каш-каш салгалдарга артып калыр аас-кежиктин делгем ак оруктары-биле бодумнуң үемниң тураскаалын тургузушканым ол дийин. Черле ынчаш, бо-ла бүгү кылчып, тургусуп келген оруктарымның эн-не бергези — бо Ак-Довурак — Абаза оруу ышкаш.

— Чүге ынча дээринер ол, Николай Николаевич?

— Қадыг уксаалыг бедик тайгалар, каш-каш шакпын даг хемнери, чиндинээштиг шынаалар, чайның изиг хүннери, кыштың чыккылама соогу, черниц бедии, мөңге доң черлер. Бо бүгүнү оя шаап эртери оюнчук эвес-ле болгай. Ынчангаи берге дээрим ол.

— Ынчаарга ам тургустунуп келген ийи чылдарыңарның иштинде кандыг-кандыг ажылдар кылдынганыл, Николай Николаевич?

Бистер Николай Николаевичини даштындан мөге-шыырак боттуг, шөйбексимээр арынның, күдүгүр сынның, чыткан хой тургуспас аажы-чаңның, угаанныг карактарлыг, далаш чок чугаалыг кижичи кылдыр көөр бис. А ооң ёзулуг кижизиг бүдүштүүн иштики сеткил-сагыжының чаагайындан билип алыр бис. Ол дээрге, ажылчыннарынга адазы дег ынак, оларның негелде, хомудалын шын билип, шиитпирлеп шыдаар, четпестерге эптеш чок, биче сеткилдиг, бөдүүн болгаш билдилиг удуртукчу чүве. Ол кезек када боданып олура, мээң айтырымны мынчаар харыылаан:

— Бо үениң дургузунда 76 километр черниц оруун холдан үндүргөн, ам 86 километрде орук үндүрүп, дескилеп, довурак төп, шаптараазыннарны аштап-арыглап, көвүрүглер турар черлерниц эриктерин довурак-биле долдуруп турарывыс ол. Он бир экскаваторларның, он ийи бульдозерлерниц болгаш бежен хире самосвалдарның күжү-биле ийи миллион ажыг кубометр довуракты төккөн. Ол чорук бистиң шолбаанарывыс — экскаваторжулар Тюков, Демидов, Жидких, Донских, Болдовский, Панкратов, бульдозеристер Будник, Чепурин, Минаев, чэлаачылар Тундышев, Лазутин, Зотов, Матвеев, Петрухин болгаш өскелерниц-даа карак кызыл күш-ажылының; бодунун херээниң мастерлери-инженерлер Ториков, Цалко, мастерлер Денисенко, Печенко оларның организаакчы болгаш кызымак чоруунун түңнелинде чедип алдыган. Черле ынчаш, мактанып-даа чү дээр, бистиң коллектив — эки шилиттинген, онааглыг ажылының харыысалгазын бедии-биле медереп билир, быжыг тура-соруктуг кижилерден тургустунган, маңаа партия организациязының улуг ролюн база демдеглээр апаар — дээш, Николай Николаевич хүн херелин харам чокка өттүр саарып турган соңга чанынче кылаштай бергеш, тус-тус онааглыг черлеринче чоруп турган ажылчыннарже улуг чоргаарал болгаш чылыг сеткиишкин-биле көрүп тура, сөзүн төндүргөн чүве. — Шак мындыг кижилер-биле кашпал сыннарны-дза ажыр, калчаа хемнерни-даа кежир база бербейн канчаар! Олар дээрге, даг дег чудуруктуг, далай дег, күчүлүг кижилер ышкакжыл!

Доктааттырбас эриг алдын от — хүн чүгүрүүндө кире берген. Артыкы таланың чалымнары — шагжоок кызыл-сарыг шырай кирген, баш аарыыр келдизи киргеш, арны шала саргарыксай берген кижиге дег, көстүп, ооң хөлөгеленчек чартыында арга-ыяш — көзүлбес куш — салгынга бүрүлериң эстеди чайгадап турган. Ол-ла бүгүнү хамаан чок бодаан чүве дег, чүгө Кара-Сугнуң суу-ла ыржым үрөп, ырлаан-даа, хөглээн-даа чүве дег, шуугавышаан. Шынап-ла, ооң ол, бо талакы чире шаап каапкан эриктериң, ында-мында тырың шапкылап каан озаң-чудуктарың көөргө, часкы үеде, частыг-чарлыгыда, эриин ажып, эңмежок хөй суг тыртынып, калчаа далай болу берген хамнап-шуугап-даа чыдары сагыңдырыг келир. Ам дээрге, аар ажыл сөөлүндө удумзурап бар чыткан кижиге дег, томаарый берген, калбак-калбак даштар кырлап, харык чок агып бадып чыдар.

Ол-ла бүгүнү диргизип, амыдыралчыдып турар чүве — беш улуг демир-бетон туруштарың кырында кежилдир салдынган капкылчыктар: туруштар доора дургаар быжыглаттынган ригельдер, машиналар кырлап эртер узун дургаар эптей салган демир-бетон, бирээзи-ле 26 тонна дөжөктөр. Оларны эптештир салган, дески, дески эвезин хынаан кижилер, ону таарыштыр көдүртүп салган боду чылып чоруп турар күчүлүг краннар ажылдап турар.

Даглар аразы, хем уну болгаш ажыл-ишчи чугаалар болганчок-ла чаңгыланы бээр, сактырга, кижилерге чаа күш-даа немээнзиг, олардан сезингеш, чугаа-соотту бот-боттарыңче дүргөн дамчытчып-даа турганзыг...

— Толя, дөжөкти ам-даа бичии көдүрүвүт.

— Чаа... Ам?

— Болзун, болзун!.. Охалай, ам-на кончуг эки тааржы берди. Дем бичии бедип чыткан чүве. Ол-ла, ам адаанда туржун ооргаларга чыпшыр дуңзаалап, быжыглаар-дыр — дээш, комплекстиг бригаданың бригадири Борис Александрович Чабан турганы доора демир кырындан чииги сүргей дүже халыды. Өөрү база тус-тус туруштарыңдан четкилеп келгеш, доора чудук кырынга олорууп алгаш, таакпылап, аразында ажыл-ишчи чугааларың үргүлчүлей берди.

Хүн сериин-даа болза, чымыштыг иштен кижилер изиргени бергилээн, ынчангаш аржыылдары-биле дерин чодуп, хөй-леннериниң өөктерин чешкеш, чада тудуп, додуга берген хэректериңче үрдүнүп каап олурлар.

Делгем хөректиг, бедик эгинниг, узун сынныг, кадаңзымаар, көк карактарлыг, кызыл арынныг, сарыг баштыг кижини көвүрүгжү бүрүзү кончуг хүндүлээр, ооң сөзүн дыңнаарлар. Ол болза, тудугжулар хүнүн таварыштыр Тыва АССР-

нин Дээди Совединин Президиумунун хүндүлүг бижини-биле шаңнаткан Борис Александрович-дир. Ол өөрүнчүг медээни парлаан солунну оларга ынчан эккеп бээримге, аңаа турган хамык ажилчыннар ону агаарже дүндүүстей октап, байыр чедирип турганнар. А бригадир өөрээнинден чүнү-даа канчаар аайын тыпчайн, чүглө:

— Ол дээрге, мени эвес, силер бүгүдениң маадырлыг күш-ажылын бедии-биле үнелеп шаңнааны ол-дур. Силер чокта, мен чүнү канчаар мен!— дээринге өй турган.

Шынап-ла, эш Чабан бүдүжүндөн күш-ажылчы кижини. Ёзулуг-ла оожургал билбес, онаан эчис чедип чоруурларнын бирээзи. Ол 7 классты дооскаш, шеригге механик-инструкторлап турган. Дуңзаачылар болгаш чолаачылар курузун эрткен. Кежээки школаның онгу клазын бот-өөредилге-биле чедииникини дооскан. Төрөөн хоорайы Малая Вискадан 1960 чылда, чээрби дөрт харлыында, көвүрүг отрядыга ажилдап кирген. Оон бээр-ле хемнернин чагырыкчызы болу берген. Борис Александровичинин кол мергежөөн ажылы — дуңзаалакчы. Эң ылаңгыя эзилдирикчизин туткаш, фектовальщиктернин дег, бөргүн кеткеш, туруптарга, ооң аянын мырыңай дам-на баар. Электри дамчыдыкчызын улапкаш, холу карбаш дээн соонда, белдирлешкек демирлер так тудуштур чыпшынып, көгүлдүр сарыг оттар сырыланы-ла бээр. Бир эвес камгалал ногаан шилдиг чүвө болза, ону көрүп, улуг үүлениң чайгаар бүдүп бар чыдарын магадап туруксаазы келир. Анаа карака ол бодунуң эстип-хайылган каңын көзүлдүрбес: дуңзаачынын ажылы ол хире берге болгаш солун шылгаттыгган карак, шыдалдыг хол чүглө быражыр.

Борис Александрович бодунуң ынак болгаш мергежөөн ажылындан чарылган. Ооң орнунда ам даштындан көөрге, чымааргай чаңныг, арганзымаар, бичежек боттуг, чугааккы эвес аныяк оол Владимир Квашинин турупкан. Ол бодунуң ажылынга мергежилдин көргүзө берген: шалыпчыларнын бирээзи. Ынчалза-даа быжырымчалыг болгаш катап-катап хынаарынга арай-ла чаңчыкпаан. Ынчангаш ол бөгүн Борис Александровичиден көвүрүг адааның сыртаг чагыларын быжыглаан чоон болгаш улуг ээрилгелеринин баштарын кыдыра дуңзалааны дээш шыңгы сагындырыг алган. Оозун катап кылыр ужурга таварышкан.

Кара-Сугнуң калбак болгаш терең кежини. Мында тургустунган көвүрүгнүң узун дурту 132 метр, бедии сес метр. А көвүрүг — чер-биле тудуштурган ийи ужунда туруштарын санаваaska беш улуг демир-бетон туруштар кырында быжыглаттыгган. Шынап-ла ана демир-орук көвүрүүндөн ылгалы черле чок.

— Бо дээрге ёзулуг-ла акы-дуңмалышкы найыралдын көвүрүү чүвө. Кабардиннер, тывалар, орустар, украиннер, ха-

кастар, еврейлер бо көвүрүгнү туткан чүве—дээш, Борис Александрович Чабан тургаш, өөрүн ажылдаары-биле чалады. Дөжектер эптештирген, оларны быжыглаан, дунзалаан — ажыл дойлуп-ла үндү. Күдер-шырак ажылчынның чанынга чеди келгеш, сонуургап көрө бердим. Ол кончуг улуг масканы ал алгаш, чаа салган дөжек адаанче чоон ыяшты сыскый кага берди. Ооң хүнге дадыктыр чиртип каапкан хөрээн көөрүмге, ана хүлер дег, аар масканы көдүргеш, херлип-херлип кагарга-ла, шыңганнары борбак-борбак кылдыр чырылып, мөчек-мачак кыннып турар болчук. Бир кагар дээрге, адаанда ыяш чарылгаш, улуг масказы ооң холундан ушгунуп чаштай берди. Ажылчыным ол-ла дораан «Уё!» депкеш, оң холун селеш кылдыр силгий берди.

Сагыш човап:

— Чүү болду?— деп, айтырдым.

— Чок, онза чүве болбады ышкаш. Холум сири курлу берип-тир — дээш, масказын база катап алгаш, көдүрүп чадады.

— Мен шенеп көрейн бе?— деп, оон айтырдым.

Ол шала хүлүмзүрээш:

— Кайын уур силер, аары ийи пуд маска болгай. Ой, харааданчыын. Кижин бүрүзү онааглыг ажылында, ам мону үшдөрт каккаш, эптештирер дээш кымны кый деп, ажылындан чардыктырар боор—дээш, кижим шала муңгак олуруп алды.

А мен? Мен чоонган мен. Хөйүн, ижин көрүп турар мен бе? Аас-биле аал көжүрбес-ле болгай. Чарылган ыяштың орунга чоон ыяшты эптей салгаш, кижимниң хап турган шаанчааның чанынга чеде бергеш, улуг масканы чаңгыс хол-биле чииги сүргей көдүргеш, ийи холдап тудуп алгаш, херлип-херлип үш-дөрт улай улдаптарымга, ол чытса чогуур черинче шымып кире берди. Кижим менче чиктигзинип көргөш: «Четтирдим» дей-дир, а мен «Ажырбас-ажырбас» дээш, оон ырадыр базыптым.

Кара-Сугнун соок кара суун ижип алгаш, аңаа чаза чунуп турумда, Борис Александрович чанымга кылаштап келди. Ол — база-ла хөйлеңин ужулгаш, мээң-биле кады чуна берди.

— Ажыл шагы төнгөн. Ам барып ойнаар бис бе?—деп, ол өде-чара чаңы-биле айтыра-дыр.

— Чүнү ойнаар бис, Борис Александрович?

— Чүнү канчанмас боор: хол-даа бөмбүү ойнаай-ла, шахмат-даа салгай-ла, стол тенниси-даа ойнаай-ла, бут-даа бөмбүү тепкей-ле.

— Ындыг-дыр. А силер кандызынга кончуг ынак силер, Борис Александрович?

— Мен бе? Шуптузунга-ла ынак мен, ойнап билбес-даа

болзумза, чамдыктарыңа аан, а көөрүңгө сонуургалдыг кижилер мен — дээш хөйлөдүн кеттине берди.

Оон көвүрүгжүлөрүнүн майгын суурунче чоруптувус. Орук кыдында, ыяштар ыразында, хем унунда черде болду. Чогум хүн ашпаан-даа болза, ийи талазында бедик даглар бар болгаш хем ишти шала имиртинней берген. Ынчалза-даа майгын бүрүзүндө сайгылгаан хып турар.

— Силерниң бригадала кижилер арбын-дыр аа, Борис Александрович?

— Ындыг ийин. Бежен хире кижилер бар бис.

— Оларның иштинде мурнакчылар-даа хөйлө боор ала?

— Кымиарны чок дээр, эң ылангыя бызаңчылар Солдатов, Косарев, Варламов, бетонщиктер Дамбыш, Хомушку, дунзаалакчы Квашинин, дизелист-крановщиктер Купченко, Айздайчер, дизелист Байкалов, электрик Кулагин, эптекичлер Казаков, Малахов, прораб Панкратов, мастер Ковалев болгаш оон-даа өскелер черле тергилер эки ажылдап турарлар. Оларның холдары-биле тургускан көвүрүглерни боттарыңар көрдүнер-ле ыйнаан. Кижилер чок хемге келир — кедергей чагай көвүрүг туруп каар, мындыг улус-ла болгай бис. Амыдыралывыс көшкүн-даа болза, алыс кылып чоруур ажылывыс — бистин үениң кижилериниң чүс-чүс чылдарда артың каар тураскаалдарын тургузуп чоруур.

— Шынап-ла, шын-на чугааладыңар, Борис Александрович. Айыылдыг Алаш-даа, кээргел билбес Хемчик-даа, чонун чон оруун дуй моондактап, бурунгаар хөгжүлдөгө шаптык кадып чыткан «артап болбас алдын өгбө» Улуг-Хем-даа холда кирген — хоор чонга чагырткан-дыр. Бистин чуртка силер ышкыш кижилер турда, коммунизм хүн бүрү хүлүмзүрөп-даа турбайн канчаар. Хөгжүлдөвис оруу — көвүрүглер тургузуп берип чорууруңар дээш силерге четтирдивис!

III

Чүглө асфальт чок дээрден башка кандыг-даа машиналар хала чокка каржып эртип турар делгем орук-биле Актың унун куду тутсуп орган бис. Удатпаанда кадыр хавак кырыңга үнүп келдивис. Бистин мурнувуска орукту оюп эртер демдек көстүп келди. Чолаачым Филимонов «УАЗ-ын» шала ишкээр өзенчигешче эй тырткаш кирипти. Оон дораан-на ханы оңгаржыгашка таваржы бердивис. Володя машиназын оожумнадыпты. Үстүү таламда оңгарда кезек кижилер кылымал деришкиннер кылып турлар...

— Маңаа узун дурту он метр кылымал бичил көвүрүг тургузар ужуруг турган чүве. Ынчангаш баштай бо улуг хоорзаны быжыглап, оон орнун таарыштыр кылып ап турган

бис. Тайга эдээ чер болгаш чазын-даа, чайын чаъстыг хүннерде даа моорлап, суг үерлеп бадып болур. Ол — орукту үре-везин дээш магадылал ажылдарын — кылымал дернишкин-нерни тургузуп кирипкен улус бис — деп, аныяк мастер Яков-лев шала келдирлей аарак тайылбырлады.— Ам бөгүн дооза-ры-биле сөөлгү ажылдарны кылып тур бис.

Бистиң чанывыска бичежек боттуг, бажының дүгү төрүмел-инден дыдыраш, кара салдыг, карактарының кирбиктери терең болгаш сырый, ак диштерлиг, кырлаң хаайлыг кижжи кылаштап келгеш, шала долгай болгаш дүрген дыл-биле:

— Ба-ла-дымыр Бабылович! Хоорзанын ындыкы талазы-ның быжыглаашкынын доозуптум. Тергиин эки хептеттинди. Ам чүнү кылыр мен — дей-дир.

Владимир Павлович Яковлев тура:

— Эки-дир, Вануш — дээш оруктуң кылымал көвүрүгдө үскен ужунуң даштарын эптештир дескилей салып турган мө-ге-шыырак, делгем хөректиг, чоргаар дурт-сынның ажылчын-ны кыйгыра-дыр.— Эш Майоров!

Оозу бир улуг калбак дашты көвүрүг биле орук аразында хос черже киир салгаш, буду-биле таптай баскаш, далаш чо-гу-биле мастерже көргеш:

— Силерни дыңнап тур мен, Владимир Павлович — дей-дир.

— Эш Бегларяны эжеп ал, ол бодунуң онааглыг ажы-лын доозупкан-дыр.

— Ол-ла болгай, күжүр эрни, чедип кел че, Ванушка — дээш дерлиг арчын чоттунгаш, даштар аразынче сайларны киир эже берди. А Бегларян хүүрек туткаш, олче чииги-биле басыпты.

Ында-мында ажыл-ишчи чугаалар хайныгып, кжжилеп боттарының онааглыг черлеринде аваангыр-туттунгуру-биле, эп-найыралды-биле туржуп-ла турар болган.

— Михеев, моторуң хөделдиривит!

— А сен, Цебровский, бетоннуң белдирин суурганнар-биле түдүштүр дунзаалавыт!

Хүннүң караа изиг-даа болза, кезек-кезек булуттар кээч ону дуглап, сактырга, кижилерниң маадырлыг ажыл-ижинден хүн чалдангаш, караан чивецнедип-даа турганзыг.

Ам бульдозер-биле эриктерин быжыглап, хоорзанын кы-рын — көвүрүгнүң ийи ужун баштай даштар-биле, ооң соон-да бетоннар-биле дескилей салып доозупкан. Бызаңчы Майо-ров биле эптекчи Бегларян көвүрүг кырының ийи талазында чөленгиш-камгалалдарны дүрген болгаш мергежилдии-биле эптей тургузупкан.

Бетонщик Николайчик хос хоорза иштинден ээгий үнүл келгеш «Фу, изиин!» — дээш:

— Ам бо көвүрүгжүгөшке үер коргунчуг эвес болган-дыр, Владимир Павлович — дээш тускай хевин уштуп кактаны берди.

— Ындыг харын. Ынчалза-даа эң кол чүве — орукту тудуштуруп, шимчээшкинни дүргедеткенивис-тир. База бир тинлелге-биле байыр чедирип тур мен — деп, эш Яковлев соруктуг чугаалавышаан, өөрүнүң холун туткулады. Бистер Володя-биле оларның күш-ажылының чедишкениниң өөрүшкүзүн үлөжир, оларга байыр чедирер аас-кежиктиг болган бис.

— Үүлө-херек бүдүп, ажил шуудап бар-ла чыдар, ол хирезинде-ле төнмөс ышкажыл але, Владимир Павлович. Бурунгаар базымда черле кызыгаар бар бе бо — деп, чугаа эредим.

Кижим боданмайн-даа:

— Ындыг ийин. Базымывыс херии. Ам-даа дыка хөй улуг болгаш биче хемчээлдиг, төгерик болгаш калбак база дөрт-булуңналчак дөмир-бетон болгаш бетон көвүрүглер кылыр бис — деп кагды.

Чонаада-ла чугаакыр эвес, шала бижиригечел хевирлиг Михеев тура:

— Чер-дээрни тудуштур көвүрүглөп, дуңзаалаваан шаанда кайын доктаар деп бис але, Владимир Павлович? — деп, баштактаны-дыр.

Бистер анаа катчып, «Шын-дыр, шын-дыр» диштивис.

Хемниң унун куду сооксумаар салгын өйлеп-өйлеп сырынап, сактырга, хем боду безин ажилдың чымыжынга шыдашпайн, серииттендир үрдүнүп каап чытканзыг. Ам чаа-ла арга-ыяшты чаңгыландыр диңмиреп турган мотор даажы, бүльдозер каргыраазы, балды-хирээ кыңгыраажы, ажил-ишчи чугаалар чиде берген, бир-ле ыржым чүве.

— Бо көвүрүг чеже хире тоннаны чүктөп болурул? — деп, ыржым үрөп, эш Николаевтен айтырдым.

— Чезени-даа, чүгүртү эртер болза аан, шыдаар ийин. Бо дээрге, чер-биле тудуш кылдынган көвүрүгжүгөш-тир.

— Болап кым-на бир дугаарында эртер ирги але?

— Канчап билир дээр силер, бир эр черле хап эртер-ле ыйнаан бо — дээш, эш Яковлев карманындан дыргак уштуу алгаш, бажының кара-сарыг дүктерин аткаар дырап, бичий көрүнчүүнге көрнү-дүр. — Охо, сал сарбайып келген ышкажыл! Арын-башты, идик-хепти база довурак-доозун тудуш чий берген. Чунмас болза, хоржок-тур эвеспе.

Шынап-ла ооң эткир арны довурап, саргылдыр салдары тарамык үнгүлөп келгилээн, эргижирей берген хүрең-кызыл савыяа хөйлөңи болгаш узун хончулуг майыктаажы өңүн чидиришкен болду.

Дөстүнмөс чаңныг Бегларян олура:

— Ба-ла-дымыр Бабылович, сен шын чугааладың. Аныяк

кижи чунуп, чараш кыстарга аянный көзүлбес болза, хоржак болдур ийин — дээрге, өөрү чир-шон-на дүштүлөр.

Ол аразында адаа талавыста машина медээлей берген. Шупту ынаар көрнү бердивис. Бирээзи сес тоннаны, өскези 25 тоннаны чүктээн ийи машина көвүрүг кырынга салыр 26 тонна аар дензилиг дөжекти сөөртүп алган чүткүдүп кел чорлар.

— Орукту мен ажыдайн — дээш, бистиң чугаавыска шоолуг-ла киришпейн олурган прораб Николаев тура халааш, машиналарже уткуй чүгүрүптү. Ол оюп эртер демдекти тура тырткаш, ырадыр октапкаш: — Эртип моорлаңар, ха-дуңма! — деп, кыйгыра-дыр.

Бистер шуптувус тургаш, көвүрүгжүгөш кыдынга чеде бергөш, алдарлыг херектиң аар чүгүн сөөрткен машиналарны манап тур бис. Олар каш-каш арт-сыннарны, хемнерни, кадыр онгарларны кежип, үргүлчү-ле дөш теп келгенинден моторлары изий берген, бистиң чанывыс-биле дааш-диңмиди-биле, бензинзиг изиг чалымы-биле оожум бургурадып эртилер, а чолаачылары бисче хол чайып, четтирдивис джигил чордулар.

— Бо дээрге хем чагырыкчыларынга чедер чүкк ышкажыл — деп, оларның соонче көрүп тура, Яковлев чугаалайдыр. — Олар дээрге, бистиң улуг акыларывыс дийин. Ажылы-даа, богтары-даа бистен улуг улус чүве.

— Шынап-ла олар хемнер бажын билир, силер дег, турасоруктуг, туттунгур холдуг, мерген угаанныг кижилер чорбадыва — деп кагдым.

— Қончуг-ла шын чугааладыңар. Олар ам ол улуг көвүрүүн ийи хонуктан доозуптарлар. Оларны чүгле бо 26 тонна аар дензилиг, 20 метр ажыг узун дурттуг дөжектер саададып турар болбазыкпа. Чылдагааны — чүгле кара чаңгыс орук бергезинде — дээш, эш Николаев чанарын саналдады. Өскелери база аңаа чөпшээрешкеш, кожазында, ырак эвесте, ийи километр хире черде, суурунче чадаг бадар дей бердилер.

База бир чүкүтүг машина халып олура, тура дүштү. Оон кабиназындан чолаачы үнүп келгөш, машиназының хөрээн ажиткаш, көрүп туруп-туруп, адаанче үнгөп кирди. Бистер аңаа чеде бердивис. 89 дугаар механизастаттыңган колоннаже аъш-чем аппарат чыдар машина болду. Кезектерин чазыл көргөн — сцепление дисказының бир хевилдээ сына берген болду. Ам канчаар, артык кезек чок болганда, чолаачы-даа бажын туттунгаш, олурупту. Берге байдалга таварышкан чолаачының бодалдарын денге үлежип, чүнү канчаарын сүмележип олур бис. Бисте артык кезек чок болгаш бар-даа болза, таарышпас, бичии. Ынчап олурувуста, бир машина хап келген. Шупту ында-ла бардывыс. «Шекпээр» совхозунуң чолаачызы Сат болду. Ында артык кезек база чок болган.

— Силер кайнаар баарынар ол, дуңмай?— деп, оон айтырдым.

— Чайлагда малчыннар көжүрөр дээш бар чор мен --- деп, кижим мындыг.

Кезек када шипшин болу берген, кижн бүрүзү-ле бодунун бодалы-биле чугаалажып олурган боор. Ажылчыннарнын кезеки чемин сөөрткөн машина соонда, малчыннар көжүрөр дээн машина мурнунда, орук кыдыныга турганнар.

Ыржымны бир-ле дугаарында Сат үрепкен:

— Мээң машинамынц целениезиниң дисказын ап ал. эжим. Мен ажырбас, маңаа манаайн. Ажылчыннарнын чемин үзүп болбас херек. Оон бээр келиринде, артык кезектен тын эккээр сен — дээш, машиназынын адаанче дүргени-биле кире халыды...

Үр-даа болбаанда, баштайгы машина Ак унун өрү хапкан, а Саттын машиназы ол-ла черинге, чаа көвүрүгжүгешти магадаан-даа, кадарган-даа чүве дег, туруп калган. Бо удаазында кижилер чүнү-даа ыытташпайн, бот-боттарынче удур-дедир көрүшкеш, акы-дуңма найыралдын күчүзүн өттүр билишкен-не боор оң, чүгле хүлүмзүрүшкеш, чылы-биле байырлажып кагдылар. Шынап-ла аңаа артык сөстүн херээ чү боор, үе чылзыр дээн эвес!

IV

Эдегей шынаазын эрткеш, бичии артчыгаш кырынга үнүп келирге, Алаштын уну кижиниң мурнунга делгеми-биле болгаш чаражы-биле чаттыла бээр. Шала кудургайлап бадып олурарга, оң таланда ыжы бурулаан заводтар сээң кичээгейиңни дораан-на хаара туда бээр турган. Оон хайныккан амыдыралынче, кижилерниң алдарлыг херектериниң аразынче шымныгып кирген тудум-на, караң чырып, бодалың байып, херектин ужурун биле бээр сен.

Ам чаа-ла хала чокка халдып органывыс, асфальтылыг делгем болгаш кылаң оруктун кырында кара чадыгның кылыкчылары болгаш моон мурнунда чугаалажып, таныжып келгенивис кылымал дериишкинниң кижилериниң ажыл-херээниң бүдүрүкчүлери ол заводтарга — асфальт-бетон болгаш демир-бетон заводтарынга туржуп турганнар...

— Изиишкинниң температуразы каш чедип тур, эш Киреев?

— Амдызында сес чүс ажа дүжүп тур-ла, Георгий Павлович.

— Ынчаарга холуксаалыг бүдүмелдерниң шынары эң эки болуру-биле 900 чедир улгаттырар болза, эки-дир.

— Ынчаайн, айтышкындан бере кааптайн — дээш, шаараш чинге мургу демирлер аразында, кыры халыптыг үгек-

чигешче кире халыды. Оон улуг айтыкчы дораан-на 900-ге чеде берди...

Демир-бетон заводунун мастери Неуров кезек када менээ сну сонuurгадып тура, ажилдың уг-шии-биле таныштырып, кымнарның кандыг ажилдарны күүседип турарын бирден бирээ чокка тайылбырлап-ла чораан чүве.

— Бо асфальт-бетон заводу ийи ээлчеглиг ажилдап турар. Бирээзи-ле чеди шак ажилдаар — деп, Георгий Павлович шала бичежек апарган, бажының сарыг дүгүн. чаңчыл ёзугаар, аткаар суйбааш, болганчок-ла хүлүмзүрүп каап, хөөрөп тур оң.— Оларның мастери эш Чернявский орук унунда чоруп турар. Ынчангаш ону солуп көрейн, ажылывыс аайы барык-ла чаңгыс улус бис.

— Георгий Павлович, бир ээлчегде-ле чеже тоннаны бүдүрүп үндүрүп турарыл?

— Бир ээлчегде чүс дөртөн, ийиги ээлчегде база-ла ынчаны, а каттыштыр бир хүнде 280 тоннаны белеткеп турар ийин.

— Ажыглалга кириер асфальтыларны бо улуг ийн доскаарларда хайындырып турар ышкажыл але?

— Ындыг ийин.

— Ынчаарга ам шуут болган асфальт каш градус изиг-биле бо доскаарлардан үнүп турарыл?

— Чүс дөртөндөн чүс чеден чедир ийин.

— Болганын-на орукче чедирип, асфальтылап турар ыш-кажыл?

— Ындыг.

— Бо чылын чеже километр черниц оруу асфальтылат-тынганыл, Павлович?

— Планда көрдүнгени он километр, а херек кырында он беш километр ажып турар ийин.

Ажылдың чоруп турар темпизи дүрген болгаш кижилер-ниц күжүн шын хуваап тургусканы — оон-на билдине бээр. Ээлчег бригадирлери Александр Михайлович Киреев, Самбы Чүлдүмович Дүктүг-Бора боттарының херээниң ёзулуг-ла мастерлери. Олар боттарының бригадаларын мергежилди-биле удуртуп, кижилер-биле ажилдап билиринден, сларның негелде-хомудалдарын чогуур өй-шаанда хандырып турарын-дан ажил шагы үзер, озалдаар, чурум үрээр чоруктар барык-ла болбайн турар болган.

Хүн чүгүрүүнге кире-даа берген болза, Алаштын арыг болгаш шапкын суунга, болчагже белеткенген кыс дег, көрүнчүктенмишаан, оон делгемнеринден чарлып чадаан чүве дег, херелдерин саарбышаан турган. Серин салгын кезек-кезек сырыннап кээп, заводтуң хоолайындан үнген ышты бодунуң кара-туразы-биле аажылап, дээрниц ак-көк делгемне-ринче чидир сывырып турган чүве.

Хүн удур тутсуп олуарга, бир-ле кылаң кара, кыры айыраннай чайнап чыдар оруктуң кырын шаптай чуктап каапкан бүдүмөл — асфальт бо-ла болгай. Изидишкинниң улуг доскаарындан чап чаа-ла үндүрген — изии-биле тынып, бурчнайнып чыдар чүвө. А ол сай, элезин болгаш цементиден бүткени кымга билдингир эвес боор. Оларны бир-ле дугаарында шүүрекчилер, хоюдукчулар болгаш деңзилекчилер таарыштырган сөөлүндө, ам хоолай дамчып, бүдүрүлгеже кирер. Ону оожум болгаш мөге-шыырак, орланзымаар оператор Мижит болгаш өскелер-даа билдили-биле башкарып турганнар. Ажылдын бедик бүдүрүкчүлүү болгаш эки шынары олардан кол хамааржыр.

— Заводта бульдозерист Иванов, электрик Булатов, асфальт-бетонщик Абаринава чижектиг мурнакчылар хөй болдур ийин — дээш, бодунуң удуртуп турары, кожазы демир-бетон заводунче чалаан чүвө.

Боду аныяк, чээрби беш харлыг-даа болза, шилип алгак эртеминге бүрүн бердингенинден, аңаа улуг сонуургалдыындан, кижилерни уштап-баштап ажылдап билиринден аңгыда, ажылды чогаадыкчы ёзу-биле көөр, бодундан болгаш өскелерден шыңгыы негелделиг, дорт шиитпирлиг мастер Неуров ёзулуг-ла удуртукчу кижини. Ол Одессаның авто-орук техникумун тергиин эки дооскаш, аңаа болгаш шеригге база-ла орукка ажылдап турган. Политиктиг болгаш дайынчы белеткелдерге үлегер-чижээн көргүскен болгаш ону партия кежигүнүңгө хүлээп алган. Тывага эки туразы-биле 1961 чылда келген. Чүгле ажылга эвес, спортка база сундулуг: шыдыраага ийиги, боодалгага болгаш бут бөмбүүңгө үшкү чергениң разрядтары бар.

Шала кедек талада дазырашта чыскаалдыр салгылап каан ийи чүс хире биче болгаш улуг хемчээлдиг дугуй-билзектер. Оларның деңзизи база аңгы-аңгы: бирээзи бир тонна, өскези бүдүн чартык тонна. Биче хемчээлдиг кылымал көвүрүглөр кырын шыва салыр калбак демир-бетоннарның аары беш чартык тонна чедип турар.

— Бо-ла бүгү — кылымал деришкинниң кижилеринге хереглеттинер чүүлдер-дир. Көрбөс силер бе, дөө ол дугуй-билзектерниң көвейин. Эш Яковлев сөөртүп күш четпейн турар кижини дийин.

— Ажыл-даа шыырак чоруп турар ышкажыл але, Георгий Павлович?

— Хөөредир чүү боор, бистин улузувус черле шору ажылдап турарлар болдур ийин. Хүндө 9 бетон-дугуй кылып турган болза, болганчок-ла ажырыптар бис. Бөгүн кылганы-выс бо-дур, санап көрүңер даан, чеже-дир — дээш, эптээш, чыскаалдыр тургузуп каан дугуй-билзектерже айты-дыр.

Оларның кайы хире дыгый какканын болгаш шын кылганын хынаар дээн чүве дег, тудуп, суйбап, санаарымга 15 болду.

Ол аразында бистиң чанывыска аныяк оол кылаштап келгеш:

— Георгий Павлович, бир ригельди аргып доозуптувус. Ам чүнү кылыр бис?— деп, айтыра-дыр.

— О, эр-хейлер, ынчаарга ам дарганналга черинде дүүнгү хереглеп турганыңар чинге суурган-демирлерни эккеп каан мен, ону ап алгаш, оон чээрби сантиметр биче хемчээлдиг бир ригельден аргып кириптиңер — дээш, эш Неуров кылаштап бар чыткан оолдуң соонче көрүп алгаш тур. Шынап-ла, онаашкан ажылынга кызымак, ол дээш сагыжы кезээде аарып чөруур шак ындыг кижилерлиг болганда, оларга чоргаарланмайн-даа, өөрбейн-даа канчаар. Бүгү-ле ажыл-херектерниң бүдүнгүрү кижилерниң аразында эп-найыралдың быжыындан, бот-боттарыш эки билчиринден, кылып турар ажылының Төрээн чуртка кайы хире ажык-дузалыын бедии-биле медереп билиринден укталып кээп турары черле чөптүг болбайн аан.

Кезек када болган ханы бодалдың ыржым минуталарын үзе кирип:

— Демир-бетоннарның кургадышкыны кайы хире үе иштинде үргүлчүлээрил?— деп, мастерден айтырдым.

— Шынында чээрби сес шак иштинде, а бистер 24 шакта кургадып ап турар бис.

— Кандыг аргаларны хереглеп тургаш кургадышкының шактарын кызырып ап турар силер, Георгий Павлович?

— Бөдүүн. Бо чер үргүлчү салгыннап, изиди хүннеп, кааңнап турар. Ынчангаш дүрген кургаачал. Шынында сери иштинге кургадыр чүве дийин. Ынчаарга үр болур болгаш ажылга саат кадарындан аңгыда, алыс кадышкыны хирелиг болур. А даштыгаа, ажык черге кургадырга дүрген болгаш эки шынарлыг болур.

— Ындыг-дыр. А дем чугаалажып турган оглуңар кым деп кижил, кайда ажылдап турарыл, Георгий Павлович?

— Ол болза, бистиң эң эки арматурщиктивис Кунгаа дийин. Ол Екатерина Ионова-биле ажылдап турар улус. Кайызы-даа бистиң хоочун болгаш эң эки ажылчынаарывыс-тыр.

— Силерниң шалыпчыларыңар чүгле олар эвес-ле ыйнаан але?

— Ынчанмайн канчаар ийик. Дем адаан-на болгай мен. Оларга бызаңчы Василий Чубкону, дески мастер дарган Станислав Цивинскийни немеп болур мен.

«Кежээкиниң кызыл хүнү
Ажыт кирген соон дарый,
Херел-чыры булутка дээп,
Алдын хаая тыртып келген.»

Чымыштыг болгаш үре-түңнелдиг ажылдан кижилер чангылап, демир-бетон заводунуң девискээринге ыржым дүжүпкөн. Хаяалыг хүн ашса-даа, караңгы имир дүшсе-даа, Алаштын унунга Ильичиниң лампочказы чайнай берген. Ийи заводтуң аразында шала бичежек ак бажың бар. Ол болза, 220 киловатт-шак күштүг электри станциязы-дыр. Анаа Леонид Алексеевич Уткинге удурткан коммунистиг күш-ажылдын звеносу дээш демисежип турар звено турган. Олар тодаргай хүлээлгелерни алган, бедик бүдүрүкчүлүг ажылдап турганар. Станцияның ишти, дашты арыг-силиг, чурук-хөрүк, лозуң-плакат-биле шиметтинген, техниканың айыыл чок чорунуң бүгү-ле магадылал чүүлдерин бүрүн тургускан, ындамында артык херекселдер черле көзүлбес, ажылчыннарның амыдыралында-даа, аажы-чаңында-даа четпес талаың чүүлдери чок, олар техниктиг болгаш ниити билин доктаамал бедидип турар. Коммунистиг күш-ажылдың болгаш амыдыралдың көскү демдектери оон-иа билдине бээр...

Караңгы имир. Ынчалза-даа Алаш уну— кижилерниң мерген угааны-биле, билдилиг холдары-биле кылдырган чырык-биле чайнавышаан. Завод-суурнуң чымыжы — кижилерге ажык орукту болгаш чырык амыдыралды шак-ла ыңчаар берип турар. Ёзулуг-ла совет амыдырал — караңгының чырыткызы ол ышкажыл!

V

Шапкын суглуг тайга хеминиң эринде чадагай ажык ак алаакта үш өгнүң эн-не кедээзиндээзинден чеден хар чоокшулай берген кырган кадай үнүп келгеш, меңнеп алгыра берген:

— Ой, бурган өршээ! Ажы-төлүм, акы-дунмам, чүңерил бо! Дадайым ай, агбайларым! Көрдүңөр бе, караан, ой, кызаш дидиң бе, па, па даадым, алгырар чүзүл, аастыг чүве бе! Кижиги базыптын эр!

Орук-чирик чок берге черге чурттап чораан болгаш бүгү назынының иштинде бир-ле дугаар чычаан көргөш, көөр көөрде, артында-ла 25 тонна чүък сөөртүр күчүтөн көргөш, девидеп-шурап, алган-йөрээп турган кырган-авазын Шур-оол оожургадырын ~~оралдашкан~~:

— Кортпа, кырган-авай. Ол дээрге, кижн башкарып чорур уур чүве-дир. Солун-салындан, ном-дептерден көрүп шаг болдуң чоп. Карак дээр чүвөң дүңө чоруурда, орук көөр чыры-дыр, алгырар чүзүл дээр чүвөң оруунга мал-маган азы кижн-кажы таваржы бээрге, орук чайлазын дээш медээлээри ол-дур. Өрү алаакка суур тудар, манаа бо хем унунга улуг орук кылыр чүве-дир. Ынчангаш аңаа херектиг чүүлдер эк-келген машина-дыр.

Кырган-ава уруунуң оглунга бүзүрөвээн-даа чүве ышкаш, хоюган аът дег, өг кедээинде дээриглеп чоруп турган. Оон чычаан чоруптарга, база-ла белиңнеп, девидеп эгелээн:

— Тарт дидиң бе, эр, ой, анчыын ай, ол чүзүл, бурлаан-сарлаан, өрттени берди бе?

— Чок-чок, кырган-авай, чү-даа канчанмаан дийин. Анаа маннап чорууру ол-дур. Көрбөс сен бе, дүргенин! Чүьгүнүн хөйүн!

— О, бурган өршээ, турган бажыңны-даа болза, чүктей бээр-дир аа, оглум?

— Ынчанмайн канчаар.

— Шынап-ла ойт. Кончуун ала, бурган өршээ. Кым ындыг улуг, күштүг чүвени көргөн боор, дадайым ай.

— Бо көрден, кырган-авай, чолаачы берди.

— Ол чүнүл, оглум? Ындыг чараш дашты кайын тып бергени ол, каям, эйт.

— Ма, тут че.

— Мыйтпыраш дидиң бе, ой, эр, дайт дидиң бе, фух хайт!— дээш, кырган-авазы четчип бышкан помидорну чара туткаш, октапкан. Ону Шур-оол барып чайлагның көк сигениниң аразындан ап алгаш, чий берген болгаш артканын кырган-авазыңче амзаары-биле сунган...

Ол-ла бүгү аңаа бир каш чылдар бурунгаар болуп турган. Кырган-авазы чаа амыдыралга чаңчыгып калган. Шур-оол тудугжулай берген. Черниң черинге, тайга-сыннар аразына, хем унунга чажыпкан тараа дег, тоо быдаргай чораан улус ам ажылчын суурнуң тудугжулары апарган. Оларның амыдыралы чаазы-биле эгелээн.

Үш дагның аразында делгем ажык. Оларның белдиринде Эңге-Белдир сыны суурже эргеленген чүве дег, харап алган орар. Арты талазында каргыраалап бадып чыдар кара суг-луг, мурнуу талазында кезек дыттарлыг делгем ажык: оолап чычааннар дүн-хүн чокка шуужуп, орукчуларны эргежөк чу-гула дериг-херекселдер-биле хандырып турган. Оруктуң ын-дында чүрек силээр, чүгле эзир ужар чалымнарлыг тайгалар.

Ажылчын суур шак ындыг черге тургустунуп, туттунган.

Ол дээрге, шынында, чайын аалдар чайлаар, а кыжын элик-хүлбүс, сыын-мыйгак, буур-булан одарлаар чер-дир. Ам?

Вагон-столоваяга чемненип олура, чанымда кожам Василий Николаевич-биле изиг-изиг хөөрежи берген бис. Ол шынап-ла чугаакыр болгаш экииргек кижн. Ынчалза-даа бир эвес кижн оон ылап айтырбас болза, мен тудугжу-инженер кижн мен деп кажан-даа чугаалавас.

— Кылдынган ажыл-даа хөй ышкажыл але, Василий Николаевич?

— Хөй деп-даа чүү дээр боор, кылдынып-ла турар ийин. Ам-даа тудар хөй чуртталга бажыңнары болгаш өске-даа культура-албан черлери бар.

— Тудуг-сууру колдуунда чаа-ла эгелээн, бир чыл безин четпээн хирезинде сууржуң шинчи кире бергенин бодаарга, ажыл черле шапкын-дыр, ону чү деп бактаар боор.

— Ындызы ындыг-ла харын. Эң ылаңгыя тудугжуларны кижн бактаар арга чок болдур ийин. Бисте бир Шырып Орус-оол дээр бригадир бар. Ооң-биле ыяавыла чугаалажып көрүңер. Ол дээрге, бистиң тергийнвис кижн.

Кежээ кижн сөске харам дээн, мурнакчылар черле макта-нырынга хөөн чок чон-на болгай. Оларның ажыл-ижин чүгле ээрежип олургаш күш-биле билип алыр. Ол удаада мен база-ла ындыг органы хереглээн мен.

Бир эвес ол үеде орукчулар суурунга чеде берген болзун-за, сээң кичээнгейинни чаа туткан ийи каът бажыңнар, чээр-би алды өрээлдиг нинти чуртталга чери, уруглар сады, школа, садыг, ажылдаар контора, кол корпус болгаш чемненип черлерлиг аалчылар бажыңы хаара туда бээр турган. Мур-нунда туттунган болгаш өскээртең эккелгеш, эптеп кылган чуртталга бажыңнарын кайызын ол дээр. Ол хирезинде-ле орукчу шинчи — вагон-өрээлдер турбушаан турган болдур ийин.

Холунда хылыш дег, чидиг балды туткан, оозу-биле чугаа кадында болганчок-ла бир-ле чүвени чона кага берген орап, тырың боттуг, бичежек сынныг, хүнге додуккан шырайлыс, чугаага ынак эвес аныак оол — бригадир Шырып Орус-оол ол. Ол дээрге, мергежилдиг тудугжу-дур. Ажылдың чымы-жындан, хүннүң изиинден хавак сыгындан сыстып келген дерин аржыылы-биле чотпушаан, хемни куду каккан уян сал-гынга бажының кара дүктери эстеп каап, салган айтырым-га харыылап олурган чүве.

— Тудугжулап ажылдаа-ла он үш чылдың нүүрүнде бар чыдар ышкажыл але?

— Ындыг ийин. Элээн үр болу берген.

— Бо чылдарның иштинде чогуум кандыг-кандыг тускай

эртемни, тудугжунун аан, чедип алган силер, Орус-оол Онгакович?

— Харын ам бызаңчыдан аңгыда дашчылап, бетонщиктеп, штукатурщиктеп болур мен.

— Оларны каяа өөренип алган силер?

— Ол тускай эртемнерни Улуг-Хем тудуунга, МТС-ке болгаш тудуг эргелелинге ажылдап турган үелерим иштинде өөренип алганым ол — деп чорда, Василий Николаевич Королев бригадирни кыйгыра берди...

Шырып дээрге, шынап-ла чаа үеге дүүштүр чаа ёзу-биле хевилеттинген ёзулуг-ла ажылчын. Ажылдап турда, шалыпкын, дүрген, кылган ажылы бедик шынарлыг, кижилерден бедик негелделиг, ажылдың уг-шиик башкарып билир, черле ынчаш, төлептиг кижиге. Эң эки ажылы дээш хүндүлүг бижиктер-биле алды удаа, өртектиг чүүлдер-биле болгаш «Социалисттик чарыштын тергиини» деп хөрөк демдээ-биле шаңнаткан...

Ак-Довурак — Абаза. Ол дээрге, эң берге черлеп, тайгасыннарны ажыр, хемнерни кежир чоруткан орук-тур. Оларның аразының хемчээли 270 километр. Абазадан бээр база-ла орукчулар кел чыткан үе ол. А бистиң маадырларывыс оларга уткуштур бар чыткан чүве. Ынчангаш аргыжылга оруунун бир кол сууру ол турган. Ооң ында-мында туттунуу турар бажыңнарын, кижилернин ажылдап турарын сонуургап, ынчан ады чок кудумчуну өрү-куду базып турумда, алды, үстүү оруктардан ажылчынар кээп эгелей берген. Ол дээрге, ажыл шагының төнгени деп чүве билдингир.

Кежээки чөм. Алаак иштин айыраңпай, хемнин унун херелдендир Ильичинин лампочказы чайнай берген. Чернин черинде, ырак тайгалар аразында ажылчы суурнун амыдыралы дүн-хүн чокка хайнып, кижилерге өөрүшкүнү болгаш ааскежикти чедирип, Ада-чурттуң алдарын чаа-чаа бедиктерже улам-на көдүрүп турар орукчуларның, тудугжуларның болгаш көвүрүгжүлөрүнүн ажылдан хостуг амыдыралының агымынга эштип чораан мен. Улустар оон-моон чыгып кээп турза-турза, кино көөр залын мырыңай шыгырт долдур олурункан. Оларның аразында мээң хоочун өнүктүрүм чаза-тепсикчи Валентин Гойда, экскаваторщик Демидов, бульдозерист Чепурин, чолаачы Зотов, автогрейдерист Лещавка, парторг Маковка, инженер Цалко, бригадир Вануи Бегларян, тудугжу Чабан, дизелист Айздайчер, тудугжу-бригадир Шырып дээш оон-даа өскелер бар болду. Мээң чанымга хос олутка мехколоннаның даргазы Николай Николаевич Букалов олуруп алган. Кино механиги Юрий Денисович шагыңче көргөш, сайгылгаанын өжүрүпкөн. Экранга «Ленин Октябрьда» көстүп эгелээн чүве...

Леонид ЧАДАМБА

ТОРГАЛЫГНЫҢ МАЛЧЫННАРЫ

I. КАДЫЙ-БАЖЫ

Частың бир-ле чайынналган хүнүндө чүвө. Чаа-Суурга самолет хонуптары билек, өөрүм-биле база-ла далажып дүже халыдым. Самолет манаан хөй улус аразында чолдак булгаар тоннуг, семис кызыл арынныг мөкүлчек мөң эът-ханныг, мөге-шыырак хевирлиг эр сыгырарты көрүп, каттырымзаан бо кел чор. Мендилешкен соовуста эр-даа мотозунга мени ушка-рыпкаш, салбырның конторазынга эккелди. «Торгалыг» совхозтуң Чаа-Суур салбырының эргелекчизи ажыл-агыйын, уран чүүл көрүлдезиниң чоруп турарын күзелдii-биле сонуурга-дып эгеледи. Эргелекчи салбырның мурпакчыларын адап олура:

— Кадыйда Түлүштер Кара-кыс Сагаан-ооловна биле Кара-оол Хүр-оолович бир сураглыг мурнакчыларывыс — дээш, оларның ажыл-амыдыралынга кончуг-ла чоргаарланып хөөреп олур. Эргелекчи мээң бодалымны өттүр билип каапты дег: — ...Депутадывыс-даа кижии... Чедиртип-даа каап болур мен — дээш, механизаторлар Эрес- оол, Данчын-оол сугларга чагааш — барып хөөрежип-ле көрүңер — деп кагды.

Чиргилчиннелип турар карак четпес хову-биле тутсуп-ла олур бис. Часкы хүн караа чайынналып, салгын-хат сырын-налып, чолаачы оол ырлай каггылап чор. Малчыннар чазаг-лап кирип келген. Хараган унунда аалдар дизе хонгулапкан, бир-ле кастар-ла, чаш көкте оыттан хой — чаткан ааржы дег ак чайт-ла чүвө.

— Бо черни Хараган-Уну дээр, а бо дагны Өргү-Даа дээр. Бедик даг дээн сөс-түр ийин — деп, механизатор Данчын-оол тайылбырлап чор.

Удатпаанда база бир ховуга халдып кирип келдивис.

— Шолук-Хову деп чер-дир. Безерек хову дээн ийикпе? — деп, чолаачы Эрес-оол айтыра аарак эжинче көрүндү.

Оозу ындыг-ындыг дээнзиг, бажын согаш кылгаш:

— Кадый-Бажы бо-ла болгай, сан чок хадыыр оран боор — дигилээш, ол-бо талада бедип үнгүлээн хаяларлыг кадыр дагларже харагылааш — бо дагларда те, чуңма деп чүвө бир-ле өшкү-өшкү! — деп аңнаксаанзыг чугаалады. А мээң

угаан сагыжымдан демги малчын ыравайн чор: мурнакчы, депутат, дуржулгазын өөренир...

Артчыгашты ажа халдып кээривиске, кажгаа-хораа, бажыңнар, оваа-оваа көржеңнер, хойлар, инектер көстү хонуп келди.

— Че, депутаттың аалы бо-ла болгай. Бис хову бригадазында тракторларга солярка кудуп берипкеш келээли — дээш, механизаторлар улаштыр хаптылар.

II. ХОЙЖУЛАР

Кышкы чылыг кажгаа баарында делгем-не шаараш кажгаа иштинде ногаан сиген дөжелген, ында хой, хураган чир-шоң алгырышкан, кыйгырышкан турлар.

Ногаан джемперлиг, ак шокар аржыылдыг, көк фартуктуг аныяк хөрээжен дас кара хураган эмискиктээн олур. Хураган эмискикти нези ышкаш үскүлөп-үскүлөп эмген, кудуруун хондуңнаткан, өкпелээн хевирлиг. Үш бичии уруг ону чаптааш, аажок-ла каттырышкан тур. Чамдык хураганнар ам-даа чиңгир көк хевээр сигенни амданнанып, четтиклээн дег, безин дызырткайндыр дайнаан турлар.

Хураган эмискиктеп олурган кижии — Түлүш Кара-кыс Сагаан-ооловна ол болду. Мендилежип, чугаалажып эгеледивис.

— Ал-боттарыңар, уруг-дарыңар болгаш азыраан мал-маганыңар менди чаагай-ла тур ыйнаан? — деп-ле, малчын депутаттың амыдырал чуртталгазын болгаш ажил-ижин сонуургап эгеледивис.

— Эки чаагай-ла чурттап, ажылдап тур бис — деп кааш, бажың иштинде халчып турган үш бичии уругларын эргий көргөш: — Хойларың кайда чор, барып көрөм, оглум — деп, чанында турган Буянны айбылады.

— Малыңар... — деп айтырып бар чорумда-ла, депутат уламчылай берди.

— Мал-даа хүр чаагай кыштады. 320 төрүүр хойлуг бис...

— Бо кавының көгү-даа магалыг ийин мооңар. Даг оъттааш, мал семирип; көк өдүп турар апаарды — деп, аңаа олурган малчыннарның ачазы Доржу ирей немей тырты. Ашак база-ла анаа олурбас, шынаада сиген кадарып турар.

— Хойжулап 10 чыл ажылдап тур бис. Бо Кадыйда чеди чыл болдуvus. Кыжын — чылыг, чайын — сериин, сырынналып турар. Чанывыста буга суу-даа бар. Одары-даа эки, таарымчалыг чер. Оймактардан болгаш кыйыглардан сиген кезип, көк сула-даа тарып ажаап алып улус бис. Эрткен чылын 17 тонна сиген, 8 машина ишти көк сула, белеткеп алган бис. Ынчангаш кышты тоовайн, хүр эрткен малдар бо. Ханын бо чазын саргы көвүдээн — бергедедип тур. Дуст уруп, ооң-биле аргалап ап тур бис — суг-суг деп, Кара-кыс Сагаан-

ооловна чазык чаагай, чугаакыры-биле хөөрөп, ажыл-ижин кончуг өөрүшкү хөглүг таныштырбышаан, чиң шайын кудуп, чигир-боовазын делгээн тур.

Бажың иштинин арыг-силини кылаң-на чүве: шкаф, апталалар, приемник, хевистер, чараштыр эткилээн, сыртыктар катташтыр салгылаан оруннар, шкафта солуннар, номнар, ханада фонарьлар — бо бүгү өг-бүлениң ажыл-ишчизин чаягаар-ла чугаалап турар. Бетики өрээлде чемненир стол кырында ажыткан далган ажа хөөрөөн тур.

— Оля, дузалаш, уруум — дивишаан, Кара-кыс Сагаан-ооловна ак-көк фартугун кедипкеш, демир хептер эккелген, хлебти хептевишаан тура:— Бистиң черниң малчыннары шупту хлеб быжыар. Хлебти көржөн одунга быжыарга, кончуг чаагай боор чүве-дир — деп кагды. Малының ажылы, бажыңының ажылы, оон кырынга хөй-ниитиниң даалгаларын дээш депутаттың бичии-даа чай чогу ыя аразында көстүп тур.

Удатпаанда кедээр, дагдан үн дыңналып келди:

— Хойт, хайт!.. Хойт, хайт!

Аал кедезинде дагда түмен хөй маалаан-шоолан бадьп олур. Оон соонда кара-доруг аъттыг эр ырадыр-ырадыр харанып каап чортуп олур.

— Суггарып алыр дээш киирип олулары ол-дур — деп, Кара-кыс Сагаан-ооловна тайылбырлай аарак чугаалады.— Суу дээрге кыжын-даа, чайын-даа амыр чер-ле болгай бо. «Донмас суглуг Кадый-Бажы» суг деп ырлыг чер.

Хамык хөй доңмас суунче алгы-кышкылыг тиннейнип-ле баты.

Додуккан кара-хүрөң шырайлыг эр согун дег кара-доруундан дүже халааш, арай хүлүмзүрей аарак бо келди. Ут-куй барып мендилештим. Эр-даа база-ла:

— Кара-оол — деп, бодун таныштырбышаан, мөге холу-биле холумну чаа-ла тудуп кагды.

Хамык хөй «шайлап-суксуннап» дыштанып турар аразында малчыннар-биле бистер база-ла шайлап, суксуннап, чугаавысты үргүлчүлөп эгеледивис.

Бо хөй уруглуг өг-бүлө. Кара-кыс Сагаан-ооловна хөй уруглуг иениң ийи медальдыг: Лазарь алдыгы, Света бешки, Вая ийиги, Оксана белеткел класстарында өөренип турар. Өскелери Оля 6 харлыг, Буян 4 харлыг, эң бичези Саида 2 харлыг.

— Бо Оля биле Буян база шору апаргылаан болдур ийин — хураганнарын-даа танып каар, дуңмазын-даа алыр. Оон башка бо кижини каяа четтигер боор — деп, Кара-кыс уругларын мактагылааш, чаа келген «Шын», «Тываның аныяктары» солуннарын улуг-каралап каап олур.

— Бо байырлалдыг чылда — ССРЭ-ниң 50 чыл болур байырлалының чылында көргүзүүвүс база шору ийин: 100 баш-

ка онааштыр 102 хураганны-даа камгалап алдывыс, ам дүктү 3 кг 500 гр. черле чедирер боор бис.

— Хураганнарын чааскаан ажаар кижиле болгай бо. Ам харын чылып мандый берген эки-дир — деп кааш Кара-оол кадайынче көрнүп кагды.

— Мал кидин төрүп турда кончуг берге. Бистиң сакманщиктеривис — комсомолчулар Зоя Маный-Дары, Лиза Кошкар-оол олар эрес дузалашкаш барганнар болдур ийин — деп Кара-кыс депутат дузалакчыларын сеткил ханып мактаан олур.

— Чаш хураганнарны канчаар өстүрер силер? — деп сонургадывыс.

— Чаш хураган төрүүрү билек, 5—6 хонуп чорда, незиле бир тускай клеткага тургузар, 15 хона бергенде ортумак клеткага чемгерер, ындыг ортумак ийи клеткалыг бис — деп, депутат база бир аргазын чугаалап олур.

— Бо байырлалдыг чылды база-ла байырлалды-биле эрттирер, ынчангаш бо чанывыста хойжу Найдып Кыспай-оолович Тумат-оол-биле соцчарыштыг улус бис. Мурнакчы малчын кижиле. Баржып-келчип, арга дүржулгавысты солчуп турар мындыг бис — деп, Кара-оол ажылын күзелдиди-биле сонургадып олур. — Кижиле мал ажылдыг чораан болгаш, черле билер-дир ийин. Мынчанмыже бо мурнакчы малчын эшөөрнүң дүржулгазын өөренип чорааш, база-ла чангыга бээр чүве-дир. Одар-белчиирни-даа, ойт-сигенни-даа таныыр, малдың баар черин-даа эндевес апаар, бойдустуң аян байдалын-даа билер апаар чүве-дир — деп депутат Кара-кыс Сагаан-ооловна уламчылады.

Шынап-ла, он ажыг чылдың иштинде бо малчыннар та чеже хойну өстүрген, та чеже тонна эътти, дүктү күрүнеге дужааган улус, ол орта демдеглел кылдынмайн чорааны-ла хомуданчыг болду.

— Бистиң бо ажаап турар хойларывыс кырган чүвелер ийин, 7—8 хар чеде берген, ылгаар четкен хойлар бо. Кырый берген хойларның эъди-даа, дүгү-даа чер албас, хураганы-даа кошкак, ырымза болур чүве-дир. Ынчангаш шыдал чок чүвелерни немей эмискиктеп туруп күш киирип алыр-дыр бис — деп, Кадыйның хойжулары боттарының ажыл-ижин чаа аалчызынга аажок сонургалдыг таныштырып олурлар.

Бо малчын өг-бүлениң эвилең чаагай, чугаакыр болгаш хүндүлээчелинге чогаадыкчы ажыл-сорук улам хайнып келир.

«Торгалыг» совхозтуң Чаа-Суур салбырының малчыннары маңаа, Кадый-Бажынга ажыл-херээн чугаалажып, оюн-шип, кино көрүп, садыглап, чунар-бажыннап алыр дээш өй-өйде чыгып тургулаар. Малчыннарның төвүнде кызыл-бүлүң

оранчоктан-на кызыл тугу кийскээн, лозуң-плакаттары чал-быышталган турар.

«СЭЖП-нин ХХIV съездизинин төөгүлүг шийтпирлерин амыдыралга эрестиг боттандыраалыңар!» дээн лозуң кызыл-булуңнун дөрүндөн чаңгыланып турар.

Кызыл-булуңда чараштыр чуруп, бижип аскылаан көргүзүглер-ле хөй: бригадада 28 малчыннарның бо байырлалдыг чылда алган социалистиг хүлээлгези. Ооң чанында «Малчыннар! Малдың чаш төлүн чидириг чокка камгалап алыылыңар!» — дээн кыйгырыг. Ооң адаанда малчыннарның ай санында көргүзүглери. Социалистиг чарыштын көрүштүү оонна билдингир болду.

Донгак Кара-оол дээн малчынның дужунда: бүгү хою 321. Төрээни 294, камгалап алган хураганы — 300 деп каан тур. Алды хой ийистээн! Эр хей! Ооң оң талазында хойжуларның коданнарын көргүскен схема чурук. Қадый-Бажы бо-ла болгай.

Бир талакы ханада «Ленинчи. национал политика улам быжыгып турзун! дээн лозуң онзаланган тур. Ооң бир талазында «Районнуң үнү» деп бюллетеньни аскан, бир талазында «Коммунизм тургузукчузу кижинин моральдыг хоойлузун» номчуп болур.

Бо хамык көргүзүгнү магадааш:

— Бо кызыл-булуңну кым эргелеп турар ирги?— деп со-нуургадым.

— Бригадиривис Василий Кызыл-оол биле зоотехнигивис Даш-оол Кончук (азы Сергей Кончук-даа дижир-ле чүве) — деп кааш,— Иштин, даштын бис карактап, харагалзап турар улус бис ийин — деп, депутат сагыш човангыр чугаалады.

Сонгузу хүн маңаа малчыннарның беш айларда ажыл-агыйының түннелинин дугайында хуралы болур. Бо кежээден эгелеп кызыл-булуңну белеткеп эгелээр бис. Чаа көргүзүглерни болгаш хана солунун суурда кылып турар — деп, Кара-оол хойжу тайылбырлады,

— Кино-даа, концерт-даа, лекция, беседа-даа кээп турар ийин. Чоокта Торгалыгның «Хомус» деп агитбригадасы солун концерт көргүскеш баарды. Ам Чаа-Суурнуң артистери кээр дишти... Автолавка олардан база чыда калбас болдур ийин — деп, Кара-кыс Сагаан-ооловна сеткил ханган чугаалады.

Қадыйның бедик дагларының баштарын ажыр-ажыр ханрангылааш, Кара-оол Хүр-оолович:

— Чайлаглаар өй-даа келди ийин — деп, улуг тынды.

— ССР Эвилелинин 50 чыл оюнга 100 хойга онааштыр 100 хураган, бир хойдан 3 кг дүк, 20 тонна сиген, зеленка белеткеп алыр хүлээлгелиг улус бис. Күүсеттине бээр ышкаш — деп, депутат база бир аргазын чугаалап эгеледи.

— Кыжын хойну кадарарда, одарны таарыштыр планнап албас болза хоржок: хой күштүг турда, ноябрь айда арай ырак, дүү-ле Өргү белинче кадарар, декабрь айда арай бээр-леди Өргү шөлүнүң аксы, Ак-Даш бажы ынчаар кадарар, январь айда улам бээрледи дүү шаттар ынчаар, февралыда — мурнуу шаттарже, мартта чоокшуладыр өрү кадарар...—суг-суг деп, Кара-кыс Сагаан-ооловна одарларны эргилдир айыткылаан тур.

Чүгүрүүнче бар чораан часкы хун караанга карактарны чылчырыкталдыр-ла бис база одарларны, дагларны, белдерни, шаттарны эргий харап, Кадыйның чараш каазын магадаан тур бис. Кежээки сериин салгын сооланнап эгеледи:

— Күжүр-даа Кадый-Бажын аар, ындыг-ла болгай, сернидедип эгелей берди — ымыраа, сээк тургузар эвес!—деп, Кара-оол хойжу төрөөн черинге чоргаарланган чор.

— Чай-даа дүштү!—дишкилээш, Кара-кыс, Кара-оол ийн хойжу сонгу чүкте талыгырда бажы көгөрип чыткан тайгалагынче четтивис-ле дээнзиг харанган турлар.

III. ЧАЙЛАГЛААШКЫН

Чайлаглаашкын дээрге малды хүр ажыраарының бир кол аргазы ол деп дыннааш, айтыраарымга, хойжулар безин сагыш ажып, серийткени берген ышкаш чугаалап үндүлөр.

— Бистиң чайлаавыс дүү-ле, Торгалыг бажында, ындыкы Ак-Кара-Суг деп черде. Моон дыка ырак. Тайга бажы чер-ле болгай — дээш, Кара-оол кезек боданып, бир-ле чүвени сакты хонуп келди дег болду. Шынап-ла, черниң черинге, барып-барып тайга-сын бажынга чүү болбас дээр силер.

Кара-кыс, Кара-оол малчыннар июнь 20-де-ле хоюн кыргып доозупкан. Олча-даа чаагай — хой санында 3 кг 500 грамм дүк! Ооң соон-дарый, хоюн чуп, эжиндиргеш, кезек дыштандырганнар. Июль айның эгезинде совхозтуң күш-ажыл байырлалы эрткен. Байырлал магалыг-даа болган — ажил-ишти түңнөп, мурнакчыларны өртектиг белектер болгаш Хүндүлүг бижиктер-биле шаңнап демдеглээн. Оларның аразында депутаттың өг-бүлези база-ла бар болган. Аът, мөге-даа салган. Олар чокка малчын байыр-наадым канчап турар боор. Харын-даа ындыг байырлалга шүүлген мөгени аът-биле-даа шаңнап турза!

Наадым соон-дарый чайлаглаашкын эгелээн. Эң баштай Кара-оол чааскаан майгын, паш-хымыжын, балды, хирээзин болгаш черге чоруур өске-даа херекселдерин бир аътка чүдүргеш, чайлаан белеткеп халдып үнүпкен.

Каш хонганда малчыннар хамык хой, хураганнарын чии-ледир сүргеш, уруг-дарыын ушкаргаш, хүнезин-күжүн, эмтацын коштанып-комнангаш, Ак-Кара-Суг кайы сен дээш чай-

лаглап үнүпкеннер. Хемни өрү үш-дөрт хонуп, кадыр берт үш артты ажып чорааш, чечек-көктүг сериин чаагай чайлаанга чедип келгеннер.

— Ах, чаражын, чаагайын!.. Чечектерни!.. Чечектерни!

— Чыдының чаагайын, эмзин, эмзин! Сериини, сериини! — дижип, уруглар айыраң чечек-көктүг чайлаанга чаржып, каас чараш ховаганнар сүрүп, амыр-шөлөөн ойнап эгелээр.

Шаа төнгөн, изиргенген хойлар чечек-көктүг, сериин чандаанга чедип келгеш, безин ыыт-шимээни чиде берген оыттап эгелөөн. Мындыг магалыг черге мал семиривейин-даа канчаар! Малчыннарның хойлары чайлагга каш хонгаш-ла кулчазын көргүзүп эгелей берген.

Бо ажыл-ишчи малчыннар чайлаанда бажыңчыгаш тудуп алган. Ооң чанында майгынын тип каан. Оларның адаа чартында, элөөн ыракта өске малчыннар база дизе хонгулапкан. Чайлаглаашкын сагыш дег эгелөөн. Кара-кыс Сагаан-ооловна чечек көктүг сериин чаагай чайлаанга, өөрөнгөн одарларынга хоюн кадарып чорда, бо чылын чайлаа улам байырланчыг болгаш бэйлак чаагай ышкаш сагындырып келген. Кара-кыс Чаа-Суурун болгаш Торгалын ырлай кагылапкан. Чоон чокпак пөшгерниң баштарынче көөрге, тоорук дээрге бир-ле чочак кара. Катты канчаар силер — кандызы-даа дилег чок! Эликтер сезик-даа чок оыттап чоргулаар. Сыныннар чараш чаагай мыйыстарын чүктепкен дүү-ле халчын тургулаар. Кара-кыс хойжу чүгле хүлүмзүрөп туруп каар.

Кара-кыс Сагаан-ооловна хойларын ол-ла кадарып чорурга, чөдүрүп чоруур ийи хураган бар апарган. Хойларын кежээ аалга кирип кээрге, Кара-оол демги хураганнарны шинчип көргөн — бо соок хүннерде дегдирген чаштар болган. Хойжу ол дораан эм сykkыргып, эм ижиртип, хемчөөн ап эгелөөн. Кара-оол малдың аар-саар аарыгларын боду-ла эмнеч аптар.

Чайлаглаашкын чаагай эртип-ле турган. Ынчалза-даа агаар бойдус чаңгыс аай турбаан, хадып-даа кээр, чаай-даа бээр... Хүнезин-күш база төнүп бар чораан. Тайга дарый-дарый хадып, чаыстап-даа турар апарган. Таптыг ол өйде ишкээр Чайлаг-Хемге малчыннар хуралы болур деп чар келген. Кара-кыс ынаар-ла каккан. Аңаа чайлаглаашкынның эртип турар байдалының дугайында чугаалашкан. Чамдык хойжурлар он-даа хонмайин чорааш көжүп киргилей берген болган. Чайлаг-Хемге чаңчыл агый-биле автолавка база хап келген, малчыннарның чагыгларын-даа эккелген болган. Кара-кыс хүнезин-күш, шай, таакпы болгаш уругларынга сартык-саварын саттынып алгаш, дегийт-ле халдып чаныпкан. «Аалда ажы-төл, азыраан мал-маган та чүү бооп тур?!» дээн бодал ону хөмө ап-ла турган.

Дээр-даа чүдэрээн. Ийи талазы кашпалдарлыг кызаа хем-ни, өрү тайгазынче үнүп олурда-ла, караңгылап, хат-чаъс-даа кудуп-ла эгелээн. Согун-доруун мунган Кара-кыс хат-чаъска удур хая-дашты, кадыр дөштү өрү казырадыр-козурадыр карак кызыл тутсуп-ла олурган. Хеп-сын-даа куруг суг. Оода-ла далганын-на өтгүрбезин кичээп, оозун брезент-биле шып ап чораан.

Ынчап чорааш, аалга халдып кээрге, улузу аажок дүвүрэн, хамык хоюн биеэки-ле ыжык черинче сүрген турган. Дүрген-не хойну хат-чаъс аайы-биле мурнуку ыжык черинче какпак хаялыг кызаа иштинче сүрүп кирип келген.

Долу-даа дүжүрүп-ле турган. Ол дүне уруглар бажынын-га чүгле боттары хонган. Кара-кыс, Кара-оол ийи хойларын ыжык черге кадарып тура хонган. Чаъс караңгыда чүгле чизирээр чүве. Малчыннар бир-ле какпак хая баарынга арай боорда от салып алгаш, аңаа кургаттынып, чанынга чугаала-жып олурганнар.

— Кошкак хураганнар-ла ат болур-дур— деп, Кара-кыс ыглаар чыгыы чугааланган.

— Үргүлчүлөп туруп бербезе-ле, барыктыг оң — деп, Кара-оол кадайын оожуктурган.

— Уруглар та канчап хондулар...

— Бажында улус чүгээр оң.

— Бөгүн хойну аьрга кыдыы, ыжык черже кадарар-ла апарган-дыр.

— Мен кадарар мен, сен кургаттынып хүнзе—деп кааш, Кара-оол даг кырынче үнгеш, дээрниц байдалын көргөш келген.

— Аязыр-даа аян чок ийин.

Депутат Кара-кыс уругларынга сагыш човааш чана халаан. Кара-оол хойлары-биле чыдып калган.

Депутат кээрге, майгын ишти хөлдөнгөн, ооң орнундан суг үнүп келген турган. Уруглары-биле хамык чүвени үндүрүп эгелээн.

— Аргыжар орук үзүлгөн, хем үерлээн-дир — деп, Кара-оол бо медээлөп келген.

Чайлагга хат-чаъс үш хондур үргүлчүлээш ам аяскан. Ынчалза-даа хем үерлээш, аьттыг харылзаа үзүлгөн. Радио, телефон бар эвес.

— Чайгы, кышкы одары эки болурга-ла, мал ажырбас — боду-даа, төлү-даа, эьди, дүгү-даа чаагай болур. Ынчангаш чайлаглааш хоювусту кышты тоовас кылдыр семиртип алып улус бис — деп, Кара-кыс Сагаан-ооловна биле Кара-оол Хүр-оолович бир аргазын тайылбырлады.

IV. ЧОННУҢ АЙБЫЧЫЗЫ

Депутаттың хүлээлгези каяа-даа чорда хөй болгаш харысалгалыг. Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң депутады— Түлүш Кара-кыс Сагаан-ооловна Торгалыгның № 57 округундан соңгуткан. Дээди Советтиң социал-хандырылга талазы-биле доктаамал комиссиязының кежигүнү. Мооң мурнунда ол район Советиниң депутадынга ийи удаа соңгуткан. Депутаттың хүлээлгезин ол эки билир. А Кара-оол Хүр-оолович — көдээ Советтиң депутады, коммунист.

Соңгукчулар албан-ажыл-даа, хуу-даа талазы-биле депутат Кара-кыс Сагаан-ооловнага айтырыгларны бо-ла тургузуп келир. Депутат оларның айтырыгларын болур-чогууру-биле харыылап бээр дээш бүгү аргаларны хереглээр. Бир дугаарында «Депутатка сүмө» деп номчугажын көөр, оон партия, совет болгаш өске-даа хөй-ниити, база ажил-агый организацияларынга баар.

Депутатка кандыг айтырыглар турбас дээр. Бир-ле катап хойжу Санчат-оол малчыннарга халат бээр дугайында айтырыг тургузуп келген. Депутат кезек боданып олурган. Оон совхозтуң дирекциязынга хап четкен. Совхозтуң дирекция чери чогуур хемчээн ап, малчыннарын халат-биле хандырын эгелээн. Кино, концерт келбейн турар деп база бир айтырыг тургустунган. Ону СЭКП райкому болгаш культура килдизи-биле чугаалашкан. Ол негелде база-ла шийтпирлеттинген.

Депутат Түлүш Кара-кыс ниити кыдыраажын кичээнгейлин-биле ажып көрүп олур. Ында соңгукчуларның тургускан айтырыглары-ла хөй: магазиннерге сүт машиназын чүге сатпайн турар чүве ирги, Чаа-Суурнуң магазининиң ажилдаар шагын чурумчудар, Чаа-Суурга столовая ажыдар, аэропорттуң вокзалын дүрген доозар суг-суг дигилээш айтырыг-негелде хөй.

Депутат боданып олурган — бо хамык айтырыгларны канчап шийтпирлээрил? Мал ажылы болгаш хөй-ниити ажылы, ынчаарга ие кижил болганда, уруг-дарыы база бар. Канчап четтигер? Ынчалза-даа Кара-кыс Сагаан-ооловна оларның кайызынга-даа четтигип турар.

Даарта Торгалыг клувунга депутаттың соңгукчулары-биле ужуражышкыны болур. Совхозтуң дирекциязы чийк машиназын чорудуптар. Ынчан ол айтырыгларны совхоз директору Сергей Седен, парторг Донгак Бүрбү, сельсовет даргазы Бадыргы суглар-биле үзе шийтпирлээр херек деп, депутат боданып олурган. Чоннуң айбычызы болуру — аас-кежик. Ол идегелди алдарлыы-биле күүседир херек деп депутат Кара-кыс хандыр бодап чоруур.

— Яды-мөчүт арат Сагаан-оолдун уруу Советтерниң депутады апаар деп чүве — ленинчи национал политиканың

Тывага боттанганының авыралы, Советтиг Тыва болганының ачы-хавыязы. Бо-ла бүгү каракка көстүп турар хамык кежик, алдар-ат иштин-даштын кежик-чол, ижер-чиир, идик-хеп, ажыл-иштин аът-ынаазы — шупту... шупту акы-дуңма улустарның, улуг акы орус чоннуң дузаламчызы, Коммунисттиг партияның, Совет чазактың Тыва дугайында сагыш чо-ваашкынының, улустарның ленинчи улуг найыралының ачы-авыралы-дыр. Ынчангаш мен найыралдың уруу мен деп сактыр мен.

Бо дээрге Кадый-Бажының хойжузу Кара-кыс Сагаан-ооловна Түлүштүн сөзү.

Шын, оол-даа, кыс-даа дижик, тыва кижини бүрүзү ынчаар бодаар.

Депутаттың черлежи эки-турачы Түлүш Мезил-оол фашисттиг араатаннарга удур Ада-чурттуң ыдыктыг хосталга дайынынче аъттанып тура мынча деп бижээн:

Ха-ла-дунма херээ-ле-дээш,
Хая көрбейн аъттаныптым.
Кара суглуг Кадый-Бажы
Хадымарлап хүннеп турзун.

Ол фронтчуга тураскаал оон төрөөн чери Чаа-Суурда Советтерниң акы-дуңма улустарының найыралының демдээ болган көстүп турар. Тыва АССР-ниң бир сураглыг хойжузу ынчаар чурттап, ажылдап, чонунга ак-сеткилдиг бараан болуп чоруур.

Торгалыг — Кызыл. 1972.

Хөвөцмөй ОЙДАН-ООЛ

КИЖИЛЕР НАЙЫРАЛЫ-БИЛЕ КҮШТҮГ

«Элегес» совхозтун директорунуң өрээлинде олур бис. Хүннүң чырык, чылыг херелдери сонгаларның кылаң шилдерин өттүр дээп, өрээл ишти улам-на чырык, омак-хөглүг апарган. Фотина Макаровнаның ындазында эрестиг, чугаакыр деп чүвези-даа кончуг. Ооң көрүштүг арын-шырайында өөрүшкүлүг хүлүмзүрүг чыраан. Ол совхозунуң ажил-ижиниң, күш-ажылчы кижилериниң дугайында кандыг-даа мактананышкын чокка чөптүг-ле шынын чугаалап олур. Ат-сураглыг механизаторларындан эгелээш, улуг дуржулгалыг хойжуларынга чедир, школачы уруг-дарыгдан эгелээш, угтундурбас чаагай ишти бүдүрүп турар башкы, эмчи интеллигенцияга чедир он-он янзы-бүрү мергежилдиг кижилерни чанында бо көрүп олурары дег, оларның аттарын адагылап чугаалагылады.

— Олар эвес болза, бөгүнгү бистиң «Элегес» совхозувус мындыг шапкын хөгжүлдени кайын чедип алып. Кайгамчык эрес, шалып ишчи кижилер. Олар амыдыралды чурттап-даа, үнелеп-даа билирлер-дир — дээш, директор Фотина Макаровна Зверева ана хөрээ хостуг-шөлзөн апарган боданып олур.

Оон Фотина Макаровна үр-даа болбайн мынча дидир:

— Бисте Чал-Кежиг салбырының удуртукчузу бар. Оон адын Владимир Ширяев дээр. Ол амыдыралды хандыр билир, кезээде ажилдың бергезин дилзэн чоруур кижини. Улус ону кончуг-ла хүндүлээр. Езулуг коммунист кижиниң бедик мөзү-шынарын ооң бөгүнгү ажил-амыдыралындан көрүп болур. Владимир Кириллович-биле черле ужуражып, ооң-биле хөөрежип көрүнер...

Ортумак сынныг, салгын-сырынга, хүн караанга арны-бажы хүрертир додуга берген, шевергин, кырлагар думчуктуг эр эртези кончуг хойжу Уин-оол Андреевич Бавун-оолдун аалынга халдып келген. Хойжулар кодан хоюнуң аразында хөлзөөн турганнар.

— Экий, төрелдер!— деп, хойжуларын Владимир Кириллович чүден ээлдек мендилзэн.

— Оо-о! Владимир Кириллович келген ышкакжыл. Экий,

дарга!— дээш, Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры Бавун-оол даргазының холун дыңзыг туткан.— Эртежиңерни ала.

Часкы хүн чаа-ла шалып дээп орган. Ооң алдын-сарыг херелдери Элегес унунуң алаак-шынааларының кырыңче чапты берген. Долгандыр бүгү-ле чүве чүден омак-хөглүг апарган. Улуг-биче куштар уяи ырын ырлажып, аян тудуп эгелээн. Бо-ла бүгүге таалавышаан Владимир Кириллович чазык-чаагай хүлүмзүрүп, чугаалаап:

— Час-биле кады бүгү-ле ажыл-иш хайнып эгелээн-дир. Шөлээзиреп олулар-даа үе чок. Кылыр ажыл-ла хөй. Хойжулар силер дүне-даа, хүндүс-даа амыр-дыжыңар сагынмас болгай силер. Байгы-ла сагыжыңар малыңарда. А мен салбыр удуртукчузу болганымда, хамык малчыннарым дугайын бодаар уjurлуг мен. Черле кайы хире тур силер, Уин-оол Андреевич?

— Бисте чүү боор, дарга, хоювус сылдангы-сырыңгыга таварышпайн эки чазап тур. Анай-хенче безин силиг, сөргектир. Көрбөс силер бе! Сарыг өдекти буртуладыр, садырадыр дешкилежип турарларын.

Владимир Кириллович дешкилежип турган анай-хураганнарны сеткили өөрүп, магадап көргөн. «Хоочун хойжунуң хою кыштан хүр ашкан болгай. Ынчангаш ам оларның сергек, чаражын көрбөс силер бе. Чаш көк оът-сигенниг одарларга оларны кадарып турар болгаш ам харын күш-деңгели улам немежип, семирип олулар-дыр, көрбөс силер бе» деп, ол өөрүшкүлүг боданган. Ынчангаш ол барык-ла холукчөк тывалаан:

«Сүттен, эъттен кандыг чемни кылбас дээрл.

Сүүзүңнүг амданнын кым танывазыл!

Малчын холдар чаяп кааны хайыразын

Мактап-йэрээп мага ханмас буян кежик»...

— Ха-ха, ха-ха! Мырыңай шүлүкчү апарган-дыр силер ала, Владимир Кириллович. Тывызык деп чүвөңерни аа!— деп, Уин-оол Андреевич хөлчөк-ла каттырган, хөөрөөн турган.

Салбыр удуртукчузу база-ла каттырган. Ооң соонда ол хойжунуң делгем, шыырак эктинден часкай туткулааш, чугаалаан:

— Хову сыңмас, алаак сыңмас кодан-кодан хой малды азыран өстүрүп турар хөй хойжуларлыг, ажыл-ишчи өңнүктерлиг, ха-дунмалыг кижиги оода чаңгыс таптыг шүлүк билбеске кайыын боор. Ынчангаш доктаадып алдым.

— Қончуг-ла эки-дир, Владимир Кириллович. Тараа-быдаа тарылгазы кайы хире чоруп тур? Шынап-ла уйгу-чыдын чок ажылдап турар кижилер бистиң механизаторларывыс-ла

болгай — деп, Уин-оол Андреевич сонuurгаан.— Тараа чок болза, амыдырал чок болгай аан. «Таңдым турда, таңдаш-ла мен, тараам турда, тодуг-ла мен» деп ырлажып турары-выс база-ла шын.

— Ындыг-ындыг, харын. Часкы тарылга ажылы ам дооступ тур. Бистин совхозтуң механизаторлары шынап-ла эрестиг ажылдап турлар.

— Ол-даа эки-дир. Тараа турда, мал-маган безин хур кың ажар чүве. Тараажылар-даа ёзулуг маадыр иштин кижилери. Оларның дугайында мынчаар чугаалап болур.

Далгая-биле кандыг чемни кылбас дээрил,
Таптыг чаагай амданнын кым амзавааныл!
Тараажы хол бүдүрүп каан солуур чүүл чок —
Дагып-алгап мага ханмас буян кежик.

— Ол-дур кэрем. Чечен-не чугааладың аа!

— Тараажы кижилер улуг хүндүткелдиг. Оларның дугайында чүгле чылыг, эң эргим сөстөрүн чугаалаар уjurлуг бис.

Владимир Кирилловичиниң чаңы черле ындыг. Мал эмчизи тускай эртемниг кижиге болгаш, хойжуларның турлаанга келгеш, хойларны, оларның оолдарын шинчээш туруптар. «Дириг амытан дириг амытан-на болгай. Ээзи кижиге сагыш салбас болза, олар аш-чутка таваржып болур. Оон кедерезе олар аарып эгелээр. Ынчангаш хойжу кижиге кадарган малын доктаамал хайгаарап көөр уjurлуг. Хоюнаны үргүлчү кармактап, хынап көрүп турунар» деп, бо-ла чагый берген турар.

— Малыңар эки турар-дыр. Силерге оон өөрүшкүлүг чүве турбас уjurлуг — деп, салбыр удуртукчузу чугаалаан.

— Ындыг харын. Час кадыын шымбай эрттирдивис — деп, хойжунуң кадайы Солдат Чечековна чугаалаан.— Ам харын чаңгыс сагыш-бодал хой кыргыздазын организаcтыг эрттирип алырынче угланган ийин.

— Тудум-даа дүк чидирбес уjurлуг бис. Ол дээрге үнелиг «чиик алдын»-дыр— деп, салбыр удуртукчузу чугаалаан.

Хойжулар биле дарганың аразында чугула болгаш солун чугаа болган. Ам даарта кымның чүнү кылырын, канчаар ажылдаарын ыяк дугурушкан. Чугааның хөй нуруузун хой кыргыздазынга белеткел, чайгы үеде семиртилге айтырымы ээлээн.

Бис база-ла Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры Уин-оол Андреевичиниң аалыңга чеде бердивис. Владимир Кириллович Ширяев-биле анаа хөй чүүлдер дугайында чугаалашкан бис. Ажылыңга кызымак, биче сеткилдиг бо кижиге совхозунуң экономиказының улам бурунгаар хөгжүлдези дээш, чоннуң чаагай амыдыралы дээш карак кызыл ажылдап турар.

Ол «Элегес» совхозка 1956 чылдан бээр үзүктел чок ажылдап келген. Чүгле Чал-Кежиг салбырынын удуртукчу-зунга безин он ажыг чыл болган. Боду мал эмчизи тускай эртемниг. Ынчангаш совхозунуң хоюнун уксаазын экижидер, оон ап турар продукциязынын бот-үнезин чиигедир, ону орулгалыг болдурар дээш, совхозтуң тускай эртемниглери-биле кады улуг болгаш хөй талалыг ажылды кылган.

«Элегес» совхоз шээр малдың уксаазын экижиткен болгаш оон улуг орулганы кирип ап турар. Бо чаагай ажыл-херекке Владимир Кирилловичиниң кириген үлүг-хуузу биче эвес.

— Бистин совхозувус бот-орулга-чарылгада ажылдап турар. Ынчангаш бүгү-ле чүвени экономиканың ажыктыын барымдаалап кылып турар бис. Мурнунда чылдарда бистиң бригадирлеривис, кадарчыларывыс бот-орулга-чарылга деп чүвени орта билбес, херекке албас турган — деп, ол чугаалады.— Ам дээрге «орулгалыг», «карылгалыг» деп сөстөрни кымдан аргык билир. Улуг-биче-даа ажылды кылырда, оон алыр орулга кайы хирел азы оон үнер карылга кандыгыл деп чугаалажыр-дыр. Үениң бурунгаар сайзырап бар чыдары ол ышкажыл. Кижилерниң экономиктиг билии улам ханылаан.

Владимир Кириллович бичии боданып олура, карманындан хүрең демдеглэл дептерин уштуп эккелгеш, ону аай-дедир ашкылап ора, шак мындыг солун чүүлдерни чугаалады:

—«Элегес» совхоз дээрге тургустунгандан бээр үр апарган. Ол Тываның улуг хемчээлдиг ажыл-агыйынын бирээзи. Тыва Совет Эвилелиниң составыга кирген соонда, ооң амыдыралы шапкыны-биле чаартынып эгелээн. Чон чалгыннанган. Бистин совхозувусту он-он нациянын кижилери тудуп тургузуп, ооң экономиказын сайзыраткан. Кижилер найыралы-биле күштүг деп чүве ол-дур.

Владимир Кирилловичиниң арын-шырайы аас-кежиктен, өөрүшкүден улам хөглүг, эрес апарды. Оон угаанныг карактарында эрес-соруктуң отчугажы кыптыккан.

— Биске кандыг солун чижектерни чугаалап берип болур силер, Владимир Кириллович?

— Силерни ынча дээр боор деп манап ордум. Мындыг сан-чурагайларны силерге сонуургадып көрейн. Бо-дур бо. «Элегес» совхозтуң муң-муң гектар тарылга шөлдерин көдээ ажыл-агыйнын янзы-бүрү улуг-биче машина-техниказы сайзырадып турар. Муң-муң баш бода болгаш шээр мал Элегестин делгемнерин, алаак-шынааларын шыва алы берген чоруур-дур. Чүгле шээр мал безин совхозта үжен муң чедип турар. Олар анаа-ла эвес хойлар. Оларнын дүгү чинге-нарын, элбек-даа, хөй-даа, оларнын эъди база семис, сүүзүннүг. Эрт-

кен чылын совхоз бир хойдан-на 3,6 килограмм дүктү кыргыз алган. Күрүнеге 117,4 тонна эң эки шынарлыг дүктү дужааган. Ооң түннелинде чүгле хой малдың азыралындан совхоз 290 муң арыг орулганы ап үнген.

Уин-оол Андреевичиниң өг-бүлөзи болгаш бис Владимир Кирилловичиниң өртек чок үнелиг сөзүн дыңнап, мырыңай таалай берген олур бис. «Чүгле ажылынга арыг, шынчы сеткили-биле бердинген кижжи мынчаар чугаалап билир. Кижилерниң сеткилин хаара тудуп шыдаар» деп, мен ооң дугайында чоргаарал-биле бодап олур мен.

— Бистин чуртувуста эң-не үнелиг чүве кижжи болгай. Совет чазак болгаш Коммунистиг партия совет кижилерниң дугайында хүн-бүрүде улуу-биле сагыш човап турар чылдагааны ол — деп, Владимир Кириллович Ширяев чугаазын уламчылады. — Ынчаарга совет кижилер акы-дуңмалышкы найыралы, коммунистиг бедик моралы-биле демниг база күштүг. Ынчангаш элар Төрээн чуртун хүн келген тудум-на улам каас-чараш, байлак болдуруп турар. Ооң чижээн бистиң совхозтун-даа ажылчыннарында: көрүп болур-дур. Уин-оол Андреевичини көрбес силер бе. Ол маадыр болду. Бодунун улуг, үнелиг дуржулгазын хамык хойжуларга дамчыдып берип турар-дыр. Ол чоокта чаа найысылал Москвага барып, СССРЭ-ниң профэвилелдериниң XV съездизинге киришкеш келди.

— Ол улуг чыышты кажан-даа утпас мен. Мырыңай дүүн чаа Кремльге, Съездилер ордузунга олурган дег-дир мен — деп, Уин-оол Андреевич хөөрөп үндү. — Украин, казак, якут, татар, алтай дээш кымнарны көрбедим дээр. Магалыг-ла чорду. Мен оларның-биле ужуражып, кады төрээн алышкылар, угбашкылар дег хөөрежип турдум.

— Ол-дур, көрбес силер бе. Мындыг кончуг магалыг үеде чурттап турар-дыр бис — деп, Владимир Кириллович чугаалааш, баштайгы бодалын уламчылай берди. — Ол ышкаш хойжу Оюн Самбалды база көрүңердаан. Ол ам чээрби ажыг чылдың дургузунда төрээн совхозунун хой малын кадарып, өстүрүп чор. Ол ышкаш Санаа Көржең-оол база байлак дуржулгалыг болгай. Ол бистиң совхозка бир дугаарында хойнуң ээлчеглиг кадарылгазынче кирген болгай. Ооң үлегерчижээн өске хойжулар эдерип, база-ла хойну ээлчег солчуп кадарып, суурга чурттап бердилер.

Владимир Кириллович Ширяевтин чугаазын дыңнап ора, мырыңай чоокта чаа ужурашканым «Элегес» совхозтун ажыл-ишчи кижилерин эргилдир бодап ордум. Оларның кайызын ол дээр. Совхозтун машина-трактор мастерскаязының эргелекчизи Петр Семенович Тупицынны канчап мактавазыл? Ол ажылынга кызымак кижжи. Кижилерниң демниг, найырал-

дыг ажылдаарынче ол доктаамал кичээнгей салып турар. Олла коллективте ажылдап турар слесарь Алексей Богданов кайгамчык биче сеткилдиг кижиге. Токарь Владимир Смоленцев, мастер, комсомолчу оол Сергей Данчай-оол, дарган Андрей Кужакин олар чаңгыс демниг ажылдап, улуг херекти бүдүрүп турарлар.

Оларның дугайында мындыг сөстөрни чугаалап болур:

Арнындан дер кургатпайн,
Адыжындан ажыл чепсээн салбайн чоруур —
Ие черге ынаа-биле
Ийн бутка быжыг баскан кижиге чоргаар.
Чоннуң чүрөөн эндевейн,
Чоогу-биле кады чурттап, дыннап чоруур —
Күзел-соруу, ижи-биле
Хүлүмзүрөп, ырлап чоруур кижиге күштүг.

Кижилерниң сеткил-сагыжын оларның-биле хөөрежиپ тургаш, туткан-кылган ажыл-херээн ийн карак-биле көрүп тургаш хандыр билип ап болур.

Аяк шайны аартап ора,
Хөөрежип-ле оруксанчыг.
Акы-дуңма ээлдек чаңын
Көрүп, танып алыксанчыг.

Владимир Кириллович Ширяев «Элегес» совхозта улусчу контроль бөлүүнүң даргазы. Ынчангаш ол амгы үеде бүгү кичээнгейин хову ажылдарын чедишкинниг чорударынче, малчыннарның мал семиртилгезин организастаныг эрттиреринче угландырган. Ынчангаш ол олут-даа орбайн, чыдын чытпайн ажылдап турар.

Ажылынга кызымак, төлептиг мөзү-шынарлыг бо коммунист совхозтун ажылчыннарының бедик хүндүткелин чедип алган. Ол СЭКП Танды райкомунуң бюро кежигүнү. Ажылыныччи бүдүштүг болгаш, партия райкомунуң удаа-дараа чугаалажып турар айтырыгларынга идепкейлиг киржип, ону амыдыралга херек кырында боттандырар дээш амыр-дыш чок ажылдап турар. Партия райкомунуң бюро кежигүнү болуру улуг. харысалгалыг хүлээлге. Ону Владимир Кириллович ак сеткилдиг күүседип турар.

Бүгү совет улус ССРЭ-нин тургустунганындан бээр 50 чылынга уткуштур улуг белеткелдерлиг чоруп орат бо хүннерде «Элегес» совхозунга чорааш, ооң ажыл-ишчи кижилерибиле ужуражып, хөй-ле чүвөлөрни билип алдым. Кижиге-ле бүрүзү шалып ижи-биле төрөөн совхозунуң экономиказын

быжыглап турар болду. Оларның ол чогаадыкчы, тургузукчу мөзү-шынары найырал, демниг күштен тургустунган.

Күзел-соруу, күжү-биле
Хүнүн уткуй чүктүп чурттаан,
Барганынга чүрээн кыпсыр,
Басканынга чечек үнер —
Эртинместе эртип өскөн
Эргим кижини чаартыкчы.

Тыва шүлүкчүнүн бо одуругларын чогуум-на харын «Элегес» совхозтуң маадыр ишчи кижилеринге тураскааттым.

Мария ЧЕРНОУСОВА

АЛДАРЛЫГ БАШҚЫНЫҢ ДАЙЫНЧЫ ЧЫЛДАРЫ

Сибирьге чайның башкы айы сағлаңайнып, оът-сиген хөл-бөңейндир четчип, агаарда чүзүн-баазын чечек чыды айды-залган. Каас-коя ховаган, ары чечек өңүн улам-на өң кирири эрэннелдирген.

Колхозчулар кидин түлүк сиген кезип эгелээн. Суббота кежээзинде Каратуз суурнун аныяктары чүмү-биле шөлче үнген—башкылар, школачылар, комсомолчулар динмиттиг, хөглүг-ле апарган. Ында-мында машиналар шыңгыраан, онгулчингилдерни, шырыштар аразын хол кадырлары-биле ширбип кирипкен. Кургаанын удур-ла бөлүп сарааттап, бүгү ховуда дүн дүшкүже ажил-иш үерлээн, ыр-шоор, каткы-хөгдаа үзүктөлбөс! Чайгы дүн дуртунун кысказынга кежээки кызыл хүннү үдээри, эртенги ак-көк даңны уткууру улажып-ла турганзыг. Шалыңга шыгаан чаш көк сигенни шыгы-биле кезер дээш, улус эртежи куштарны безин мурнап дойлун үнер.

Хөглүг омак ыр-шоорнун бир кыпсыкчызы комсомолчу башкы, он сес харлыг Маша Федотова бүгү-ле ада-иези, өг-бүлөзи-биле кады ажилдап үнүп турган.

Улуг үүле бүдүрүп, тааланчыг шагзыраан хөй чон орайтадыр мал-маган саап, чунуп, дыштаныр дээш далаш чанышканнар. А аныяктар могаар-шылаар дээр эвес, суурунда оюнтоглаа, болчагларже далажып чорууру чугаажок. Чула ажилдап-ажылдап, чымчак, көксүг, чечексиг сиген салган терге кырынга чайгадып, даартагы хүннү, келир үени — ааскежиин, азы өөредилгени, найыралды, ынакшылды бодап, дээрде сылдыстар көрүп чанып ораарга чаагай-ла.

Төрээн сууру — Каратуз бо-ла болгай.

Чиктиин аа! Чүү болган?! Ээлернин ажилгыр, чымыштыг кыйгы шимээни-даа чок, уруг-дарыгның чир-шоң шимээни, эртеден эгелээр эдер-хааржактар үнү-даа сураг. Райкүүском чанында ыт-шимээн чок эр улустар-даа чыылган, ыглажып турар херээженнер-даа бар.

«Чүл? Халап болду бе? Хенертен аар өлүм таварышты

бе?! Суурда бирээ-ле болган-дыр!» дээн бодалдар кижиле бүрүзүнүң сагыжын караңгыладып келгилээн.

Дайын!

Ол коргунчуг сөс Машаның чүрээнге соок суглар-даа чү-гүргензиг, мээзинче ажыңнадыр сога-ла берген. Уругнуң ачазы дайынның халаптарын дыка хөй тоожуп чораан. Ха-мааты дайынныдан бертинген адазы ам-даа аарыг-чыргалыг хевээр. Дайын дугайында школага-даа хөйүнү-ле дыңнаан, номнардан-даа хөйүнү номчаан.

Дайын дээрге — аар човулаң, түрегдел, бүгү ниитиниң ажыг качыгдалы, элекке кырылган амы-тынның өртөө тывыл-бас. «А мен кым мен? Төрөөн чуртумга кандыг дуза чедирит болур мен? Күжүм, эртемиң чүл? Мырынай болсн эвес мен бе? Таанда! Чок, чо-ок... Дузалыг мен, херектиг мен. Бүгү улус бир дем-биле дайзынга удур туруптар болза, чүү-даа тыын-мас. Шупту турар херек. Ынчаар өөрөнгөн бис. Ленин, партия ынчаар өөрөткөн; төөгү, революция ынчаар өөрөткөн. Шын тиилээр. Кара сагыш бастыраң. Чоннуң улуг килеңиниң эге булуттары бо суурувуста бөлдүнчүп, бүргөп турары бо-дур. Төрөөн чурттуң кыйгызы дыңналып келгени бо-дур» деп аныяк кыстың шынчы чүрээ соң, бодалы хайнып-ла келген.

Бүгү улустуң үерлээң күштүг агымы военкоматче чай-гаар-ла кирип, эки-тура-биле бижиде берген. Комсомолчу башкы кыс — Маша Федотова чүгө чыдып каар ийик — до-раан-на бижиткен!

Анчыг-шаптыктыг-ла чүве — фронтуже кым бооп кирерин-ге ам удур белеткенири апарган. Сестра курузунга кирип алган. Ол тос ай курстуң төнмезин чүү дээр. Белен турган болза аар! Бүгү-ле өөреникчилер: «Кажан доозарыл? Кажан барып дуза чедирер бис?» деп эйтырыгны сагыжындан үн-дүрбестээн. Курс доостурга, Федотованы Омскиже шеригниң ажыл-агый хандырылга кезээнче шилчиткен. Ам бир үш ай иштинде бир өске курска өөрөн деп дужааган.

Күжүр кыс тулчуп турар шериг аразынга чүгле 43 чылда Карел-фин фронтунуң 92-ги танк полугунга медицина ал-банының улуг сержантызы болуп кирген.

Баштайгы тулчуушкун деп чүл ол дээрзин чүгле аңаа боду-биле барып киришкен кижиле бүрүн медегер болур: эл анаа-ла чугаалаттынмас. Ылаңгыя кайы-даа таладан шериг-ниң бүгү-ле хевирлери: танк, ужал чүүл, сугнуң, кургаг чер-ниң шерии дээш, оон-даа өске кезектер бүрүн киржиң тулчуу турда аан. Бүгү-ле хөлдөр, Ладога кавызы хемнер болгаш хөлдөр, тулаалар, чиндинээштер эрип илчирээн. Чонаада-ла эриин ажып чыдар Свирь хемниң эриктери үерлээн. Ооң ол чарыкы бедиктеринде дайзыннарның үгер-боолары оңгула-ныпкан шыгаап чыдар.

— Бистер санитаркалар хеме-биле кежип кирипкен бис. Ол булганыгны сактып чугаалаарга дыка берге — деп, Федотова ам безин чугаалап чадап олулар — Ийн-бир чижек: хемнин суу кыза берген... Ынчалза-даа дайзынның эжелеп алган турганы хоорайны чаалап алган бис...

Ол тулчуушкуннуң соонда полктун артканын катап четчелээри-биле Тула хоорайга эккеп чап-чаа «Т-34» танкылар-биле чепсеглээш, Сибирьниң полугу деп адап, Богдан Хмельницкий орден-биле шаңнаан. Четчелеп чаарткан дораан-на, Белорустун ийги армиязынче чоруткан. Үргүлчү-ле тулчуушкуннар-биле, чаа-чаа туруштарның адын безин доктаадып алыр чай чок, бурунгаарлап олурган.

— Ол-ла тулчуушкуннар аразында база бир уттундурбас берге тулчуушкун — Кюстрин дайылдажышкынынче 45 чылдың март 6—8 хүннеринде кирген бис — деп, Мария Прокопьевна Федотова-Ермишкина башкы сактып чугаалап олурар.

— Одер хемни кежер демир орук көвүрүүн ыяавыла алынар-деп бистин полугувуска онаалга берген. Стратегия талазы-биле хөлчөк-даа чугула тевиг турган. Кедергей-даа быжыглаан шивээ. Дүн-хүн иштинде соксаал чокка буза булган келген бис. Бистин кезектеривис каш-даа дедир актаарлаар кызагдалдарга таварышкылаан. Балыгланганнар дыка-ла хөй. Дедир тылче чорудар арга чок турган. Чамдык чийик балыгланган, сөөк-даяа бүдүн арткан кижилер дайын шөлүндөн үнместеп, изиглешкеш туруп бээр. Ынчангаш мен бир-ле катап чээрби ажыг аар балыглаткан шериглерни үрелген бажынның подвалынга дажыглап алган турумда, фашистер бисти үзе кирип, долганып келген. Дайзын холунга туттурганнар бооп кирер айыыл мырыңгай-ла чыгап келген. Экизи көргөн, харылзажыр рация биске артып калган турган. Ынчалзажок бистин ол харылзаавысты дайзыннар база дозуу дыннап апкан. Ынчангаш бисче чоокшулап, кулбуртуп-ла органнар. Бистин кезээвистин бир булганыны кээп, бистернин тынывыс алган. Аңаа мен база балыглаткан мен.

Фашистер аңаа чап-чаа частыр октуг чепсек ажыглап эгелээннер. Ол тулчуушкунга бистен Олейников, Грудзелезде оларга Совет Эвилелинин Маадырлары деп ат тывыскан, хөй кижини орденнер, медальдар-биле шаңнаан. Аңаа мени база-ла, та чүнү дээш чүве ийик, ниити дайылдажыг дээш-ле боор ла Кызыл Сылдыс орден-биле шаңнаан.

Ханныг, халаптыг дайын бистин тиңлелгевис-биле доозулду-даа. Тиңлелгени бүгү делегей байырлады. Чүдөн-дга артык, кымдан-даа артык өөрүшкүлүг, чоргааралдыг байырлады Төрээн чурттуң тыны, ханы-биле камгалап алган дайынчы оолдар, кыстары байырлаан дize кандыг-даа хөөредич, мактаныг чок. Ам кээп дайынчы өңнүктер өөрүшкү, каткы-

биле кожа олуруп, чурукка-даа тырттырар чайлыг болгулаан. Дайынчы өөрү-биле улуг сержант Мария Прокопьевна Ермишкина Берлиннің Бранденбург хаалгазындан ырак эвесте «Тиилелге» суургазының кырынга үне берген. Бодунуң тергиндеп, дерзиндеп турар үезинде Гитлер дендеп, калчаараан хыдыкчы шериннің чыскаалын ол суурганың дэс ширээзинің кырынга хүлээп алыр турган. Ам ооң 70 метр бединде тепкен бистиң тиилекчилеривис бастырған хоорайны долгандыр харап, боттарының аттарын бижип каап турганнар.

Халаптыг дайын өртү өшкен. Хамыктың дайзыны бастырган! «Тиилелге! Тиилелге! Бис — совет чон, совет шериг, совет чепсек тиилээн бис!» деп сөстөр бүгү делегейге чаагай дыңналган. Тиилелгениң чырык кызыл туктары бүгү делегейге эртенги хүн хаяазы дег болган.

Тиилелге соонуң тайбың хүннери эгелезе, дайынның уржуун, хоразын, балыын бүгү чурттуң арнындан чуурун, ону каң кылдыр экиртип алырын, бодаптарга кандыг туржук! Қадыг-дошкун хүннерде каңналган аныяк өг-бүле — танкисчи Ермишкиннер Берлинге шериг албанынга артып калган. Чүгле 1946 чылдың август айда халажып турда, каяа чурттап, ажылдаарын күзели-биле шилип алыр хүнү келген.

Угундан-на Сибирь кызы, ындыг-ла чайынналыр чүве чок-даа болза, хамааты дайынынга чыргадаан адазы база авазы, акы-дуңмалары арткан Каратузунче тыртыла-ла берген. Школазынга өөреникчилер-биле ажылдаар тайбың ажылы эгелээн. Ам боданып турарга, билии ыракта-ла четпес боош келген. Өөредилгелиг черлерже чоокшулап өөренип апарган. Баштай Кызылдың башкы училищезин бот-өөредилге-биле, ооң соонда башкы институтун доозуп алган.

Бо 15 чыл дургузунда коммунист башкы даады-ла мурнакчыга санадып келген. РСФСР-нің алдарлыг башкызы, Улус өөредилгезинің тергини деп аттарны чедип алганы таарылга эвес.

Мария Прокопьевна чидиг, чөптүг, дээштиг сөстери-биле, чамдыкта сеткилдің ханызындан куттулуп келген чугаа-сооду-биле, коллективинің күзел-соруун доюлдуруп билир; хире-хире хөглүг, күктээзинниг каткызы-биле, эвилең чүрээ-биле кижилерни сергедиптер. Бодунуң полк командири чораан полковник Сузоловтан хөйүнү шингээдип алган хире. Ооң дугайында сактып чугаалагылаар.

— Кылырмазы чок: бичии-ле доктаап дыштаны каапкан черлеринге ырлаар, танцылаар, чүнү канчанмас дээр. А тулчу бергенде даады-ла мурнунда чоруур, эн-не берге черлерже баар. Шыңгыы, негээчел. Кижизиг топтуун чүү дээр. Бүгү полк бодунуң командиринге чоргаарлааныр, хүндүлөп дыңнаар болгаш хөлчок ынактар — деп, ол чугаалагылаар.

Ермишкинаның кээргек, кижизиниң экизин мактап чугаалаар кижиле хөй; ону өттүнүп, үлегер ап турар. Өөреникчилерниң ада-иелери-даа ону хүндүткөп чугаалап турар.

Алгы заводунуң ажилчыны А. И. Бочкарова оглу Володянын дугайында чугаалап орап:—«Оглум өөренир-даа хөңнү чок, класс санында 2 чыл олурар, школадан дезер, озалдаар, даады 2 демдек ап турган. Оон оглумну Ермишкина өөредип эгелээн. Баштайгы удаада оол ону-даа тоовас, мени-даа тоовас. Оон чоорту-ла үш демдек эккээр апарган. Удаваанда класс даргазынга сонгуткан. Чедиги классты орус дылга «4»-ке доосту. Ам мен бодум ынаныштыг болган мен. Оглум кадайланып алган, Новосибирскиде харылзаа институтунда өөрени берген. Адазынын буруузу-биле чолун оскунар четкен оолду Мария Прокопьевна башкарып, шын орукту айтып берди. Четтирдим, чүректиң ханызындан четтирдим». Иениң сөзү бо-дур.

Кызылдың № 6 школазынын директорунуң бичии албан кылыр өрээлинде стол кырында неделя санында мөөң чагаа чыдар. Чурттуң кайы-даа чүгүндөн янзы-бүрү улус бижип турар. Кады шеригге-даа чораан өөрү, ажилдап-даа чораан эш-өөрү эки чедишкinnerни күзөп, бүгү-ле сеткилин тө каан бижээш, харыы манап турарлар.

Шеригде барган бир өөреникчизи оолдун чагаазын чаңгыс чижек кылдыр номчуп таныжаалы:

«Экии, Мария Прокопьевна!

Силерниң чагаанарны алдым. Хөлчок-ла өөрдүм. Шынап-ла кижиле сураглыг апаарга, ооң дугайын хөй-ле чугаалажып, бижип-ле турар боор-дур ийин. Хамыкты мурнай-ла үжүглөл өөрөткөн башкызын сактып кээр, ооң соонда амыдыралдың орук бижии — аттестат берген башкы... Силерниң менээ берген чүүлдеринерни шуптузуу бүгү назынымда утпас-даа мен, четтирдим деп чоруур мен, башкы.

Бистинг клазывысты утпаан боор силер? Хөй-ле назыны эрте берген оолдар, кызыжактар болгай. Кайгал, хагдынчак, бүзүрээчел болгаш томаанныг — бистер дөгере-ле силерге ынак, хүндүлээр болгаш коргар-даа чораан бис.

Чок. Коргар боорда каржы, чемээчи, чамдыкта чөптүг эвес черге чемелээр башкылардан коргары дег эвес бис. Бис силерни хорададыптарындан коргар, силерни хомудадып, буржургандырыптарындан коргар бис. Бистинг оолдар буруу кылып кааш, чөптүг чемелеткенивисти дыка миннир бис. Силерниң фронтучу чылдарыңар дугайында кандыг-кандыг төөгүлөр чугаалаваан дээр, бистерни. Тоолчургу чугаалар — дөгере-ле бүзүрөп турарлар. Чок, силерге уруглар ынакшывас ужур чок.

Школаңар хөлчок улгаткан-дыр. 842 кижиле дээрге оюнчук бе.

Силерге, Елена Газриловнага. силерниң школаның кыстарына Март 8-тин байыры.

Улуг, эң улуг аас-кежик, Мария Прокопьевна!

Хүндүлел-биле Игорь».

Төрээн чурту дээш кадыг-дошкун шылгалдага киржин, оон дириг чанып кээп, ынак ажылынга кирип, чаа салгакчыларны кижизидер ажылын кылып турарын аас-кежи деп, Мария Прокопьевна санап турар. Ындыг ак сеткилдиг, ээлдек, чөптүг чүрек кижилерниң чүректеринге бодунуң чылыг, кижизиг одун берип-даа шыдаар. Төрээн улуг Совет чурттуң муң-муң кыстарының аразында бир биче сеткилдиг, бөдүүн ишчи бо-дур деп санава-даа арга чок.

УРУГЛАРГА БУЛУҢ

Монгуш ЭРГЕП

МЕРГЕН УГААННЫГ ЧАСКЫ

(Тоол)

Оран делегейниң амылыг амытаннары оран-суурун тып, аал-бөлүк, аймак төрөлдөргө үстүп-чарлып турар шагда, кая-даа хамаарышпайн Часкы күжүр астыгыш калып-тыр.

— Ужар чалгынныг болганда, Часкы куш аймаанниң албатызы болур ужурлуг. Кулугур Часкыны кыйгыртып эккелгеш, айбычы кул кылыр—деп, Куш хааны Часкыже элчи чорудуптуп-тур.

Часкы хөөкүй Үгүге сүдүртүп алган чуга кыртыш чалгыннарын чажыра чоруй, чавыстан чавыс, чаржынчыгдан чаржынчыг ужуп чедип келген.

— Чүге аал аймаандан оспаксырап, албан-чагыргадан ойталап чоруур кулугур сен? Бөгүндөн эгелээш, маңаа кажан-кезээде айбыга чоруур кул болур сен!—деп, Куш хааны чарлык болган.

Чаактыгга чаргызын алзып көрбээн Часкы дээрге калбак чуга кулактарын халбаннаткылааш, кажар оптуу-биле харылаан иргин:

— Өскээр дыңнадым бе дээрге, мен дириг амытаннарда база бир эн дыңнангырларның бирээзи болгай мен, мээң аал-аймаамны каяа хамаарыштыр чарлык болдуңар, хайырааты хаан?

Куш хааны сө-ле көскенген:

— Сен куш ышкажың чүл? Ужуп чоруур куш-тур сен! Ынчангаш меңээ кул болур сен. Часкы!

— Оо, улуг угаанныг дээди хаан, акты шыны-биле-ле авыралдап көрүңер!—дээш, Часкы черге чедир мөгейин

каан.— Көрбес-тир силер бе, көңгүс куш эвес-тир мен. Көөр карак хөйде болгай, көрүп-даа тур: азыг-диштиг араатан-дыр мен. Силер дээрге делегей дег делгем, каптагай дег ханы угаанныг болгай силер. Оваарып көрүнер, хайырааты хаан!

Часкы-биле чаргылдажып тургаш, кайда чүде-даа чок хуудгаазын бо кулугурга чаргызын алысса, атка багай кылдыр бодааш, Куш хааны хорадап кончуттунмушаан, Часкыны үндүр сывырыптып-тыр.

Часкының Куш хаанынга чагыртпайн барганын дыңнааш, Араатаннар хааны ону буу-хаа кыйгыртып-тыр.

Часкы хөөкүй Дилгиге сүрдүрүп алган, азыг-диштерин ажыдылкан. кыртыш чалгыннарын хыыладыр чайбышаан. эрес-омакшылы кедергей эстедир-кылыйтыр ужугуп келген иргин.

— Кончуг кулугурну!— деп, Араатаннар хааны кончаан иргин.— Куштарже чүңнү дилеп чордун? Сен азыг-диштиг-дир сен, ынчангаш араатаннарга хамааржыр, менээ чагыртыр ышкажыңгай! Доп-дораан мээң хоорай-суурумга танныылдап, мени амыратпайн турар ымыраа-сээктерни арыглап эгеле!

Күжүр Часкы кончуг ээлдек-эвилең хевир көргүзүп, кажар сөстөр-биле хаанны мынчаар дуурайлап-тыр:

— Оваарып көрүнер, дээди эргелиг хаан! Мага-бодум тургузуумдан эгелээш, маргыш чок куш-тур мен. Сөөк-даяам чинге, чиик. Төжүм куштуу дег шиш. А кол-ла ылгалым чалгынныг, уजार куш-тур мен. Мени, көстүп орган кушту, араатаннар албатызы кылдыр дужаай бээринерге, делегейде эң-не шынчы болгаш эң-не мерген угаанныг хаан силерге багай болур эвес ирги бе? Ат-алдарынарга аажок бужар чүве былчажы бээр ийне дээш, дыка-ла коргуп олур мен.

Шында-ла көрүп олуларга, Часкы бичии кыртыш чалгыннарын бар шаа-биле далбаңнадып-ла олар боорга, Араатаннар хааны ажынарын-даа, көскенирин-даа аайын тылпайн, кажар Часкыны чандырыпкан дээр чүве.

Часкы мындыг мерген угааны-биле кайы-даа хаанга кара кул болбайн, хэстуг ужуп чоруй барып-тыр оо!

ЧАКПАЛЫГ ЧАВАНА

Оон бээр ам он ажыг чылдар эртсе-даа, бо таварылга черле сагыжымдан ыравас. Чайгы дыштанылга үези чүвс. Час-Адырга чылгычылап турган даайым сугга Саглыдан чедерген мен.

Бир-ле кежээ даайым хой өлүрген. Даайымга, күүйүмгө дузалажып, ол-бо халып турган мен. Бир чай аразында чавана иштинге чаг суга шаап алдым эвеспе. Даайым хойнуң эъдин бузуп дооскаш:

— Че, отган ужуда каапкаш, пашты тивит, оол — дээш хан куда берди.

Отту кыпсып алгаш, хууцнарны көөрүмгө, суг чок — күүйүм ижин, хырын чуп каапкан болду. Ол аразында караңгылай берген. Мацнап чоруткаш, узуп эккелген суумну пашче куда кааптым. Элээн болганда эът бышкан. Даайым ханын эскеш, эътти эзип эгелээн. Деспиде эъттерни ончалай көрүп орарымга, чаванам эстинмеди. Имиртин дең чырыыңга пашта мүннү илбээ-биле каш дескиндир былгааш, даайым:

— Оон ыңай чүү бар ийик? — деп айтырды.

— Чаглыг чаванам эстенмеди — дидим.

Даайым паш дүвүнде караңайнып турган чүвени элээн үр «сивыртап» туруп-туруп, арай деп илбектеп алгаш, дең чырыынче эеккеш, корткан үн-биле чугаалады:

— Па, бо кандаай чакпалыг чавана чүвөл?!

Оон ол чавананы бир андара туда каапкаш:

— Ойт, карактыг! — деп, алгыра каапкаш, октаар орта, чүүк кырында кээп дүштү. Даайымны көөрүмгө, арны агара берген, сугда ыяш-биле дөмей, сирилээн тур.

Тавактарга эът үлөй салып олурган күүйүм база девидексей берди. Тура халааш, чүүк кырында чыткан чавананы топтап көөрүмгө, бышкан балык болду.

— Чавана эвес, балык ышкажыл — дээш, көргүзеримге. ам кээп даайымның арны өң кирип, оожургап эгеледи.

Ол балыктың пашка канчап кире бергенин улуг берге-дээшкин чокка ол-ла дораан даап бодап каан бис. Час-Адырның суу кончуг балыктыг чер, караңгыда хуунда сугга балык катая узуп алганымны эскербейн барган кижидир мен...

КРИТИКА БОЛГАШ БИБЛИОГРАФИЯ

Черлик-оол КУУЛАР

«АРАТТЫҢ СӨЗҮНДЕ» НАЙЫРАЛ ТЕМАЗЫ

Тыва чечен чогаалда найырал темазы бир кол өзек бооп кирген. Ындыг болбастың аргазы чок. Чечен чогаал амыдыралдың уран көрүнчүү, а чогаалчылар кижилерниң сагыш-сеткилиниң инженерлери болганда, олар уениң маадырларын бүгү талазындан өөренип көрүп турарлар. Маадырның бир мөзүлеш чоруу — ооң нитилел мурнунга арны, аажы-чаңы, күчү-шыдалы, сеткилиниң чаражы — найыралга көстүр.

Амыдыралывыстың материалдыг, культурлуг, политиктиг — бүгү-ле адырлары Совет Эвилелиниң бүлезинде хэй акы-дуңмалышкы улустар-биле сырый холбаалыг. Ынчангаш чонга бараалгаткан чогаалга найырал темазы кирбейн баар дээр ужур чок.

Орус, тыва улустарның найыралының дазылданып тыптып келген хүннери — Октябрьның тыва черге чаңгызының, араттарның аар дарладан хосталганының дугайында Күрүне шаңналының лауреады Салчак Токаның «Араттың сөзү» деп ному тыва кижиниң үнүн делегейниң янзы-бүрү булуңнарынга чедирген. Тоожуда авторнуң бир чедишикни найырал темазын бедик мергежил-биле көргүскени болур.

«Амыр-мендиңни айтырдым, номчукчу! Бистиң улуг чуртувустуң кайыда» крайында чуртгазыңа, сээң амыдыралың кандыг-даа болза, мээң гөрөөн Мерген хемим-биле таныжарыңдан чажам дивес боор сен деп бүзүредим». Номнуң эгезинде бо лириктиг кирилде делегейде янзы-бүрү сөөк язы улустарның кичээнгейин хаара тудуп, оларны тыва кижиниң революция мурнунда кадыг-берге амыдыралы-биле таныжарынче чалаан. Эргиниң кинчизин үзе шаап турган орус, тыва партизаннарның берге өйдө демиселге төрүттүнүп каңналган найыралын, улуг Ленинниң идеязының тыва черге богганганын, чогаалчы тоожузуңга делгеренгейи-биле кэрпүскен.

Орус тараачын Веденей Сидоров биле яды аңчы Тарбаганның найыралын каастап турганзыг кара баштыг тыва оол-биле алдын чаштыг орус кыстың аразында найыралының ынакшылче чоорту шилчий бээрин автор эн-не чылыг сөстөр-биле уттундурбас овор-хевирге чуруп көргүскен. Найыралга бодун шылгаттынар, бердинер, үнелээр чорукка бо ном хөй-ле үениң оолдар, кыстарын хаара тудуп, өөредир дээрзи чигзиниг чок.

Веденей Сидоров биле Тарбаганны социал амыдыралдың оруктары каттыштырып турар болза-даа, олар аңгы демиселиниң чаңгыс аай орууңга дораан-на туруп албааннар. Чүгө дээрге, революция хенертен чедип келгеш тургустуна бербээн. Ол ядыыларга чоорту билдинип бодараан.

Тыва ядыллар биле орус тараачыннарның аразында найырал база-ла хенертен өл баг дег доңнажы бербээн. Чогаалчы ону маадырларның психологиязын дамчыштыр хандыр чуруп тургаш көргүскөн.

«Чаа чуртка келгенивис дараазында Дерзиг-Аксының орус чоннарының бажыңнарынче чоокшулай кылаштаарындан коргар болгаш чүглө ырактан бараан хараар турган мен. Бажыңнарже харай бээримге-ле, Мөкөйниң оолдары сагыжымга кире хонуп кээр.

Орус уругларның ойнап турар аргазын, аажы-чаңын билип, шээжилеп алып дээш, ырактан пат-ла кайгаан турар мен».

Номнуң маадыры бичии оолга социал амыдыралда дең эвес чорук, орус, тыва улустуң хамаарылгазы баштай эки-ле билдинмес турган. Өл иезин эдерип, орус, тыва байларның аалдарына диленип, орус тараачын, тыва хөлечик кижилерниң аразынга кирип аралажып чорааш, ам чүвениң ужурун биле бээр.

Кайы аңгының төлээзил деп чүвени көргүзерде, автор кайы бир маадырның портредин каксы чуруй каапкаш илередиптер аргалыг. Тожу-Хелиниң ол көөрге, койгун теп алырын кедеп олурган кырган дээлдиген ышкаш болган.

— Кылган чүвениң садыныга божа сарыг-суундан ижер сен. Өртек-хөлөзи деп чүү боор! Сарыг-сугну халас ижер деп бе? Чылыг өггө халас олураар сен бе? — деп, ол иешкилерни көксеп олураар. Ындыг янзы көксөннишкенин ол сөөлүндө Чолдак-Степандан база-ла эпти дыңнаар болу берген.

Бичии Токаның Ванька Родин-биле найыралы ооң улуг орус чон-биле төрөлдежириниң эге базымы болган. Орус улустуң аразынче кирер ооң кокпа оруу ол найыралдан эгелээн.

«Мерге-биле доорбаштарны кагар дээш, Ваньканың дап берген турарын көөрге, узун даваннары так кылдыр кадап каан адагаштар-ла, ээги-лери агжая бергилээн,— кыскыл-ак өңнүг бажының дүгү дөнгелик бажында сарыг сигенни хат тарады хадыпкан чүве ышкаш болгулай берген турар». Авторнуң сагыжынга чаш шааның өңнүүнүң овор-хевири ынчаар арткан.

Изиг чунар-бажыңга бичии өңнүктерниң чунуп турганын автор чаш назынның чаптанчыг аажы-чаңы каракка көстүп кээр кылдыр чураан: «...Ол аразында чушкуумда хачы-биле бир-ле чүве чик кылдыр кестинди. Хая көрнүп келгеш көөрүмге, Ваньканың холунда кара кежегем тур. Ооң чинге ужундан Ванька, өлгөн чылан ышкаш кылдыр тудуп алган, хыпкан от чырынында андара-дүндере тудуп, кадык караан чиктин сүргей кылып алган көрүп тура, хып чыткан отче киир октапкан...»

Кестирген кежегезинге хомудалды илередирде, ол «өлгөн чылан ышкаш кылдыр тудуп алган» деп деннелгени тывызык ажыглаан. Дылдың ындыг янзы уран-чечен аргаларының дузазы-биле автор кижилерниң сеткилинге янзы-бүрү болушкуннары илередип турар. Бөдүүн сеткил, дузааргак чорук орус-даа, тыва-даа яды кижилерни төрөлдештирип турар деп чүвени бичии Тока чоорту биле берген. «Удатпаанда орус оолдар-биле дыка-ла таныжып, төрөлзине берген меч. Ооң мурнунда кулак Мөкөй-

ниң оолдарындан коргуп турганым ышкаш, коргар хамаан чок, харын-дал олар-биле үр көрүшпейн барганымда, чалгаарай бээр, көрүксей бээр апарган мен» деп ол миннип турар.

Орус, тыва хөлечиктерниң найыралы дарлал адаанга төрүттүнгөн. Каржы бай Чолдак-Степан яды кижилерни орус, тывазы чок дора көөр турган. Хөлечиктерниң анаа ежээни өөскээн. Веденей Сидоров Минусинск чорааш, Лениниң шынының чалбыыш чаштанчызын эккээрге, орус, тыва хөлечиктерниң найыралы улам-на быжыгып, чангыс дазылды тывар. Хөлечиктер орус байның базымча-дорамчызынга шыдашпайн анаа удур холун көдүрүп турар апаар. Орус, тыва ядыылар бот-боттарынга дузалажып деткижиپ турарлар. Данилка Рошинни Чолдак-Степан эттей бээрге, Веденей Сидоров анаа болчуп чарып алып. Аңчы Томбаштай вурецги чер четпес, хөй уруглуг өг-бүлелерге аңының ээдин үлөп берип турар.

Веденей Сидоров биле Тарбаганның овор-хевири автор чылыг сеткииникин болгаш бедик хүндүткел-биле чуруп көргүскен: «Бистиң Веденейни кымдан-даа артык хүндүлээр, аңаа ынаавыс хөлчок. Биске ол-ла болчуп, эр-даа, херээжен-даа кожайларның талазындан таварыштырып келир бактан чарып алган турар. Тыва хөлечиктерниң эң кырганы хөлечик Тарбаганга база ынак бис. Кежээниң-не, удуур мурнунда, бир-ле чаа, солун чүвени хөөрөөн олурар кижилер».

Ширин тыва бойдуштуң чурумалын шевергин ажыглап тургаш, дошкун демиселге төрүттүнгөн харылзааларны, орус, тыва яды кижилерниң Лениниң шынын эдерип найыралдашканын чогаалчы «Партизанның», «Экинзи аа!», «Одаглар хып тур» деп эгелерде сагыш-сеткилге дээштиг, төөгү талазы-биле шынын, тодаргай көргүскен.

«Партизанның Кая-Хемниң эринде каас-чараш үнүштер хүрээлээн оймалыкты турлаг кылып, одаглар кыпсып алгылаан турганнар. Черниң кырын чырык херелдендир чырыткылап турган. Чангыс канчаар-даа аажок улуг одаг хып, оортан үнгөн чаштанчылар алдын арыларның бүлөзи болуп ужугуп үнгөш, булуттарга барып өжүп турар чүвө дег сагындырар турган. Мен Тарбаганның тоолун болгаш Кодур-оолдун адазы-биле аңнаарынга белеткенип олурганы чалым баарында одаан сактып келдим. Ынчалза-даа мээң бо көрүп турган чүвөм кайда бир ыракта аас-кежиниң дугайында тоол эвес турган. Ол дээрге, кызыл партизанның паараңы. Олар бистиң аас-кежиниң дээш тулчуушкунче чоруп турганнар». Бо хензиг чурумал безин чалбыштыг чылдарның, ооң демиселчилериниң романтиказын тода көргүзүп кээр. Автор бойдуштуң болуушкунун кижиниң сеткил-сагыжы-биле дүгжүп турар онзагай уран-чечен арга кылдыр ажылап турар. Амыдырал — сыныш чок демисел дел бодалды ындыг чурумалдар бо-ла илередиңтер. Мерген дугайында лириктиг киригилде чурумал база-ла ындыг янзы. Ол ыр тыва кижиниң улуг орус чонга чоргааралынын символу кылдыр илерээн.

«Араттың сөзүндө» ынакшыл темазы база бедик мергежилге бижиттинген. Бөдүүн хөлечик орус уруг Вераның овор-хевири ёзулуг дириг кылдыр чуруттунган. Ооң сеткил-сагыжының арыг шынчызын, чаражын, ынакшылга бердингенин кайгап ханмас бис. Баштайгы ынакшылдың тевиин, ооң күштүүн чогаалчы маадырларның чугаалажынын, оларга хамаарылгалыг

персонажтарның омур-хевирин дамчыштыр, оларның сеткил-сагыжының хайнышкынын бойдуштуң чурумалы-биле холбап деңнеп тургаш чараш-ла бижээн. Ёзулуг шынчы ынакшыл чүге-даа торулбас деп чүвени бо номдан көөр бис. Тыва оол орус кыска хандыкшып тура, ооң өске сөөк-аймакка хамааржырын-даа бодаваан.

Амыдыралда херек кырында ап көөр болза, орус кыстар-биле өг-бүле туткан тыва оолдар кайы хөй. Ынчангаш бөдүүн Вераның, аңаа ынакшаан ядыы тыва оолдуң ынакшылы тыва амыдыралга чаңгыс мөзүлөш омур-хевирниң көскү херечизи болур. Ийи лириктиг маадырларның аразында ынакшылын чуруп көргүзеринге авторга Кодур-оол биле Биче-кыс дугайында тоол уран арганы, национал аяны берген. Хоочун чогаалчы чоннуң аас чогаалынга даянып тургаш, ооң аас-кежик, ынакшыл дугайында бодалын чаа революсчу үеге хамаарыштыр көргүскен. Ол тоолду артында оол, кыстың ынакшылының эгезинде барып кииргени номнуң сюжет тургузуунга онза тааржып, символиктиг утканы кирип турар.

Ие кижиге улуг хүндүткелди оттуруп турары-биле Тас-Баштыгның омур-хевире совет чечен чогаалда көскү черни ээлээн. Ол частың кыржан соогунда уязында оолдарын азыраар дээш могаг-шылаг чок ужуп үнүп турган эзир дег ядамыкка бастырбаан. Ядыы арат ие канчаар-даа аажок аар хилинчек-чорулаңны бодунуң экинге чүктеп чорза-даа, уругларын ашчутка алыспайн, чоннуң эчис чаагай үзел-бодалын бодунга синирияп, ооң сайзыралынга улуг рольду ойнаан оолду өстүрген.

Тока бодунуң чогаал ажылынга М. Горькийниң гуманистиг традицияларын уламчылаан. Ол үениң мурнунга туруп келген социал-политиктиг аңгы демиселиниң айтырыгларынга тодаргай харыыны берген. Чогаалчы социал чөрүлдээлерни уран омур-хевир-биле сайгарып, ол көрүлдээлерге илерээр характерлерни чуруп көргүскен. Феодалдыг төрө-ёзунуң төлээлекчилерин Чолдак-Степанны, Даш-Чалаңны, Тожу-Хелини, Буян-Бадыргыны, Дамдыкай-Мээреңни төөгүге буруудаттырган кижилер кылдыр чуруп илереткен.

Чечен чогаал бодунуң шыны-биле өндүр улуг. Ол улустарның найыбалып быжыглаар, оларны чаа-чаа ажил-ишче сорук киирер хүлээлгези-биле бедик чаагай.

Тока — тыва феодализмни хөөржүткен эпоханың баштайгы киржикчизи болгаш чурукчузу. Ол бодунуң номунга «кижини дорамчылалдыг амыдыралдың хүлүүндэн адыра тырткаш, ооң бодун бодунга кул эвес, а фактыларның хааны, амыдыралдың хостуг тургузукчузу кылдыр көргүзүр» сорулганы салгаш, ону бүрүнү-биле чедип ап шыдаан.

«Араттың сөзүн» Совет Эвилелиниң яязы-бүрү сөөк-аймак улустары улуг хандыкшыл-биле номчуп турар. «Бистиң улустарывыстын салым-чолу дөмей-дир — деп эл номнуң кыргыс дылга очулдурукчузу чогаалчы Суюкбай Эралиев бижээн:—1953 чылда «Араттың сөзү» кыргыс дыл кырынга үнген соонда, ном садыгларынга дораан-на көзүлбейн барган».

«Барык-ла бистиң эрткен амыдыралывыс ояар-дыр. Мен база байларга ынчаар чалчалап чордум. Кайгамчык-ла шынчы, чечен-мерген номдур» деп хакас дылче ону очулдурган Ф. Чукрай бижээн. Бистиң тө-

рээн чогаалывыстың кавайы «Араттың сөзүн» Чингис Айтматовтуң «Джамилназы» ышкаш хөй нацияларның номчукчулары магадап ханмайн номчуп турарына чоргааравас аргавыс чок. Ол ном найыралдыг улуг бүлениң аразында бичии улустарның Октябрьның социалистиг революциязының ачызында хөгжүп сайзыраан кайгамчык талантызын бадыткап турар. «Араттың сөзү» хөй-нитиниң мурнунга көдүргөн айтырыгларының чугулазы-биле бистиң үевиске делгеренгей.

«Араттың сөзүнүң» үшкү номунда найырал темазы база-ла колдап, улам делгемчээн. Москваже аътаныпкан тыва сургуулдарның мурнунга В. И. Ленинниң дириг бодун көрген, ооң дугайында чылыг сактыышкыны чугаалап олурар Шушь чурттуг Мезина Прасковья Алексеевна ыш-каш солун кижилер таваржып, чаа-чаа хүндүлээчел орус хоорайлар ажыттынар. (Минусинск, Красноярск).

Амыдыралында бир-ле дугаарында хоорайга келген: «Оой эжен, бо опайтыр үргеш, кургадыр азып каан сыный ышкаш чүү боор?» деп сайгылгаанны чаптап, машинаны «мөкүлчеңнедир маңнап» олурар бугага дөмейлеп турар аян-чорукчуларның хөктүг, элдеп-солун ужуралдарын автор диригжидилге аргазын ажыглап тургаш караа көскү, баштак, эскеринчел чурукчунуң көрүжү-биле бижип турар.

Студент ылдар кижиниң амыдыралына эң-не солун, уттундурбис үе болур. Көрөй Земилин, грек Зарес, иран Перивеш, моол Элдеп-Очур, турк Назым Хикмет олар-биле «суг өтпес» найыралдыг апарганын ол студентилерниң аас чогаалын ажыглап тургаш тоожуп көргүскен. «Ол-ла хамык янзы-бүрү аймак-сөөк бистерни каттыштырып, эвилелдеп турган чүве — орус дыл, ынчангаш ооң кичээлин кызымаккай өөренип турганывыс ол» деп чугула түңнелди автор номчукчуларга билиндирип турар.

Бир талазында, арат массаларның революстуг намга баштаткаш, чаа амыдыралды тургузуп, мөөңежип турары, ийи талазында, оларга удур феодалдарның контрреволюстуг демисели ийиги, үшкү номунуң сюжет хөгжүлдезиниң углаанышкынын айыткан. Байларга удур шиитпирлиг делисежир, хосгалганы, эрге-чагырганы бүрүнү-биле чаалап алыр деп быжыг шиитпир араттарның угаан-бодалына улуг орус улустуң хосталгалыг шимчээшкениниң, ооң баштыңчызы ленинчи Коммунистиг партиянын дорт салдар хамаарылгазындан төрүттүнүп, быжыккан дээрзин чогаалчы тодаргай чурумалдар-биле бадыткаан. «Россияның яды араттарының тиилээниниң ужуру Ленин башкының тургускан комун намында чүве дээни хөй. Нам чок чорук болза, барык-ла ада-иези чок чаш кижиле дөмей болгай» деп революстуг намның даргазы Оюн Күрседи өөрүнге угаадып турар.

Совет Эвичелиниң аныяк тыва республикага акы-дуңмалышкы деткимчезиниң тодаргай чижээ Москвадан Тываның национал бижини чогаатчыры-биле чоруткан эртемденнерниң — Л. Покровский, Х. Сейфуллин, А. Пальмбах оларның ажылындан көстүп турар. Ылаңгыя тыва бижиктиң баштайгы башкызы А. А. Пальмбахтың чырыткылыг өвур-хевирин чогаалчы делгеренгей чижектерге көргүзүп чураан.

Үшкү номда кирип турар маадырларның саны көвүдөп, ында болууш-

куннарның девискээр талазы-биле масштавы улгаткан: Москва — Тываның мурнуу, чөөн, барыын кожууннары — Улан-Удэ — Улан-Батор. Кожа-хелбээ туруп турар тыва, бурят, моол улустарның социализмче чаңгыс эптиг хөгжүлдезин бижип тура, автор ол улустарның удуртукчу нам ажылдакчылары Ербанов, Элдеп-Очур деп эш-хуу найыралдыг өңнүктерниң сеткил-сагыжын ажыдып, оларның албан ажылы-биле номчукчуларны таныштырган.

Улустарның найыралы — улуг күш. Ооң амыдыралчы революстуг хөгжүлдезин чогаалчы реалистиг ханызы-биле чырыткан. «Араттың сөзү» коммунизмни тургузуп турар бистиң үевистиң улустарының найыралын быжыглаар идеялиг сорулгаларыңа долuzu-биле дүгжүп турар улуг кижикчи уjur-дузалыг чечен чогаал болур.

С. К. Токаның бүгү чогаал ажылында найырал темазы көскү черни элгээн. Чоннуң эстетиктиг негелделеринге дүгжүп турар амыдыралдан үндезилеп алдынган бир мөзүлеш омур-хевирлерни ооң «Боттанган күзел» деп шиизинден, очерктеринден, Чүргүй-оол дугайында «Чоннуң оглу» деп төөжүзүндан көрүп турар бис.

Серен-оол ЧЫРГАЛ-ООЛ

ЧОГААЛЧЫНЫҢ СӨҮ

Кызыл-Эник Кудажы тыва литературада бодунуң дензилиг, үнелиг үлүг-хуузуң кирип турарларның бирээзи. Ол бодунуң «Тарла», «Шончалай», «Ыржым булуң», «Долуманың хуулгаазыны», «Он бир» суг дээн ышкаш чогаалдары-биле болгаш шүлүктериниң чындылары-биле номчукчуларның кичээнгейин, сонуургалын доктаамал хаара тудуп тудуп келген. Чогаалдан чогаалче авторнуң арга-мергежили, талантызы улам сайзырап, номчукчуларга сөү улам аартап, улгадып орар.

Чоокта ол «Ыржым булуң» деп тоожузуңга уламчылай «Ырак булуң» деп романы бижээнин билир бис. Аңаа хамаарыштыр номчукчулар боттарының сонуургал, магадалдарын илередип, номчулга конференцияларын эрттиргилеп, солун, сеткүүлдер арыннарыңа санал-оналдарын бижип келген болгаш бижип-даа турар болгай. Ынчангаш, мен оларның үннериңге база, далайда дамды дег-даа болза, үлүмнү каттыштырыксап тур мен.

Кызыл-Эник Кудажының чогаалдарын номчуй бээрге, ол номчукчуларны салдыктырбайн чогаалдарының хөй адырыктарлыг хем дег, хан-дамыр дег, янзы-бүрү үлүг-биче сюжеттериниң аайы-биле, арыннардан арыннарже чедип чоруп туруп бээр күш бар чогаалчы. Ол күш чүдөл? Мен бодаарымга, хамыктың мурнунда, оң чогаалдарының ханын чончузуңда, патриотчу болгаш чингине партийжи туруштууңда, уран-тесчен солунунда деп бодаар мен. Оң кайы-даа чогаалдарын алгаш номчуур болзувусса, шынап-ла оларның кол мадырлары чоннуң, күш-ажылчы кижилерниң төлээлери болуп турар. Олар Совет чазактың, партияның, Төрөөн чурттун, чончун, мурнакчы идеяларның туружундан чугаалап тураа болгаш оң бердинген камгалакчылары болуп турарлар. «Тараада» Суваң болгаш Антонов адашкыларны, «Шончалайның» маадырларын, «Долуманың хуулгаазыңында» Долума баштаан аныяктарны, «Ыржым булуңда» парторг Дажысаңны, колхоз даргазы Кончукту, комсомолчу Эрес Херелди, Тос-Таңма угбайны болгаш өскелерин-даа маңаа хамарыштырыч болур.

Кызыл-Эник Кудажының чогаалдарының база бир онзагай талазы — оларның элээн хөйү чоокку үениң көдээ чонунуң ажыл-иш, амыдырал-чуртталгазын чуруп көргүзүп турарында. Чогаалчы ол талазы-биле дүлгүүрнү тып апкан, чедимчелиг ажылдап турар кижидир деп билир мен. Черле ынчаш тыва чогаалчылар сөөлгү үеде амгы амыдыралче кол кичээнгейини угландырып турар апарганы эки. Автор бодунуң чогаалдары-

га номчукчуларның сагыш-сеткилинге чоок, оларның угаан-медерелинден үр үнмейн, олчаан чуруттунуп артып калгылаар бүдүн одуруг кылдыр чыскаап болур чараш, тывынгыр, мергени-биле шийтпирлээн овор-хевир-лери тургускулаан. Оларга үстүнде адаанывыс маадырларны-даа бүрү-чү-биле кирип болур. Ооң-биле чергелештир, Михаил Шолоховтуң чогаалдарында тургузуп кааны, чамдык маадырлары дег, чоңуң янзы-бүрү мерген угаанының, бөдүүн чаптанчыг аажы-чаңнарының чамдык талаларының эдилекчилери — шала хөглүг, солун аажы-чаңныг, каттырынчыг кылдыр юморжудуп чуруттунгулаан-даа оворлар бар. Маңаа чижек кылдыр «Долуманың хуулгаазынында» борбак садыг эргелекчизи уругнуң «вазы «уё, нервим», «уё тавылзэйнам» деп баажыланып чоруур кадай — Чычыы Чыргаловнаны, «Шончалайда» «кадыг чүвелерниң» деп чугаалаар чаңчылдыг чолаачы эрни, «Ыржым булунда» кончуг семис шыырак мага-боттуг, «караган» деп чугаалаар чаңчылдыг Тос-Таңма угбайны-даа адап болур. «Ырак булут» деп романда база шак ындыг оворлар бар. Аңаа чижек кылдыр үргүлчү-ле «Оо, хосподи!» деп чугааланып, ара-соора орустап чоруур болгаш бодунуң почтачы хүлээлгезин: «Чоннуң херээ — бижиир, мээң херээм — дажыыр» деп, чиге сөглөп чоруур Орустаар кадай угбайны-даа, «бистиң аалдың оолдары» деп чугаалаарыңга ынак, хөглүг-омак аажы-чаңныг чолаачы эр — Шавар-оолду-даа адап болур.

Кызыл-Эник Кудажының үнүп келгилээн проза болгаш шиң чогаалдары чүглө номчукчуларның, көрүкчүлериң сонуургалын хайындырып турар эвес, харын чогаалчыларның болгаш критиктерниң кичээнгейиниң хайгааралында база туруп турар. Чижээлээрге, Мария Хадахан «Тувинская проза» деп номуңда ооң рассказтар, новеллалар, тоожуларының дугайында делгеренгей чугаалап, үнелелдери берген. Ында мынча деп бижип турар: «Бичиң прозада чаа угланышкын-тенденцияларны херечилеп турар Кызыл-Эник Кудажының «Шончалай» деп новеллазының эмоционалдыг, лириктиг хөөнү кичээнгейни хаара тудуп турар. Чечен чугаа авторнуң анаа-ла чүглө талантылы-биле болгаш бодунуң уран-чечен аргаларының онзагайы-биле солун болуп турар эвес. Ол чечен-чугаа болза, бир дугаар ынакшыл дугайында сактышкын болур. Шончалайны хову чечээ-биле чүүлдештирип поэктиг деңнелгени кылганы бүгүдени хаара тудуп кээр чырыткыланчак сагыш-сеткил-биле сиңниккен. Маадырның иштики сагыш-сеткили психологтуг нарын шыйыглар-биле чуруттунган, чогаалдың маадыры оолдан өөренип ап болур чүвелер бар: сагыш-сеткилиниң чараш күштүүңге-даа, оран-делегейни көрүп билип ап турарының онзагай чаазыңга-даа, күш-ажылчы дадыгышкыннарыңга-даа өөренип ап болур. Шак ол шыырак чогаалчы чаалап алышкын чогаалчының арга-мергежилиниң өскени херечилеп турар, азы ол дээрге реализмни ханыладып, психологизмни улгаттырып, хевир талазы-биле сайыраңгайжыдып турары ол. Бодунуң лириктиг дыңналышкынының (үнүнүң) талазы-биле «Шончалай» Ч. Айтматовтуң чечен чугаалары-биле үн алчып турар». Авторнуң «Шончалай» деп чогаалыңга критик шак ол хире улуг үнелелди берип турар. А ооң тоожуларының дугайында чүү деп бижип турарың сонуургап көрээлиңер. «Ыржым булунда» күш-ажылчы амыдыралче дораан

шымнып кирипкен халажып келген солдаттың салым-чолу К. Кудажыны хаара тудуп турар. Аныяк чогаалчының тоожузу тулган эки ажылдап кылган сюжетти-биле, бүзүрениң шын психологтуг хайгааралдары-биле, кижизиг эвилеп бе, азы чок бе деп талазын чидиглендир көргүскени-биле, ынакшыл талазы-биле романтиказы-биле өөртүп турар. К. Кудажының чогаадылга ажылында онза черни «Тараа» деп тоожузу ээлеп турар. Тыва тараачын кижини көргүзүп тура, К. Кудажы дыка хөй проблемаларны чаазы-биле шийтпирлеп турар»— деп, М. А. Хадаханэ чогаалчынын тоожуларынга аажок улуг үнелелдери база берип турар. Мен ол үнелелдерге бүрүнү-биле каттыжыксап турар мен.

«Ырак булут» деп роман кол болуушкуннарның болуп турар чериниң болгаш кол маадырларының талазы-биле ап көөрге, «Ыржым булун» деп тоожунуң шуут-ла уламчылаы болуп турар. Чүгле уламчызы эвес, харын чамдык болуушкуннар, фактылар болгаш маадырларның амыдырал-чуртталгазы шуут-ла органиктиг шидижип, доңнажып ийи чогаалдын аразында ханы харылзааны тургузуп турар: бир эвес биргизин — Эрес Херел — Анай-кыс — Долаана оларны колдадыр тоожуп турган болза, ийигизинде — Лапчар — Анай-кыс оларның шугумун күштелдир чуруп көргүзүп турар. Оон-биле чергелештир, «Ырак булутта» чаа үе-чада, чаа болуушкуннар дугайында чугаалап, оон ыңай болуушкуннар, кожа-хелбээ-даа болза, шала-ла өске черде болуп турар чүве болганда, ында кончуг хөй чаа-чаа маадырлар база немежип келгилээн. Чижээлээрге, орус, тыва ийи кожа турган колхозтар каттышкан деп факт интернационалчы эл-найыралды бо романга чуруп шийтпирлээринге идигни берип, Петренко-ларның, Илюшкиннерниң, Тоня эмчииниң (Бөдүрөң-Хөөлерниң, Илишкиннерниң, Тоойна эмчииниң) болгаш өскелерниң-даа овор-хевирин кирип, ону чедиишкинниң ажыглап чуруп көргүзөр органы авторга берген. Шаң ол найырал темазын көргүзүрде, анаа-ла кайы-бир талаларын чуруп эрте бербейн, ону бүгү талалыг: ажыл-амыдыралга, чугаа-соотка, оюн-тоглаага, эрге-дужаалга, төөгүлүг үеге хамаарыштыр көргүзүп, оларның характер мөзүзүн номчукчуларга уран-чечен арга-биле чуруп берип шыдаан.

Көдээде бөдүүн тыва чоннуң дылы-биле орус аттарны чегей адап: Бөдүрөң-Хөө, Илишкин, Ала-Шандыр, Тоойна эмчи деп турарын, орустаары пат тыва кижиниң ара-соора чугаалап турарын чогаалдарында чедиишкинниң ажыглап турары — авторнуң бодунуң кичээнгейлиин, чүвени хайгаарычалын, тывынгыр, тывызын бадыткап турар. Чижек кылдыр Орустаар кадай угбайнын чугаазын маңаа кирип көрээлинер:

«— Ийе, ийе, Илишкин оглу Ала-Шандыр бо дүжүп чыдар болбас ийикпе. Тывалаары ана аза кулугур чүве, билир кижини мен. «Ирбижей кадай балан божуур бодаан. Мясо болит. Эмчи чалаар, Тоойна сказаты» деп, думчукка тулганда бызаа сугжу дээн ышкаш, човууртагылааш, оорга-мойнум туттунгулаанымны безин эскербээн-дир мен». Авторнуң бо эпизодту ажыглааны, арай-ла чаңгыс черде хөлүн эрттир хөй хажыдып чугаалаан орус сөстөрүн кирипкен-даа бол, Орустаар кадайның овор-хевирин, мөзү-характерин сомалаарынга база бир кирилде болуп турар. Черле ынчаш, Ирбижей ашак тараа ажаап алгаш чанып кээрге, аалдың удузу ону канчаар уткуп ап турарын авторнуң чуруп көргүскени солун, чедиишкинниң.

«Ырак булут» хемчээлиниң-даа, утка-шынарының-даа, ужур-дузанының-даа талазы-биле ап көөрге, мен бодаарымга, авторнуң улуг чединишкини, бурунгаарлаашкыны, азы арга-мергежилиниң канчаар-даа аажок өзүп турарының херечизи чогаал болуп турар.

Ук чогаалдың темазы — көдээниң ажыл-ишчилериниң күш-ажылы. Идейлиг болгаш кол утказы — көдээде чаартылга-сайзыралдарны, чоннуң ажыл-ижин, демиселдерин, күженишикиннерин чогаалдың маадырларының тускайланчак психологтуг портрет характеристикаларын, интернационалчы болгаш эп-найыралчы чаагай сеткилдерин, ынакшыл-чуртталгазын дамчыштыр, хронологтуг үе-чада аайы-биле чуруп көргүскени болгаш алдаржытканы болуп турар.

Романда янзы-бүрү бүдүш характерлерлиг, кижиниң сагыш-сеткилинге утундурбас артып каар болгаш чуруттунуп көстүп кээр тодаргай тускайланчак чараш кылдыр бижиттинген омур-хевирлерни кончуг хөйү-биле чогаалчы чединишкинниг дүрзүлөп тургускулаан. Оларны чүгле чыскаай безин адагылаар болзувусса, орта: чогаалдың кол маадырлары Лапчар Ирбижей биле Анай-кысты баштадыр колхоз, партия, комсомолдуң кадржы ажылдакчыларындан эгелээш, улуг-биче колхозчуларга чедир — Докур-оолдар, Илюшкиннер, Петренколар, Орустаар кадай, Сергей Шериг-оол, Тоня эмчи, Шавар-оол... болгаш оон-даа өскелерни адап болур. Ооң-биле чергелештир мөзү-характерлеринде четпес талаларлыг, азы эргиниң ёзу-чурумунуң моралының эдилекчилери чамдык — Достак-оол, ооң ава-ачазы, дөргүл-төрөлдери, Лиизенмаа суглар ышкаш персонажтар база бар. Чогаалда эки таланың маадырларының иштинден аныяктарның омур-хевирлерин чуруп тургузарынга черле аажок кичээнгейни салып, чогаалында оларга улуг черни кирип турар. Лапчар, Анай-кыс, Шериг-оол, Шавар-оол оларның болгаш фермада аныяктар бригаданың кежигүннериниң омур-хевирлерин аажок бүдүштүг, туруштуг, күш-ажылга хандыкшылдыг, кандыг-даа ажылдан чажам дивес, бергезинмес, принципиальдыг, сагыш-сеткилдери арыг-чаагай, канчаар-даа аажок омак-хөглүг кылдыр чуруп көргүзүп, ооң-биле амгы аныяктарның дээрэ төлээлериниң омур-хевирлерин автор бадыткап шыдаан.

Чогаалчы тус-тус омурларны тургузарда, оларны амыдырал-чуртталгазының, чогаалдың хөгжүлдезиниң аайы-биле янзы-бүрү таварылга-болуушкуннарны болгаш психологтуг байдалдарны өттүр көргүзүп, шүүрөп тургаш, ам агын-каразын, «алдын-мөнгүнүн», «чезин-холазын» көзүлдүр чуруп келгени «Ыржым булуңуң-даа», «Ырак булуттуң»-даа чедимчелиг талаларының бирээзи деп бодаар мен. Чижек кылдыр Лапчар Ирбижейиниң-даа омур-хевирин тургузуп келгенин ал көрээлинер: ол болза хуу ажыл-агыйлыг элээн шыдалдыг ада-инениң өөнге өскен, кижизиттинген, база хөй кыс уруглар аразыга эр кара чаңгыс эрге-чассыг өскен болгаш, бичезинде ооң арай туразы улуг: туралаанын алыр-чиир, ажылды кылза кылыр, кылбаза кылбас, а авазы кандыг-бир чүвени кыл-даа дээрге, черле оюн-тоглаа-даа үезинде, ол боду чүве кылбас, Эрес Херелди айбылай соп каар турган. Ол школа баар база хөөн чок. Бир чыл озалдады өөренип эгелезе-даа, чүгле чеди классты мөлдүк-калдык дооскаш, ара кааптар. Ынчангаш, ооң харак-

теринде четпес талалар бар турган. Ындыг болза-даа, ооң кээргээчел, биче сеткилдин болгаш шиитпирлиин ынчан безин көрүп болур турган. (Бичин Анай-кысты хедер Достак-оолдан камгалап турганын-даа сактып көрээлинер). Лапчар чоорту улгадып, угаан кирип келгеш, ылаңгыя шериг албанының кадыг-берге болгаш өөредиглиг школазын эрткен соонда, ам кээп дадыгып-быжыгып, мөзү-характери хевирлетгинип, ӛзулуг чаныш-сыныш чок, принципиалдыг комсомолчу, ак сеткилдиг, шынчы, ажыл-амыдыралгадаа, ынакшыл, найыралга-даа туруштуг кижини апаар. Ынчалза-даа, чогаалчы ону ааржы дег ак, «эки кижини» деп хепке кудуп кан дег кылдыр чуруваан (бир катап чула арагалааш, сиелең херээжен Лиизенмааның ховунга бӱзүрӛш, частырыг кыла каапканын-даа сактып көрээлинер). Ынчалза-даа, ол частырынын миннип шыдаар. Четпестернин, тала-дугай тыртар чоруктуң эптеш чок сойгалакчызы болуп артар. Чижек кылдыр колхозта четпестернин дугайында колхоз баштаар черинче ооң кирип турган «рапорттарын» болгаш «Шын» солунче бижӛэн чӱӱлүн-даа адаарга, четчир боор. Ооң-биле чергелештир, бичинизинде чедир өөренип албаанынга ол сөөлүндө кӛӛп аажок миннип, ам кӛӛп хомудаар, халактаар. Мооң-биле автор аныяктарга: эртемнернин бедиктерин болгаш терең-ханыларын бергелер, моондактарны эртип, тиилеп чедип ап чоруңар дӛӛн уткалыг чагыы болур.

«Ырак булут» деп романның дыл-домааның кайгамчык сӱзӱннӱн — бӛдӱн, чончӱзун; тус-тус персонаж маадырларга хамаарыштыр тускайланчаан; чогаалдын чурулга аргаларының чепсектери болур янзы-бӱрү денелгелер, метафораларны, диригжидиялелерни, фольклорну, диалектилерни, архаизмнерни, чаа сӛстерни (неологизмнерни), профессионализмнерни, синонимнерни, афоризмнерни... болгаш оон-даа аңгы-аңгы хӛй-хӛй аргаларны, пейзажтарны, туружунга чогууру-биле ажыглап турарын; артык көвей суг чугаа-домактар болгаш чурумал, тоожулалдарның чогуун, азы эвӛӛжин — магадал ханмас кижини-дир мен. Черле ынчаш, чечен чогаалдын дылының онзагай чӱвези (чижӛӛлӛӛрге, солун азы эртем сеткӱӱлдеринин дылындан аңгы болур аргазы)— уран-чечен илередишишкин чепсектеринин дузазы-биле чуруп көрӱзери азы сӛстӱ чогумчалыг тускай ажыглап билиринден хамааржыры болур. Тудугжулар — тууйбуну азы ыяш-дашты, чурукчулар — оннӱ азы будуктарны ажыглап турары дег, чогаалчылар сӛстернин дузазы-биле чогаалдын схема-сөөгүн, мага-бодун эптеп, чыып, артып, сырып, чамап, хырбалап тургаш ам чогаалды хевир талазы-биле чараш, утка талазы-биле ханы кылдыр тургузуп турарлар. Ук романны канчаар эгелӛӛнин көрӱп көрӛӛлинер:

«Кӱс. Эрте кӱс. Булуттар бедик-бедик, булуттар көк-көк. Оларны Улуг-Хемнин ийи талазын хаажылай шӛйлӱп бады баргылаан бедик даглар, кожагар сӱӱрлер, көк чалымнар баганалай көдӱрӱп алыр дӛӛш, четпейн турган ышкаш». Мында «эрте кӱс турган», «булуттар бедик көк апарган тургулаан» деп чижек анаа-ла саалады шуудап чоруй барбаан. Чӱге? Чӱге дӛӛрге, ол база чогаалчының сӛстӱ тускай онзагай ажыглаан аргазы-дыр. Ооң-биле автор номчукчуга чӱгле кӱс эвес, а эрте кӱс турганын улам тода кичӛӛндирип, а булуттар чӱгле бедик эвес, харын-даа дыка бедик, бедик боорда — аңгы-аңгы бедик, көк боорда аңгы-аңгы көк деп чӱвени шак ындыг арга-биле көргӱскен-дир. «Хаажылай» деп сӛс (метафора)-биле чуруп

көргүзүп, а бедик даглар кожагар сүүрлерни — диригжидип көргүзүп турар-дыр. Мыя бо ийи-үш одуруг домактарда безин автор элээн каш утка шынарларны кирип, чогаал бижириниң янзы-бүрү аргаларны ажыглап турарын көрүп тур бис. Ооң кадында, чаңгыс сөс, ийи сөс, үш сөс-биле тургустунган кыска домактар-биле романны чоорту эгелээш, оон ыңай домактарның сөстөрүн чоорту-ла байыдып, чуруп, тоожуп чоруй барганы — база бир онзагай талазы.

Кызыл-Эник Кудажының сөөлгү-даа, мурнууда-даа үнгүлээн чогаалдарының бижиттинген дыл-домаа черле ынчаш аажок чечен-мергени-биле, чончу бөдүүнү-биле, метафора, деннелгелерли-биле, овор-хевирли-биле, фольклорну хөйү-биле болгаш тааржыр туруштарында ажыглап турары-биле онзаланып турар. «Ырак булуттан» каш чижек: «Бөдүрөң-Хөөнүң бөдүрээлери», «сайгылгааның сээнин чырс кылдыр базыпкан», «хурал дээрге — куду көөр, кулур дээрге — өрү көөр», «ынчаар долданайнып турда, теве кудуруу дег, чолдак хүн дурту ходуш-ла дээр», «чонниң херээ — бижир, мээң херээм — дажыыр», «кижээ сөглээр сөзү-даа бар, кишке салыр ыды-даа бар», «кижи караа кылаңнатпас, ыт думчуу борбанатпас», «дон кызырак-кат дег, шаңгыр карактар», «кыстарыңа күмү, кыдың-ла бир каракка көзүлбес дүүшкүнү чеже сопкан ышкаш, чирт-ле дээн» дээш оон-даа ыңай.

Кижиниң сагыш-сеткилиниң дүүлгээзиннериниң аайы-биле бойдустан чурумалдарын чогулчалыг чараш ажыглап турар, манаа хамаарыштыр чаңгыс чижек: чаъс-чайыктыг булуттарның шимчээшкиннерин болгаш чаңгык-диңмирээшкиннерни Эрести сактып, сырынналып турган Анай-кыс анаа чүүлдештирип, аътыг шериг кижини селемезин чайып турар кылдыр суг хуулдур көрүп турары солун.

Браконьерлер дузаанга туттуңгаш, аштап өлүр четкен турган чаш бызааларлыг мыйгакты канчаар чуруп турары кээргенчин-биле каракка көстүп кээр. Ону база чогаалчы чүгле ынчаар чуруп эрте бербейн, ол хире кошкак хирезинде, бызааларын мыйгак камгалаар дээш, канчаар амы-тын-даа херек чокка туржурунга белен турганын, сөөлүнде кээп Анай-кыс оглун кужактааш, Лапчардан камгалап, олче от-көс дег көрүп турганы-биле анаа дөмейлей сактып чүүлдештиргени чедимчелиг.

Чогаалда улуг черни ынакшыл темазы ээлеп турар болгаш ол чогаалдың сюжетиниң база хөгжүлдезиниң кол ооргазы болуп турар. Оон-биле чергелештир, шак ол тема — кайы-даа номда номчукчуну сонуургадып салдыктырбазының база бир дүлгүүрү болур. Кайы-даа номда оюн-баштак кыйыннажып ылчыннажырындан, түр сиилең ужуражылга-таварылгалардан эгелээш, ёзулуг улуг ынакшыл найыралдарга чедир бо тема черле шыырак — дузу четкир чырыттыңган. Лапчар-биле Анай-кыстың салым-чолу, эп-найыралы, кожа-хелбээ чурттап чораан болгаш, бичини чажындан эгелеп үндезилеттинип келген: чажында олар сайзанактап ойнап чорааннар. Бай кижиниң оглу Достак-оол Анай-кыстың сайзанаан үреп, күжүн дөгөп басты бээрге, Лапчар анаа болчу бээр болгаш оон ужун Достак-оол Лапчарны кымчылапкаш баар. Сорбу артар. Анай-кыс биле Лапчарның найыралы ынчаар эгелээр. Школага кады өөренип турганының соонда, олар бот-бот-

тарын чидиржиштерлер. Ынчалза-даа, чаш найырал, бичи курзук, чаагында меңчигештиг уругнуң овуру Лапчарның меделеринге бүгү назыда чуруттунуп артып каар... Хөй чылдар эртип, Лапчар шериг хүлээлгезин күүсеткеш кээрге, Анай-кыс эжи Эрес Херелдин душтуу апарган, шеригден ооң келирин манап турар болур. А ооң кадында, байдал биеэги-ле бир дүржөк Достак-оолдун ада-иези биле Анай-кыстың ада-иези эрги ёзу-биле дугурушкаш, оларны күш-биле өглөп кааптар деп турары-биле нарыдай бээр...

Эжи Эрес Херелдин душтуу Анай-кыс-биле Лапчарның өгленир ужур-луг анаарының чогаалда мораль талазы-биле агартынышыккы чүглө — Лапчар Анай-кысты шак ол эрги ёзунуң аспаандан чарып алганы-биле тайылбырлаттынар. Ынчалза-даа, Лапчарның ындыг яныз эжи — өңнүүнүң душтуунга кадаланып алганы болгаш ооң Эрестин мурнунга чедир бурузузунуп, улуг сагыш салбайн турары — эпчок: «Херек кырында, Лапчар биле Анай-кыстың Эрестин мурнунга үүлгедии кем-херек эвес-ле болгай» деп, автор оларын агартып турар. Шынында, Лапчар бодунуң хууда амыдыралын бодап турар. Эжиниң-даа, бодунуң-даа арын-нүүрүнүң мурнунга ооң психология, шыжыгышыккынарны четпес ышкаш болур. Лапчар чүглө Эрес алды чыл болгаш чедип келгени дүне харын элээн ханы боданыр. А Анай-кыстың иштики байдалын маңаа хамаарыштыр автор көргүспейн оюп эртип турар.

Эрес Херел биле Долаананың аразында улуг найырал болгаш ынакшыл кайы-кайызы-даа драмалыг, бир-бир ынакшыл-чуртталганы көрүп каапканының соонда чоорту чогуу бээр. Ынчалза-даа, бо дөрт чүрекер-ниң кайыларының-даа тургустунуп келген ол өг-бүлө ынакшылының, найырал чуртталгазының дугайында тоожулалды чогаалчы номчукчуга бүзүреді көргүзүп шыдаан. Биригээр чугаалаарга, ынакшылдың күштүүн (Ромео биле Джульетта, Тристан биле Изольда азы Седип биле Кара суглар ышкаш эвес-даа болза) тус черниң болгаш ук үениң байдалына хамаарыштыр автор чер-ле чедишкининиң шиитпирлеп шыдаан деп бодаар мен.

«Амыдырал дээрге — ол демисел-дир» деп В. И. Ленин бижээн болгай. Ынчангаш, чогаалчылар кандыг-даа амыдыралды (бойдуста, дириг амытаннарда, кижиниң иштисинде-даа) чуруп көргүзүп тура, ында болуп турар демиселдерни база көргүзөр апаарлар. Кызыл-Эник Кудажы бо романында, бир тээ көдээде амыдыралды ол көргүзүп шыдаан деп бадыткап турар болганывыста, чогаалда кириген демисел-чөрүлдээлерниң чамдыкта-рын-даа бол, истеп көрээлиңер: Мыйыс-Кулактың овурун шынап-ла «иштинде диштиг» дээр бе, азы «чыланың шокары—даштында, кижиниң шокары — иштинде» дээр бе? Чоннуң шак ол мерген угааныг өткүт сөглээн үлегер чугаага тааржып турар кылдыр автор бирги номда чуруп көргүскен болгай. Ол шынап-ла дайзын кижини. Үеге таарыштыр ол ат-сывын, арын-шырайын, аажы-чаңын өскерттип алгаш чоруп турарын, ынчалза-даа, ханның кара үүлгедиин уламчылавышаан азы уламчылаар бодап турарын чогаалчы элзиди көргүзүп турар: оларның холундан аныяк комсомолчу оол өлүртүп каан. Ол чүл? Эрги ёзунуң төлээлекчи истекчилери-биле чаа тургузугнуң кижилериниң аразында демисел бе?— Демисел.

Эрги ёзу-чурумну ёзугаар аныяк чүрекернин күзел-туразын барымдаалавайын, чүгле ада-иелер боттарынга ажык-кончаа бодап, азы азажып дугурушканын барымдаалап күш-биле: «Бис канчаар күзей-дир бис, ынчаар кылыр силер, ол-ла» деп чыгап азы чөптөп, коргудуп тургаш, Достак-оол биле Анай-кыстың ада-иези оларны өглээр дей бээрге, Анай-кыс «тура чокта — күш чок, дус чокта — амдан чок» чүве болганда, шиитпирлиг ойталап, харын-даа мырынай бодунуң чүрээнин шилип алганын, күзелин ёзугаар Лапчар-биле өгленип аары — ол демисел бе? — Демисел.

Көдээ черде интеллигент — колхоз даргазы Докур-оол — бюрократсып, сынзып, чон оран-савага безин чедишпейн турда, орду-шивээге олуруп чурттаар бодап, бодун бурган дег көрдүнүп, чагырыкчы-дужаакчы чанын дөгөп, азы эрге-дужаалын ажыглап алгаш, тала-дугай, дөргүл-төрөл чаяр апаарга, анаа удур комсомолчу Лапчар Ирбижейнин шыңгы туржуп, каая чедир бижип сойгалааны — ол демисел бе? — Демисел.

Амыдыралда янзы-бүрү чаартылгаларны көдээже кириер дээш чүткүл, чаа-чаа бедиткен хүлээлгелерни ап, ону күүседир дээш хүн-бүрүнүң ажылы, азы анаа-ла амыдырал-чуртталгага экижидилгелер дээш-даа чүткүлдөр — ол база-ла демисел бе? — Ийе, ол база чогаалчының демиселди көргүзүп турары ол. Кижилернин психология, чаңчылдарында-даа, херек кырында-даа болуп турар эрги ёзунуң идеология моралы-биле чаа үенин идеология моралының аразында үскүлежишкенин ук чогаалдың чөрүл-дээзинин үндезин ооргазы болуп турар.

«Ырак булуттуң» композиция тургузуун авторнуң организаптап таарыштырганы черле солун, чедимчелиг күүсеттинген болуп турар: кончук хөй фактыларны, болуушкуннарны чыып бөлгөш, ында-мында туруштарже таарыштыр тургузуп, оларны чогаалдың кол идеязынга болгаш сюжет шугумунга чагыртып шыдаан. А чогаалда улуг-биче сюжет шугумнары шынап-ла хөй адырларлыг, будуктарлыг ыяш дег, азы дамырак адырыктарлыг хем дег элбек болуп турар: маңаа колхозта болуп турар чаартылга-сайзыралдарның эволюция-хөгжүлдезин чырытканында-даа, Лапчар — Анай-кыс — Эрес — Долаана оларның аразында найырал, ынакшылының болгаш чуртталгазының аайы-биле шугумну-даа, Докур-оолдар, Достак-оолдар, Янмаа, Маңмааларның талазын көргүскенин-даа, орус чоннуң төлээлеринин ажыл-агый, мөзү-характерлеринге хамаарыштыр чогаалчының чүнү чугаалап, тоожуп турарын-даа дээш оон-даа аңгы шугумнары эдерип хайгаарал болур.

Талантылыг тыва журналист чораан калган коллегазы, эжи болур Түлүш Кызыл-оолдуң омур-хевир, портрет, характеристиказын чогаалынга шын чуруп көргүзүп, мөңгөжиткени черле мактанчыг.

Сөөлгү-даа, мурнунда-даа үнген шак бо ийи номнуң аңгы-аңгы талаларына хамаарыштыр автор К. Кудажыга ам-даа хөй-хөй мактанчыг сөстөрүни чугаалап болур. Ынчалза-даа, ону моон-биле доозуп кааш, ам чамдык чедир көрдүмөй барган талаларына доктаап көрээлиңер:

Оурлаашкыны четче, тода эвес ышкаш болгулаар, ады адаттынып, кандыг-бир чүвени кылып чоруп турар, азы чүгле назы-хары ийикпе, ажыл-агый эскерттинер, а чогул оларның портреттиг азы психологтуг характе-

ристиказын кижиге угаанга чуруп бодап шыдавын баар — ындыг маадырлар ук чогаалда база чок эвес деп бодаар мен. Чижек кылдыр чолаачы Шавар-солдуң-даа омур-хевирлээшкинин көрүп көрөөлиңер. Сөөлгү номда шак бо чолаачы оол база бир кол маадырларның бирээзи болуп турар. Ону бис баштак хөглүг характерлиг, ак сеткилдиг, күш-ажылчы аныяк комсомолчу кижиге деп билер бис. Ылчалза-даа, ооң портрет, характеристиказынга хамаарыштыр оон аңгы кандыг онзагай демдектери, мөзү-шынарлары барыл, чогум кандыг оолул ол — оода-ла бажының дүгүнүң, карааның өңү, идик-хеви, азы арыг-силини, арган-семизи кандыг кижил-даа дээн чижектиг тодарадылгаларны тыппас бис. Ындыг болганда, ооң оуруу биске тода чуруттунмайн баар. Ол база бир онзагай баштаксымаар аажы-чаңныг, номчукчуга чоок, солун персонаж чүве болганда, ооң оурулашкычы долу эвес апаарга, сагышка арай саарзык ышкаш апаар.

Эрес Херелдин амыдырал-чуртталга, салым-чолун ийиги номга база элээн ханыладыр чуруп көргүскен болза, ол артык эвес турган боор. Ийиги номда автор ону чүгле ачазы чок апаарга, кээп чораанын, шериг соонда алды чыл болгаш чедип кээрин база тайгада кыштагга четпейн, шуурганга донуп кал часканын көргүзүп гурар. Ол аразында чылдарда Эрес чогум каяа-каяа чоруп, чүнү-чүнү кылып турганын ийиги номда эки угаатпайн баар.

Колхозтуң эмгежок дүгүн бодунун хуузунда өнчү-хөренгизи кылып ап, арыг иштинге бүдүү хап, кидис салдыр деп турган Докпак-оолдарның холуңуң арыг эвезин көргүзөр дээш, автор арай бүзүрөнчиг эвес сцена кирире каанкан: чүге дээрге, ол аалга машиналыг шагдаа келгеш баргаш, элээн болган соонда, демги улустуң ыя ол аразында чиде берген дүгүн оорлардан тып эккээп дүжүрүп берип турар. Бо таварылгада шагдаа район төвүнден ол аалга чогум кандыг херектиг чорааны эки-ле билдинип бүзүрөттинмес. Эмгежок, алды шоодай дүктү оорлардан хавырып-даа алган болза, чүге ышкаш дедир-ле демгин ээлеринге (азы дөмей-ле оорларга) дүжүрүп бергеш барганыл? Ооң-биле чергелештир аалда улустуң шагдаалар болгаш шагдаа органының дугайында чугаалажып турары база эпчок байдалдыг бижиттинген.

Орус чоннуң төлээлерин чуруп көргүзүп тура, чогаалда чүгле удуртукчу ажилдакчыларны (бригадир, парторг, эмчи...) — интеллигенцияны көргүзүп турар. Орус колхоз биле тыва колхоз каттыжа берген деп турар хирезинде-ле, орус чоннуң өске кезектеринин төлээлерин — ылаңгыя күш-ажылчы эр-херээжен бөдүүн колхозчуларны чуруп көргүспейн барганы чогаалдың четпес талазы болуп турар.

Чогаалды эгелээнин көргүскен чижээвисте булуттарны «бедик-бедик», «көк-көк» дээн болгай. Кижиге сактырга, аяс дээрни чуруп тура, дээрниң бодун көк, ак-көк кылгаш, а булуттарны ак-ак азы бора-бора-даа кылдыр чуруза эки ышкаш. Ооң кадында Тываның дугайын чугаалап тургаш, черле «ак-көк дээрлиг», «ак-көк аяс дээрлиг» деп чугаалаарывыс чаңчыл апарган-на болгай.

Романның адын бирги номда «Ыржым булуң» деп адааны-биле аянаштырар дээш «Ырак булут» дээн. Ону «Бедик булут» дээн болза, номда

бижип турар утказы-биле чоок дүгжүр хире байдалдыг. Номнуң сөөлгү арнында шынап-ла ынчаар «Высокие облака» деп очулдуруп каан болду.

Чогаалдың дыл домаан эки деп көргөн болгай бис. Архаизм, диалектизм, неологизм сөстөрнү эки ажыглап турар. Ынчалза-даа, оларның элээн хөйү масса чонга билдинмейи баарлары-даа бар чүве болганда, ооң кадында, ном үндүрер черниң өскербейн эрттирикени-биле элээн хөй орфографтыг частырыгларның база бар болуп турары-биле, ыдыг сөстөрнүң деңзигүүрү улам көвей ышкаш апаар.

Кызыл-Эник Кудажының кайы-даа чогаалдарын номчааш, херек кырында болган фактылар-биле ооң бодунуң бодап таарыштырып бижээн талаларын кижини аңгылап шыдавайн баарын безин бодап көөрге, ол авторнуң чогаал бижир арга-мергежилдериниң күштүүн, талантылыын, расказтар, тоожулар, романныарының амыдыралчы чончузун херечилеп турар деп бодаар мен.

«Ыржым булуң» болгаш «Ырак булут» деп чогаалдар ниитизи-биле ылаңгыя азыяк өскөнгө-даа, черле номчукчу бүрүзүнгө-даа өөредиглиг, ханы утка-шынарлыг, ону номчааш кижиниң сагыш-сеткили хайныр, ханар, кижиниң төрөөн черинге, бодунуң чонунга ынакшылын улам күштелдирип хайындырып кээр — шак ындыг күш бар шырак чогаал-дыр деп билдим.

Адак соонда, баштайгы тоожу биле бо амгы романының уланчызы — үшкү ном база бижиттинип үнөр боор, ынчангаш ук чогаал чоорту трилогия апаар боор деп идегеп турар мен. Чүгө дээрге маадырларның салымчолу оон ыңай кандыг апаары болгаш амыдыралдың чаартылгалары, бодушкуннары ам база катап шак ол «аас-кежиктиң сыгыртаазы» ышкаш, ыдыг ужуктуң ужун чогаалчыга тыпсып бээр боор деп күзеп, идегеп турар мен.

Александр ДАРЖАЙ

«ДЕМИР ОГЛУНДА» ЧӨРҮЛДЭЭ

Амьдыралдың нарын айтырыгларын, хөй-хөй маадырларның ажил-херээн, оларның чаңгыс аай эвес аажы-чаңнарын биче жанрга сыңырып шыдавас, аңаа сыңа-даа берзе, ол айтырыгларның чамдык кезни көрдү-нер. Тыва чечен чогаалда улуг хемчээлдиг чогаалдар тывылганы-биле бистиң аныяк чогаалывыс акы-дуңма чогаалдарның деңнелинге чедир өскөн.

Алдын-оол Даржаа бодунуң романын «Демир оглу» деп адаан. Аныяк чогаалчының романныарының аттарының онзагайы: оларның тоол-чургу уктуу Даржааның чогаадыкчы мергежилиниң база бир чажыды деп санап болур. Чогаалчының бө романының бир эки шынары ооң тематиказының чаазында, тыва чогаалда ажилчын темазының баштайгы улуг чогаалдарының бирээзи бооп турарында.

Бөдүүн ажилчындан эгелээш, цех начальниги, завод директору, обком секретарына чедир, романның персонажтары мындыг. Оларның сагыш-сеткили, ажил-херээ ажил-агыйны көдүреринче уланган.

Роман ийи кол темалыг: заводтуң ажил-херээ, ооң кижилери болгаш ынакшыл. Тыва чечен чогаал бодунуң хөгжүлдезиниң дургузунда күш-ажылга хамаарылга кандыг болдур, кижиниң иштики сагыш-сеткили шакла ындыг болур деп шыны-биле бижип келген. Ынчангаш моон ап көөрге, чогаалдың кол-ла сорулгазы маадырларның күш-ажылга хамаарылгазын көргүзери болур ышкажыл. Өнчүзүрек, бодунуң хууда ажыын ниитилелдин ажыындан бедидир көөр сеткил-хөөннер ажилчын-даа, колхозчу-даа, тараачын-даа кижиниң дайзыны бооп артпышаан. Алдын-оол Даржааның романының кол өзээ шак бо улуг айтырыгже уланган.

Адаларның революстуг болгаш ажил-ишчи чаңчылдарына аныяктарны кижизидери бистиң үениң кол сорулгаларының бирээзи. Бо талазы-биле көскү чижекти мастер Алексей Бады биле ооң өөреникчизи Аяс Эрелчинниң аразында ажил-ишчи хамаарылгазындан көөр бис. Адаларның арга-дуржулгазын өөренип тура, оон чүгле экинни алыр болгаш ол дуржулганы улам сайзырадыр деп бодал романда дорту-биле чугаалаваандаа болза, эгезинден төнчүзүнге чедир билдингири-биле көстүп турар.

Романда чөрүлдээ хоочун ажилчын Алексей Бады-биле аныяк ажилчын Аяс Эрелчинниң аразында чоруп турар. Бады дээрге кадржаан хоочун ажилчын, ус-дарган ажылындан эгелээш, күчүлүг заводтуң ажил-

чынындан цех начальнигинге чедир эрткен оруу мындыг. Аныяк ажылчын баштайгы хүнден эгелээш, ооң сеткил-сагыжынга дүвүрелди доюлдулар. Ол заводтуң хоочуну болганда, бодунуң орну ээлеп артар салгакчыларның дугайында бодаар-даа эргелиг. «Дөскөл чок-ла төл-дур. Кандыг кижиге болур ирги? Бистиң цехти сурагжыдар ирги бе? Азы бир кулаанга чугаалаан чүве бир кулаандан үнүп турар өөдежок чүве болур ирги бе?» деп сеткилинде чаа өөреникчизиниң салым-чолу кандыг болурун даап бодан турар.

Бадының эртип келген оруу «шат кежилдир орук ышкаш, ажылчын амыдыралының шугуму база-ла үндүрүк-кириик, бирде чаызап, кудургайлап, бирде бедип, дөвүнчүктөп чораан-на болдур ийин. Ынчалза-даа ол чаңгыс чурумун черле үрөвээн: бүгү назынында ажылчын аңгыга шынчы болуп, ооң ат-алдарын чаңгыс-даа катап сыкпаан». Аныяк оол ажылынга кандыг болурул деп айтырыг Бадыны бодунуң эрткен оруун эргий сактырынче албадапканы ол. Номчукчу ооң амыдыралы-биле танышкаш, бодунуң күзел-бодалдарын шын-меге-даа болза, чедип алырын шудурап кижиге-дир деп бодалга келир.

Амыдырал-дуржулгазы улгадып, ажылынга шуут хоочурааш, хөй чыл дургузунда ажылчын мергежилге аныяк өскенни өөредип келгениниң соонла, бодунга чоргаарал, күжүңге бүзүрел, менээргенишикин Бадыга тыптып келген. Ол кымны-даа дыңнаксаар хөңнү чок, директорну санаваска, бодунуу-биле болзун дээр.

Ооң уламындан заводтуң цех начальниги биле аныяк ажылчынның аразында чөрүлдээ чайгаар өөскүп келир. «Бады мергежилдиг ажылчын болгаш холу тутунгур кижилерни хүндүлээр-даа болза, хөңнү чокталган кижилерге хайыра чок демиселчи чораан. Ынчалза-даа чамдыкта маргыш-как чаңын көргүзүп, шоолуг-ла эвес чылдактан туттунгаш туруптар, хөй чыл ажылдаанынга, дуржулгазынга менээргенир. Оон кедерезе директор «организаствыг түңнел кылзын, дужаал үндүрзүн» деп чүткүдөр. Ол болдун-маска, цех хуралы чыыр, аңаа хурал даргазы-даа соңгувас, боду баштааш туруптар».

Өөреникчинин кылган чүүлдери багай эвес-даа болза, ол мергежилди дүргени-биле шидгээдип ап турар-даа болза, башкызынга турамык сөс дыңнаvas кылдыр көзүлгөн. Ажыл чежемейиниң чүгээр диртип чоруп турза, ол ажылда хаара туттунган кижилер боттары ажыы-биле сагыш-сеткилин чугаалап шыдавас, кезээде бирээден коргуп чоруур болза, ынчан ол ажылдың адырының бажында бир-ле кижиге бүрүн эргелиг ээ апарган туруп келир. Ындыг байдал — заводтуң мотор цегинде, ол кижиге — Алексей Амырович Бады.

Аңаа бир-ле кижиге эптиг ээлдек, чашпаалай аарак мурнунга маңнап чорзун деп өөренип калган, ону чүгле Бадының чааскаандырызының багы, четпези деп база болбас. Ол дээрге, бистиң ниитилеливисте эргиниң артып калган артынчыларының бирээзи-дир.

Үр эдилээн эт эргижиреп, элөп калыр. А Бадының иштики сагыш-сеткили база-ла эргижирээн. Ынай-ла эпчок чүүлден ол хомудап, ону шуут-ла улуг чөрүлдээ, маргылдаага чедирип, харын-даа эки ажылчынны безин көөр хөөн чок чорукка чедирген.

Аяс Эрелчин шынап-ла дөскөл чок, турамык чоргаар эр. Ол ада-иезиниң чаңгыс оглу. Ынчангаш ооң дөскөл чок чоргаар, чамдыкта турамы, сагыш-сеткилин чажырып шыдавазы өг-бүлениң кижизидилгезинден улуг хамаарылгалыг болган. Алексей Амырович ооң ачазы-биле бир үе. Ынчалза-даа оол биле Бады таарышпаан.

«Маргылдааның эгези бөдүүн болгаш барык-ла чылдагаан чок болган. Аяс бир-ле демирин кидин эгеп турда, Бады ооң экинден шелгеш, столоваяда кандыг чем белеткеп турарын көргөш кел деп айбылаан. Дүштээринге чедир бүдүн шак бар турган, ынчангаш оол далашпайн, кылып алган чүвезин хүн караанга кылаңнады кайгап, чүзү четпезил деп көрүп турган». Оолду кезедиптер, «кырызын доза шавар» эптиг өйнү манап эгелээн. «А чөңгээ көвүдээн. Бир-ле катап Аястың чиге баарынга дүлгүүр оскунупкаш, оолдуң ап бээрин манап турган, а оол басып эрте берген. Бир дүште столовая хос турбуже, оолдуң хейлиг суг салып каан столунга мүннүг таван салыптарга, оол ону чайладыр иткеш, чемнени берген».

Кандыг-даа кижиниң сеткили хомудап болур, көскү чижек, фактылардыр. А улгады берген кижиниң сеткил-сагыжы кончуг хомудаачал деп чүве бүгүдеге билдингир болгай. Аныяктарның талазындан улуг кижилерге камныг эвес чоруу, эпчок чүүл оларның боттарынга көңгүс эскет чок бооп эрте бээр таварылгалар чуртталгада кайы хөй.

Романының кол маадырының бо талазын чүү деп көөр апаарыл: чедир кижизиттинмээн чорук азы Бадының ооң мурнунга кандыг-даа хүндүзү читкениниң херечизи бе? Эки ажылчын өг-бүлеге кижизиттинген оол-дур. Аястың омур-хевири арткан омур-хевирлерден онзагайы-биле ылгалып турар. Романың бүгү персонажтарының баштарындан Аястың бажы бедип турар. Чогаалчы маадырын чүге арткан маадырлардан романтиктиг, бедик көдүрлүүшкүннүг маадыр кылганы? Мырыңай-ла онзагай, чуртталгада ындыг кижилер барынга, чогаалды номчааш, бүзүрээр-даа, бирде чигизнер-даа хөөн тыптып келир-дир.

«Демир оглуң» чөрүлдээзинге хамаарыштыр оон ыңай чүнү чугаалап болур бис? Бистиң тыва чечен чогаалывыста чамдык чогаалдарны көөрге, чөрүлдээниң чылдагаанын эки эвес маадырның хедерленишкени-биле, ооң дедири-биле, шынчы эвес чоруктары-биле тайылбырлааш, чогаалдың чөрүлдээзин чииги-биле шиитпирлеп турар чоруктар бар. Бо удаада Алдын-оол Даржаа бо оруктан база-ла ырап шыдавайн турар деп бодаар мен.

Бады эрги удуртулганың хөрзүнүнге өскен ажылчын. Ол цех начальниги болганда, оон удуртулга методтары база-ла ындыг. Цехте коллективтиг шиитпир чок, цехтиң бүгү ажыл херээн ол чааскаан шиитпирлеп чаңчыккан.

Ындыг үе шагда-ла эрте берген деп чүвени Бады эскербээн. Ооң халажыр өйү келген. Ону халаар кижини база сагындырып чедип келген — ол Аяс Эрелчин деп билер бис.

Цех хуралынга аныяк оол Бадыны тиилеп үнер, ооң ажылының стилин са шүгүмчүлээш, кады ажылдап турар эш-өөрүн чула чемелээр.

Бо сценадан чүгле үш кижини көстүп турар. Бады, Эрелчин, Сарыг-оолдан аңгыда, өске кижилерниң арын-шырайы, сөс-домаа чүге көзүлбөзүл? — деп айтырыг номчукчунуң мурнунга тургустунуп келир. Ол үеде оон тап-

тыг көзүлбези чөп-даа ыйнаан, чүге дизе цехте коллектив деп күш көзүл-бес-тир. Автор ону Бадының аспаанче кири идириккен, оларның аастарын цех начальниги дуй тудуп алган кылдыр көргүскен. Чаңгыс Сарыг-оол-ла чугаалаар эргелиг, артканнары чок.

Аястың ол хире изиг чугаазының соонда улуг хөлээзин, оорга хөндүрлүүшкүнү кылыр тургаш, ажылчыннар чүге ытташпайн барганыл? Чүге ажы-биле деткивээннерил, азы Бадыдан сезинген бе? Азы Аястың чугаазы оларның сеткил-сагыжыңга четпейн баржык ирги бе? Кижини бо-даарга, чедер ужурлуг чугаа-дыр. Ажылчыннар ону ыяап-ла билген турар ужурлуг.

Бо сценаны улам күштелдирген болза, романның сюжеттиг шугумна-рының эң-не чидиг, частышкынның точказы болур ийик. Ам канчаар, хомуданчыг-дыр, балыкчының холундан балык чылбырып чоруй барганы дег, ол болушкун чогаалчының холунга бүрүшү-биле кирип бербээн-дир.

Оон ыңай хомуданчыг чүүл чүл дээрге, ажылчыннарның көзүлбези. Бүгү роман өттүр Бады биле Аяс маргыжып эрте бээр-дир. Чүге шак ын-чаар бижирия автор колдатканын, ооң чажыттарын кол маадыр Аяс Эрелчинниң омур-хевириден дилеп тывар апаар бис. Дүлгүүр, хамык ужур, «дөскөл чок төл»— Аяста.

Алдын-оол Даржаа бодунуң маадырын онзагай байдалга таварышты-рып турар. Романның эгезинден эгелеп. Аяс — өске маадырлардан сеткил-сагыжының-даа, ажылгырының-даа талазы-биле ылгалдыг, ажылдап келген дүнүндөн эгелээш, Аяс Эрелчин арткан кижилерден бедип үне бээр. Бады-ны шүгүмчүлээн чугааны-даа ол чугаалаар, чаартылганы база Ванцетти Иванович-биле ол эгелээр, эш-өөрү дээш маадырлыг чорукту-даа Аяс Эрел-чин кылыр.

Аңаа ийи аныяк кыс ынакшып турар. Бирээзинге чүрөөн бергеш, ынаа кыска ажылының дугайында чаңгыс-даа сөс эдип көрбээни ооң бедик сет-килиниң бурузу ирги бе деп бодаар-дыр мен.

А маадырның эш-өөрүңге хамаарылгазы кандыгыл деп чүвени автор-нуң көргүспээни сеткилге хомуданчы кончуг-дур. Комсомолчу кижиле ыйнаан, ооң хөй-ниити ажылыңга киржилгези кандыгыл деп чүвени көр-гүссө, кижиниң бүгү талазы-биле сайзыралы коллективте болгай. Бо бүгү-нү чырыткан чүве болза, маадырның бир мөзүлежи ам тодараттынар тур-ган-дыр.

Арткан болушкуннар агым аайы-биле оон ыңай чоруп каан. Заводтун чаа техника, чаартылгалар шынчээдин ап турар үезиниң дугайында автор бодунуң күжүн четче ажыглаваан деп санаар-дыр мен. Ынчалза-даа аны-як чогаалчы бо болушкунну көргүзерде, тыва чогаалга чаа ажыдышкын-ны кылган. Кандыг-даа ажылга ооң алыр ажы деп чүве бар болгай. Тө-левир эки болза, ажылчынның ажылга хамаарылгазы база экижири, мате-риалдыг сонургалы улгадыр болгай. Амыдыралдың бо чугула талазын Алдын-оол Даржаа оюп эртпээн. Мурнунда чогаалдарга мындыг айтырыг-лар көдүрттүнүп турган-даг болза, ону чүгле багай сеткилдиг маадырлар-биле холбаар турган.

Романда ону инженер Ванцетти Иванович мынчаар тайылбырлап ту-рар, чаа станок шынчээдин ап тура:

— «Баштай берге-ле-дир, акша эвес, көпөөк ажылдап алыр боор бис. Ынчалза-даа ажырбас, техниканы шингээдиң алгаш, сагыш хандыр ажылдап, хөй чүвени бүдүрүп ап турар апаар бис». Бо дээрге, амыдыралды бил-лир ажыл-агыйжы кижиниң чугаазы-дыр.

Чаа станокту ажыгдалга кирипсе, ажыл чингеп, ооң бүдүрүкчүлүү улгадыр, ажылчыннарның алыр ажыы өзер дээн бодал-дыр. Ажыктыг чүүлдерни бодунуң амы-хуузунга ажыглаар хөөннер база тыптып кээп, артык кезектерни кылгылаар, өскелерден билдиртпейн дашкаар үндүр саарар «ажыл» база багай кижилерге тыптыш келгилээр.

Оларның аразынче ажылчын аңгыга шынчы, бердинген Алексей Бады база кире бээр. Ийе, арагага хандыкшаан кижидир, ынчалза-даа кижидарга, бо хоочун ажылчын бодунуң арын-нүүрүн аңаа солувутпас кижидир. Чүгө дизе ол бүгү чуртталгазын ажылчын аңгыга бараалгаткан болгай, амыдырал ону эргеледиң чассытпаан, ооң эрткен оруу дорт эвес, ээр-дагыр.

Романның кол чөрүлдээзи Аяс биле Бадының аразында болгай. Ындыр болганда, автор чайгаар-ла Бадыны өзөк саарарыңга албадаптар, Сарыг-оол биле оглу үжелээ ол «ажылды» кылып турар. Мен бодаарымга, Алдын-оол Даржаа маадыры күзевейин, турза-даа, ону барымдаалавайын, ооң амыдыралчы дуржулгазын бодавайын, кырган мастерниң чүрөөн романның кол маадыры дээш ооң арыг-чаагай чуртталгазы, оон тиилелгелиг базымы дээш балыглап каан.

Маадырның миннишкини база сеткилди өйдүктүрүп келир. «Мен ышкыш мынчаар бак чаңнап чоруур болза, ашак кижиниң адынга-даа, нүүрүңге-даа багай — деп, Бады хараадан боданган.

— Соңгу ачы-үреге багай дижири шажынның хоозун суртаалы-даа чадавас, а коммунист кижиниң адынга таарышпас чүве кылып турар кижидир мен. Аяам дола бээр, негээр үе келир. Канчап мынчаар хөлүн эрттирипкен кижидир боор мен? Эх, чуртталганы катап эгелээр арга турган болза аар!»

Заводтан эки туразы-биле үнген-даа болза, кырган мастер чаңчыккан ажылыңга катап чедип кээр. Ынчанмас аргазы чок турган: заводтуң амыдыралыңдан Бадыны ындыг-ла амыр үндүр бижиң шыдавас. Ынчангаш чогаалчы ону төрөөн эргим станоктарыңга катап ужураштырар ужурга таарышкан.

Мен бодаарымга, хоочун ажылчыннар-биле аныяк ажылчыннарның дуржулга солчулгазыңга эки доктаар турган хире. Чүгө дизе бис адалары-выстан чуртталгага өөренип, оларның дуржулгазын тепкиш кылгаш, амыдыралды чаартып, бурунгаар чылдырып чоруп орап болгай бис.

БАЙКАРА ДАМЧАЕВИЧ ХӨВЕҢМЕЙ

1935 чылдан бээр СЭКП кежигүнү, ССРЭ-ниң Чогаалчылар болгаш Журналистер эвилелдериниң кежигүнү, республика чергелиг (РСФСР) персоналдыг пенсионер Байкара Дамчаевич Хөвөңмей хенертен мөчөөн. Ооң бүгү амыдыралы Тывага культура тургузуушкуну-биле холбашкан.

Б. Д. Хөвөңмей 1930 чылда 15 харлыг оол тургаш, Кызыл типографиязынга кээп ажылдай берген болгаш солуннарнын, үжүглелдериниң эң баштайгы өрүкчүзү, тыва бижикти непередириниң идепкейлиг пропагандизи апарган. Б. Д. Хөвөңмей бодунуң баштайгы шүлүктерин ынчан «Шын», «Хостуг арат» солуннарнын арыннарынга парладып эгелээн.

1936 чылдан эгелээш Тываның баштайгы журналистеринин бирээзи Б. Д. Хөвөңмей «Шын» солун редакциязының хары-салгалыг секретарына болгаш редакторунга ажылдап чораан. 1942 чылда ТАР-ның Чогаалчылар эвилелинин секретарына соңгуткан. Байкара Дамчаевич аревэ, нам ажылынга база ажылдап, Тываның Совет Эвилелинин составына бактаап киргенинин соонда — облкүүскомнун секретарына ажылдап чораан. Каяа-даа ажылдап тургаш, чогаалчы бодунун чогаадыкчы ажыл-чорудулгазын соксатпайн келген. Чогаалчының «Өңнүктер-биле кады», «Улуглар болгаш уруглар», «Азияның чүрээ», «Октябрьдан Октаргайже» деп номнары номчукчуларның сонуургалын чаалап алган. Ооң чогаалдарының кол-кол темалары — орус, тыва улустарның аразында найыралын, Коммунистиг партияның херээнге бердинишкени, совет патриотизмни илередип көргүзери турган. Ол акыдуңма совет улустарның болгаш даштыкы чурттарның хөй-хөй шүлүкчүлеринин чогаалдарын тыва дылга очулдурган.

Байкара Дамчаевич сөөлгү чылдарда СЭКП Тыва обкомунун партия архивинин эргелекчизи тургаш, кадыының байдалының аайы-биле бо чылдың апрельде пенсиялай берзе-даа, ССРЭ-нің юбилейинге тураскааткан культура ажылдарын чорударына киржип келген. Республиканың культура тургузушкунунга ооң ачы-хавыязы «Хүндүлелдин демдээ» орден-биле, ТАР-ның «Республика ордени»-биле, ийи медаль-биле демдеглеткен. Аңаа Тыва АССР-нің культуразының алдарлыг ажылдакчызы деп хүндүлүг атты тывыскан. Культураның биче сеткилдиг ажылдакчызының чырык өвур-хевири бистин сагыш-сеткиливиске кезээде уттундурбас артар.

С. К. Тока, А. Д. Даржаа, С. А. Сарыг-оол,
О. Ө. Сувакпит, С. С. Сюрюн-оол, С. Б. Пюрбю,
А. К. Калзан, К. К. Кудажы, С. В. Козлова,
В. Ш. Көк-оол, Ю. Ш. Кюнзегеш, С. К. Самба-
Людуп, М. А. Хадаханэ, Л. Б. Чадамба.

Д О П Ч У З У

Совет улус найыралын чогаалчылар ырлажып тур

Доржу Куулар. Улустарның найыралы — тыва литература- чың эзек темазы.	3
Константин Симонов. Төрээн чурт. <i>Очул. Ч. Куулар</i>	9
Адаларшың оруу-биле. <i>Очул. С. Адыя</i>	10
Михаил Светлов. Гренада. <i>Очул. К. Кудажы</i>	—
Семен Гудзенко. Саянда орук. <i>Очул. К. Кудажы</i>	13
Максим Рыльский. Мен — Советтер чуртунун оглу-дур мен <i>Очул. К. Кудажы</i>	14
Микола Аврамчик. Белорус хады. <i>Очул. С. Баир</i>	15
Айбек. Узбекистан. <i>Очул. О. Сувакпит</i>	—
Шухрат. Ачамның чүрээ. <i>Очул. Ю. Күнзегеиш</i>	16
Гульчехра. Дээр. <i>Очул. Ю. Күнзегеиш</i>	17
Кенесбей Рахманов. Ынакшылым. <i>Очул. А. Делгер-оол</i>	18
Музафар Алимбаев. Хоочун коммунисте. <i>Очул. О. Сувакпит</i>	19
Паоло Яшвилл. Чаа Грузияга. <i>Очул. О. Сувакпит</i>	21
Самед Вургун. Азербайджан. <i>Очул. С. Баир</i>	22
Альгимантас Балтакис. Чүрек биле Төрээн чурт. <i>Очул. Э. Кечил-оол</i>	24
Андрей Лупан. Сылдыс. <i>Очул. Ч. Куулар</i>	25
Ян Судрабкалн. Орус улуска. <i>Очул. О. Сувакпит</i>	26
Камчи Джукусов. Ак-Буура. <i>Очул. О. Сувакпит</i>	27
Мирсайд Миршакар. Ленинниң шериглери. <i>Очул. М. Доржу</i>	28
Людвиг Дурян. Айстан. <i>Очул. М. Доржу</i>	30
Рухи Алиев. Төрээн чуртум. <i>Очул. Э. Кечил-оол</i>	31
Дебора Вааранди. Эстонияны ынчаар көөр мен. <i>Очул. О. Сувакпит</i>	—
Гамзат Цадаса. Октябрь. <i>Очул. С. Сүрүң-оол</i>	33
Кайсын Кулиев. Ажык чугаалажыг. <i>Очул. С. Сүрүң-оол</i>	34
Алим Кешокор. Амыдырал арыг шыны. <i>Очул. К. Кудажы</i>	—
Темурза Тхайцузов. Төрээн чуртум <i>Очул. Сүрүң-оол</i>	35
Хаким Гиляжев. Харым ам-даа он сес ышкаш. <i>Очул. Сү- рүң-оол</i>	—
Михаил Лебедев. Коми чер. <i>Очул. К. Кудажы</i>	36
Леонид Лапцуй. Бүзүрээшкин. <i>Очул. В. Серен-оол</i>	—
Давид Кугультинов. Ылап орук. <i>Очул. К. Кудажы</i>	37
Николай Байтеряков. Эжимге. <i>Очул. В. Серен-оол</i>	—
Георгий Бельды. Чевниң кижизи мен. <i>Очул. В. Серен-оол</i>	38

Романнар, тоожулар, чечен чугаалар

Кызыл-Эник Кудажы. Уйгу чок Улуг-Хем	39
Михаил Пахомов. Алышкылар. <i>Очул. М. Доржу</i>	85
Түлүш Кызыл-оол. Кижн кижиге эш	92
Иргит Бадра. Ужудукчу Кидиспей.	112
Көк-оол Чамыян. Чүглүг чүрек.	121
Александр Тамбы-Сюрюн. Солааннарны тутканы.	129
Тумат Сарыг-оол. Кызыл аржыылдыг уруг. Кыргыз авам.	134
Седино-оол Монгал. Хек-даван.	138
Чүлдүм Чап. Оваа.	141

Шүлүктөр, шүлүглелдер, балладалар

Степан Сарыг-оол. Ажыл. Байырлыг хүн.	146
Олег Сувакпит. Аяс турзун. Чадаананың кызы чараш. Кара даш. Чаш төл. Койгун. Терек.	149
Алдын-оол Даржаа. Ажылчын дугайында ыры.	152
Светлана Козлова Чараш-тыр оо! <i>Очул. А. Даржай</i>	162
Монгуш Кенин-Лопсгн. Хүттүн ужары. Хады чочагайы. Кара-дуруя. Шөлде-Тей.	164
Салчак Молдурга. Мугур.	168
Алексей Аранчор. Күш-ажыл кижизи.	171
Анатолий Емельянов. Өскөн чери. <i>Очул. А. Даржаа</i>	172
Экер-оол Кечил-оол. Чаартынган төрөөн черим.	175
Монгуш Өлчей-оол. Черим оглу. Аяк шай.	177
Александр Даржай. «... Чаа-Хөлдүн эринден кээп».	179
Саая Таспай. Кыргыз терек.	180
Владимир Серен-оол. Ак-көк хемниц аялгалары.	181
Мариам Рамазанова. Артты өрү. Чижик кушкаш. <i>Очул.</i> <i>А. Даржаа.</i>	184
Чооду Кара-Күске. Хемелиг кыс.	186
Валерий Тутатчиков. Базырк. <i>Очул. В. Серен-оол</i>	187
Аракчаа Ондар. Ачам шевер.	189
Монгуш Көжелдей. Бодал.	190
Михаил Койгар. Украин суур дээш.	191
Серен-оол Чыргал-оол. Чылгычының хайгааралы.	192
Өөлөт Чинмит. Чашкы үем.	193
Монгуш Танов. Хоочун тракторист.	194
Борис Чүдүк. Кара далай хартыгазы. Бедик Ахуп.	195
Биче-оол Тоюндуп. Чылгычы. Тураскаалдыг кижги.	196
Куулар Сүттүг-оол. Ыраажыга.	198
Моторк Тирчин. Сигенчилер.	199
Артем Борбак-оол. Ырлап берейн. Чечек сөңип келген ышкаш.	200
Сарыг-оол Салчак. Ыр дугайында.	201
Мандычы Чкалов. Салым-чолдун айбызынга.	202
Сергей Баир. Чоннуң үнү.	205
Кара-оол Натпий-оол. Ажылчыннар чажыды.	206
Борбак-оол Серен. Чээрби харлыг оол боор мен.	207

Очерктер

Олег Сувакпит. Найыралдын оруу.	208
Леонид Чадамба. Торгалыгнын малчыннары.	230
Хөвөцмей Ойдан-оол. Кижилер найыралы-биле күштүг	240
Мария Черноусова. Алдарлыг башкының дайынчы чылдары.	247

Уругларга булуң

Монгуш Эргел. Мерген угаанныг часкы.	253
Монгуш Эрес-оол. Чакпалыг чавана.	255

Критика болгаш библиография

Черлик-оол Куулар. «Араттың сөзүндө» найырал темазы.	256
Серен-оол Чыргал-оол. Чогаалчының сөңү.	262
Александр Даржай. «Демир оглунда» чөрүлдээ.	272

69 коп.

УЛУГ-ХЕМ № 3

Литературно-художественный альманах

на тувинском языке

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕКЦИЯ

Нюрюю С. Б. (главный редактор), Калзан А. К., Кубаси К. К.,
Куулар Д. С., Сердобов Н. А., Сюрюн-оол С. С., Хадахана М. А.

Редактор Даржаа А. Д. Художник Деев Ю. Д. Художественный
редактор Кузнецов И. Я. Технический редактор Чернова А. А.
Корректор Чечекей О. С., Норбу В. Б.

Сдано в набор ПИХ 1972 г. Подписано к печати 3/XI 1972 г.
Формат 60×90 мм. Бумага типографская № 2. Печ. л. 17,5. Уч.-изд. л. 15,33.
Тираж 4000 экз. Цена 69 коп. Заказ № 2938. ГС 01335.

Тувинское книжное издательство при Совете Министров Тувинской АССР,
Кызыл, Щетинкина и Кравченко, 57.

Адрес почтовый Тувинского книжного издательства, г. Кызыл,
Щетинкина и Кравченко, 1.